

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

κρατική
βία και
λειτουργική
τρομοκρατία

συζήτηση
για την
ιδεολογία
του ΠΑΣΟΚ

Τό επάγγελμα του αρχιτέκτονα
- αφιέρωμα -

Αναφορά
στην ιστορία
του
αρχιτεκτονικού
επαγγέλματος

...άνανέωση
σημαίνει
νά πολιτικοποιηθεί
ή πολιτική
της άριστερας...

Μάκη Καβουριάρη, Τό συνέδριο του ΚΚΕ έσωτερικού: μετατοπίσεις και συγκαλύψεις. **Τάσου Ανθουλιά**, Έγκυκλοπαιδισμός: παιδική άρρώστια της ελληνικής εκπαίδευσης. **Γεωργίας Πετράκη**, Όταν τό φοιτητικό κίνημα θριαμβολογεί ■ **Γιώργου Πάσχου**, Κρατική βία και λειτουργική τρομοκρατία. **Άγγελου Έλεφάντη**, ... Άνανέωση σημαίνει νά πολιτικοποιηθεί ή πολιτική της άριστερας... ■ **Γιώργου Κατσιγιάννη**, Λίβανος: ή γενοκτονία συνεχίζεται. **Γιώργου Ρωμαίου**, Ο ιταλικός λαός καταδικάζει την πολιτική βία. ■ **Τό επάγγελμα του αρχιτέκτονα (αφιέρωμα)**. Εισηγήσεις: **Ν. Δεσύλλα**, Αρχιτεκτονική διαγωνισμοί. **Παύλου Λουκάκη**, Ο ρόλος του αρχιτέκτονα για τις χωροταξικές - ρυθμιστικές μελέτες. **Π. Τζώνου**, Η αυτοσυνείδηση της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης. **Άλκη Χριστοφέλλη**, Λειτουργία και στρατηγική της αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Παρεμβάσεις: **Δημ. Αντωνακάκη**, Αναζητώντας τό νόημα της καθημερινής μας δουλειάς. **Σουζ. Αντωνακάκη**, Μιά δυνατότητα της αρχιτεκτονικής πρακτικής. **Μαριλένας Κόμη**, Φολκλορισμός και λαϊκισμός. **Παύλου Κρέμου**, Τρεις αρχιτεκτονικές γενιές. **Γιώργου Σημαιοφορίδη**, Υποθέσεις για την αρχιτεκτονική πρακτική. **Κωστή Χατζημιχάλη**, Για μία ριζοσπαστική θεώρηση του χώρου. ■ **Γιάννη Χατζηγάγα**, Λογοτεχνία και αρχιτεκτονική. **Γιάννη Τσιώμη**, Άνθρωποι και πέτρες. ■ **Ρέας Γαλανάκη**, Προτάσεις για την ανάγνωση του Ν. Καββαδία. ■ **Βασίλη Καπετανγιάννη**, Σημασία της συζήτησης για τό ΠΑΣΟΚ. ■ Βιβλιοκριτικά - Νέα βιβλία - Περιοδικά.

Μηνιαία επιθεώρηση ■ τεύχος 18 ■ Άπρίλιος 1978 ■ 50 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επίθεώρηση. Άπρίλιος 1978. 50 δρχ.

Κέκροπος 2, Άθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Μάκης Καβουριάρης	Τό 2ο (10ο) συνέδριο του ΚΚΕ έσωτ.: μεταπολίσεις και συγκαλύψεις	2
Τάσος Άνθουλιός	Έγκυκλοπαιδισμός: παιδική άρρώστεια τής έλληνικής έκπαίδευσης	7
Γεωργία Πετράκη	Όταν τό φοιτητικό κίνημα θριαμβολογεί	12
Γιώργος Πάσχος	Κρατική βία και λειτουργική τρομοκρατία	16
Άγγελος Έλεφάντης	Άνανέωση σημαίνει να πολιτικοποιηθεί ή πολιτική τής άριστεράς	24
Γιώργος Κατσιγιάννης	Λίβανος: Η γενοκτονία συνεχίζεται	31
Γιώργος Ρωμαίος	Ο Ιταλικός λαός καταδικάζει τήν πολιτική βία	33
Ν. Δεσύλλας	Άρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί	37
Παύλος Λουκάκης	Ο ρόλος του άρχιτέκτονα για τίς χωροταξικές - ρυθμιστικές μελέτες	40
Π. Τζώνος	Η άυτοσυνείδηση τής άρχιτεκτονικής έκπαίδευσης	47
Άλκης Χριστοφέλλης	Λειτουργία και στρατηγική τής άρχιτεκτονικής σύνθεσης	52
Δημ. Άντωνάκης	Άναζητώντας τό νόημα τής καθημερινής μας δουλειάς	57
Σουζάνα Άντωνάκη	Μία δυνατότητα τής άρχιτεκτονικής πρακτικής	64
Μαριλένα Κόμη	Φολκλορισμός και λαϊκισμός	64
Παύλος Κρέμος	Τρείς άρχιτεκτονικές γενιές	65
Γιώργος Σημαιοφορίδης	Υποθέσεις για τήν άρχιτεκτονική πρακτική	66
Κωστής Χατζημιχάλης	Για μία ριζοσπαστική θεώρηση του χώρου	68
Γιάννης Τσιώμης	Άνθρωποι και πέτρες	75
Γιάννης Χατζηγώγας	Ο χώρος τής γειτονιάς μέσα άπό τήν σύγχρονη έλληνική λογοτεχνία	85
Ρέα Γαλανάκη	Προτάσεις για τήν άνάγνωση του Νίκου Καββαδία	94
Βασίλης Καπετανγιάννης	Η θεωρητική και πολιτική σημασία τής συζήτησης για τό ΠΑΣΟΚ	100
Άνδρέας Παναγόπουλος	«Τά χαμένα πρόσωπα» του Ε. R. Doods	109
Νέα βιβλία - Περιοδικά		110

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (άερ.): έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 900 ■ Για Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1.000 ■ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ-ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Άθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ■ Για ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος Άθήνα

Έκδότης: Δήμος Μαυρομάτης, Ίδιοκτήτης: Σπύρος Δελέγκας, Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ■ Φωτοστοιχειοθεσία: «Φωτοσυνθετική Ε.Ε.» - Λουκάς Γιobάνης & ΣΙΑ, Έμμ. Μπενάκη 87α, τηλ. 3636896 ■ Έκτυπωση: Άφοί Χρυσοχοΰ, Στυμφαλίας 8 - Περιστέρι, τηλ. 5719937 ■ Φωτογραφίες - Μοντάζ: Άφροδίτη Άντωνάκη, Κολοκοτρώνη 12, τηλ. 3237850.

Διά γυμνού οφθαλμού · διά γυμνού οφθαλμού

Τό 2ο (10ο) συνέδριο του ΚΚΕ έσωτερικού: μετατοπίσεις και συγκαλύψεις

Τά συνέδρια τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ἀποτελοῦν κορυφαῖες στιγμές τῆς ζωῆς τους: καθορίζουν, ὑποτίθεται, τήν πορεία τους μέχρι τό ἐπόμενο συνέδριο. Κάθε δύο χρόνια σύμφωνα μέ τά καταστατικά τους, συχνά περισσό-τερο. Ἔτσι, ἀνάμεσα στό 7ο (1945) καί τό 8ο (1961) συνέδριο τοῦ ἐνιαίου τότε ΚΚΕ μεσολάβησαν 16 χρόνια· ἀνάμεσα στό 8ο καί τό 9ο τοῦ «δογματικοῦ» ΚΚΕ 12 χρόνια· ἀνάμεσα στό 9ο καί τό 10ο θά μεσολαβήσουν 5 χρόνια. Τό ΚΚΕ έσωτερικού, ἀπό τή διάσπαση τοῦ 1968, χρειάστηκε 8 χρόνια γιά νά πραγματοποιήσει τό 1ο (9ο) συνέδριό του (1976). Ἀντίθετα τό 2ο (10ο) ἔγινε πρῖν τήν ὥρα του: τό δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Ἀπρίλη πού πέρασε. Φανερή, λοιπόν, ἡ πρόοδος ὡς πρός τό θέμα τοῦ χρόνου.

Τό 2ο (10ο) συνέδριο τοῦ ΚΚΕ έσωτερικού, ἀκριβῶς ἐπειδή τό κόμμα αὐτό ἐπαγγέλεται τήν ἀνανέωση τοῦ ἐλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, ζήτημα τόσο κρίσιμο γιά τήν προοπτική τοῦ σοσιαλισμοῦ στόν τόπο μας, ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία. Γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπό τά έσωτερικά ζητήματα τοῦ κόμματος αὐτοῦ, ὀρισμένα ἐρωτήματα συνέχουν τό σύνολο τῶν ἀριστερῶν δυνάμεων στόν τόπο μας: πόσο προχώρησε ἡ ἀνανέωση; ποιός ὁ χαρακτήρας τῆς; ποιό τό περιεχόμενό τῆς; ποιά ἡ ἀπήχησή τῆς στίς λαϊκές μάζες; ποιά ἡ προοπτική τῆς; Καί παρόλο πού τά κρίσιμα αὐτά ἐρωτήματα βάρυναν πάνω στίς διαδικασίες τοῦ 2ου (10ου) συνεδρίου τοῦ ΚΚΕ έσωτ. ἡ ἡγεσία του κινήθηκε στό χῶρο τοῦ αὐτονόητου. Καί ἴσως μιᾶς ὀρισμένης αὐτάρκειας. Τό παλιό δόγμα ὅτι τό κόμμα (δηλαδή ἡ κομματική ἡγεσία) ἔχει (πάντα) δίκιο, πού τό θεωρούσαμε καταδικασμένο, μοιάζει ἀπρόσβλητο.

Ἕνα συνέδριο πού τελειώνει χωρίς ἀπόφαση

Πάνω ἀπό 400 συνέδριοι προσπάθησαν ἐπί πέντε μέρες ἐξαντλητικῆς διαδικασίας, νά θέσουν καί νά ἀναλύσουν τά προβλήματα πού τοῦς ἀγγίζαν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ 1ου (9ου) συνεδρίου. Σ' αὐτή τή διετία τό ΚΚΕ έσωτερικού γνώρισε μιᾶ ἐκλογική ἥττα καί δοκιμάστηκε ἀπό βαθιά κρίση πού ὀδήγησε στή διάσπαση τῆς νεολαίας του. Κι ὅμως ἡ συζήτηση μετατοπίστηκε ἀπό τά προβλήματα αὐτά. Τήν τελευταία μέρα τοῦ συνεδρίου ἐκλέχτηκε ἡ νέα Κεντρική Ἐπιτροπή καί ψηφίστηκαν ὀρισμένες ἀποφάσεις πού συνθέτουν στό ἐξῆς τή γραμμή τοῦ κόμματος καί προσπαθοῦν νά δώσουν τή «λύση» στό πρόβλημα τῆς νεολαίας.

Τή στιγμή πού γράφεται αὐτό τό σημείωμα, δέν ἔχει ἀκόμη ἐκδοθεῖ ἡ πολιτική ἀπόφαση τοῦ συνεδρίου. Γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι τέτοια ἀπόφαση δέν ψηφίστηκε. Τό συνέδριο δηλαδή δέχτηκε νά συζητήσει ἕνα πολιτικό κείμενο πού συνέταξε μιᾶ ἐπιτροπή μέ βάση τό ὁποῖο ἡ νέα Κ.Ε. θά διατυπώσει τήν τελική πολιτική ἀπόφαση παίρνοντας ὑπόψη τῆς συμπληρώσεις καί τρο-

Διά γυμνού οφθαλμού · Διά γυμνού οφθαλμού

ποποιήσεις που υποβλήθηκαν από τις οποίες μόνο ορισμένες συζητήθηκαν (και απορρίφθηκαν). Βέβαια, η πλειοψηφία που διαμορφώθηκε στο συνέδριο θα είναι σύμφωνη με την απόφαση που θα συντάξει η ΚΕ και οι κατευθυντήριες γραμμές της περιέχονται στο κλείσιμο του Μπ. Δρακόπουλου (Αύγη, 22 'Απριλίου).

Τό γεγονός ότι ένα πολιτικό σώμα, όπως τό συνέδριο, τελείωσε χωρίς να καταλήξει σε πολιτική απόφαση δέν είναι ή μόνη του αδυναμία. Υπάρχουν και άλλες που υπονομεύουν, όχι βέβαια τήν εγκυρότητά του (τό συνέδριο πραγματοποιήθηκε με κανονικές διαδικασίες) αλλά τήν πολιτική αποτελεσματικότητά του. Η κύρια αδυναμία του έγκειται στο γεγονός ότι ενώ συγκαλείται σε μία στιγμή κρίσης και θα έφειλε συνεπώς να δώσει απαντήσεις γι' αυτή τήν κατάσταση αποσιώπησε τις πολιτικές και οργανωτικές αιτίες της. Και τό χειρότερο, τά αποτελέσματα τής κρίσης θεωρήθηκαν αιτίες της. Η πλειοψηφία αποδέχτηκε ότι ή κρίση οφείλονταν σε ένα ορισμένο τρόπο λειτουργίας κάποιων καθοδηγητικών στελεχών και στο «φραξιονιστικό» κέντρο που διαμορφώθηκε στη νεολαία: ή κρίση αποδόθηκε στην έλλειψη ομοιογένειας τής ΚΕ. Συνακόλουθα, για τό ξεπέραςμα τής κρίσης άρκοϋσε ό οργανωτικός άποκεφαλισμός των μειοψηφιών. "Οπερ και έγένετο.

Ο «φραξιονισμός» τής νεολαίας

Τό συνέδριο, άλλωστε, θεώρησε ότι έλυσε τό πρόβλημα τής νεολαίας μ' ένα ψήφισμα. Χωρίς να αναζητήσει τις αιτίες δημιουργίας και λειτουργίας ενός «φραξιονιστικού» κέντρου κοντά δύο χρόνια. Χωρίς να εξηγηθεί για ποιο λόγο ή ηγεσία του ΚΚΕ έσωτερ. άνέχτηκε τό «φραξιονιστικό» κέντρο τόσους μήνες· γιατί πήρε διοικητικά μέτρα αντικαταστατικού χαρακτήρα λίγες εβδομάδες πριν από τό συνέδριο, δίνοντας έτσι τήν εντύπωση ότι στόχος της ήταν να αποκλείσει άποψεις και να οδηγήσει τή νεολαία στην άποδοχή των καθοδηγητικών θέσεων. Τό αποτέλεσμα είναι γνωστό: μεγάλο μέρος τής νεολαίας άποχώρησε, ό Ρ.Φ. διασπάστηκε και οι άποχωρήσαντες οδηγήθηκαν στη σύγκληση τής Β' Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης τής Ε.ΚΟ.Ν. «Ρήγας Φεραϊός». Η ηγεσία του ΚΚΕ έσωτ. δέν είδε ότι ή άποχώρηση αυτών των μελών του Ρ.Φ. έδειχνε άρνηση μιας μεθοδολογίας και μιας πολιτικής αντίληψης κατάφωρα αντίθετης με τις αρχές τής ανανέωσης. Η αντίδραση αυτή, που χαρακτηρίστηκε άντικομματική, ανεξάρτητα από τις πολιτικές μορφές που στη συνέχεια προσέλαβε, δεδομένου ότι άποτελεί ρητή κριτική ενός έσωκομματικού καθεστώτος και μιας πολιτικής άποτυχίας, δέν μπορεί να άντιμετωπιστεί με άφορισμούς και έξορκισμούς. Στο βάθος εκφράζει τήν άγωνία ενός κόσμου που βλέπει τόν έαυτό του να καταδικάζεται σε άποτυχίες και ήττες ή να παίρνει τή θέση του περιθωρίου.

Με τή διάσπαση τής νεολαίας ή καθοδήγηση του ΚΚΕ έσωτερικού πέτυχε να συσπειρώσει γύρω της μεγάλο αριθμό μελών. Στα μέλη υποβλήθηκε ή ιδέα του έσχατου κινδύνου που διέτρεχε τό κόμμα λόγω του φραξιονισμού και έτσι άποπροσανατολισμένα ξεχάσαν τήν εκλογική ήττα, τήν κρίση και τις εϋθύνες τής καθοδήγησης. Συστηματικά επίσης χρησιμοποιήθηκε σαν μέτρο σύγκρισης τό ΚΚΕ και ή ΚΝΕ, που λειτουργούν άντιδημοκρατικά ενώ στο ΚΚΕ

Διά γυμνού οφθαλμού · Διά γυμνού οφθαλμού

έσωτ. ή έσωκομματική δημοκρατία έχει πλέον κατοχυρωθεί. "Όμως δημοκρατία σημαίνει κάτι πιο ουσιαστικό: τά μέλη νά μή νοιώθουν υποχρεωμένα νά λειτουργήσουν φραξιονιστικά, νά μή νοιώθουν ότι χειραγωγούνται από κάποια έστω και δημοκρατικότερη κατά τά άλλα και φαινομενικά άνοιχτή σέ νέες μέλη τής άμφισβητημένης διοίκησης του Ρ.Φ. προτείνονται και εκλέγονται στην Κεντρική Έπιτροπή του ΚΚΕ έσωτ. πριν άκόμη ή συνδιάσκεψη του Ρ.Φ. άποφανθεί πάνω στη δουλειά τους, δηλαδή πριν κριθούν από τή βάση τους;

Όμοιογένεια ή μονολιθικότητα;

Στό συνέδριο βέβαια όλα αυτά έγιναν μέ κανονικές και αδιάβλητες διαδικασίες. Η διαμορφωμένη πλειοψηφία των συνέδρων έκανε άποδεκτές όλες τίς προτάσεις τής πλειοψηφίας τής Κ.Ε. και τελικά τής «χάρισε» αυτήν τήν τόσο διεκδικούμενη και επικίνδυνη όμοιογένεια.

Τί κρύβεται όμως πίσω από τήν «όμοιογενοποίηση» τής καθοδήγησης; Μήπως πρόκειται για σεβασμό τής αρχής του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού που όρίζει ότι διαφορετικές άπόψεις μπορεί νά συγκρούονται στό κόμμα αλλά ή μειοψηφία είναι υποχρεωμένη νά υποταχθεί στην πλειοψηφία και νά εφαρμόσει τήν δημοκρατικά διαμορφωμένη γραμμή; Τυπικά βέβαια ή επίκληση τής «όμοιογένειας» ξεκινά άπ' αυτή τήν αρχή αλλά πάει πολύ μακρύτερα: μπερδεύει τίς αρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού μέ τή σταλινική παραμόρφωση του που εξαφανίζει κάθε αντίθετη άποψη. Η πλειοψηφία υποστήριξε ότι ή καθοδήγηση του κόμματος πρέπει νά είναι συλλογική (δηλαδή άπρόσωπη) και νά στηρίζεται στην άμοιβαία άλληλεγγύη αυτών που τήν άσκοδν. "Αν κάποιος ή κάποιος σπάσουν αυτή τή «συμφωνία» στην αντίληψη, στην πρακτική, στην ένοχή, αν κάποιος ή κάποιος διεκδικήσουν τό δικαίωμα νά σκέφτονται διαφορετικά και νά λειτουργούν προς τά μέσα διαφορετικά, (έδω οί ειδικοί φραξιολόγοι θά ανατριχιάσουν), ή συλλογική καθοδήγηση θά πρέπει νά τους επαναφέρει στην τάξη. Μόνο που καμιά φορά ή βάση ξεπερνάει σέ κομματικό πατριωτισμό τήν καθοδήγηση. Άλλά «όμοιογενοποίηση» τής καθοδήγησης σημαίνει μονολιθικότητα τής βάσης, δηλαδή άποκλεισμό, τουλάχιστον στό επίπεδο τής άπόφασης, όλων όσων εκφράζουν διαφορετικές αντιλήψεις. Καί σ' ένα κόμμα που θέλει νά εκφράσει τήν έτερογένεια μιās κοινωνίας και τά διαφορετικά κινήματα που τή συνθέτουν, ή μονολιθικότητα τής βάσης άναιρεί τόν χαρακτήρα και τή δραστικότητα του κόμματος.

«Συντεταγμένη πορεία»

Τά μέλη του ΚΚΕ έσωτ., βάδισαν «συντεταγμένα» προς τό συνέδριο. Άκριβώς όπως τό ήθελε ή καθοδήγηση τους: δημοσίευση των θέσεων τής Κ.Ε., διάλογος στην «Αυγή», όλομέλειες των ΚΟΒ, τομεακές συνδιασκέψεις πόλεων, συνέδριο. Σ' αυτή τή διαδικασία, φάνηκε και τό πραγματικό περιεχόμενο τής «συντεταγμένης πορείας προς τό συνέδριο». Πίσω από αυτήν τήν

Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ · Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

ἐκφραση, πού ἐπικαλεῖται τήν ἀνάγκη συσπείρωσης τῶν κομματικῶν δυνάμεων γιατί ἀπειλοῦνται ἀπό κεντρόφυγες καί διασπαστικές τάσεις (θεμιτή πλευρά), κρύβεται ἕνας ὀρισμένος τρόπος λειτουργίας: λειτουργία πού μεθοδεύει τή διαμόρφωση προκατασκευασμένων πλειοψηφιῶν (ἀθέμιτη πλευρά).

Κανείς βέβαια δέν ἀμφισβητεῖ ὅτι στό συνέδριο ὑπῆρξε ὄντως μιά πλειοψηφία: Αὐτή πού δέχτηκε νά τελειώσει τό συνέδριο χωρίς πολιτική ἀπόφαση, αὐτή πού ψήφισε τή νέα Κ.Ε., ἢ μᾶλλον, τόν ὄχι καί τόσο νέο ἡγετικό πυρήνα, αὐτή πού ἀδιαφόρησε γιά τήν ἀπώλεια τῆς μισῆς δύναμης τοῦ Ρ.Φ. Πῶς διαμορφώθηκε αὐτή ἡ πλειοψηφία;

Ἡ πολιτική διάσταση τοῦ προβλήματος, συνδέεται μέ τόν τρόπο πού ἔγινε ἡ συζήτηση. Οἱ παρεμβάσεις στό διάλογο, στίς ὁλομέλειες, στίς συνδιασκέψεις καί στό συνέδριο, προσδιορίστηκαν ἀπό τά τρία κείμενα τῆς Κ.Ε., (τίς θέσεις τῆς πλειοψηφίας καί τίς ἀπόψεις τῆς μειοψηφίας). Μόνον ὅσοι συνειδητά ἢ ἀσυνεῖδητα ζέφυγαν ἀπό τή λογική αὐτῶν τῶν κειμένων κατόρθωσαν νά θέσουν ὀρισμένα οὐσιαστικά προβλήματα γιά τή γραμμή καί τήν ὀργανωτική δομή τοῦ κόμματος.

Οἱ ὑπόλοιποι, ἐντάχθηκαν στή λογική τῶν καθοδηγητικῶν κειμένων, τά ὁποῖα περιόριζαν τή συζήτηση σ' ἕνα ἡγετικό κύκλο, σ' ἕνα περιορισμένο ἀριθμό μελῶν, (αὐτῶν πού εἶχαν πρόσβαση στούς μηχανισμούς διαμόρφωσης τῆς γραμμῆς). Ἐνῶ λοιπόν ἔχουμε πολιτικοποίηση τῶν ἀντιθέσεων, σύγκρουση δηλαδή ἀνάμεσα σέ διαφορετικές γραμμές, ἡ σύγκρουση αὐτή γίνεται ὑπόθεση λίγων στελεχῶν. Τά μέλη τοῦ κόμματος καλοῦνται νά ψηφίσουν τή μιά ἢ τήν ἄλλη ἀποψη, χωρίς μεταφορά τῆς πολιτικῆς σύγκρουσης (συνειδητοποίηση τοῦ προβλήματος, ἀνάλυση, διαμόρφωση θέσης, ἀντιπαράθεση, σύνθεση ἢ διάσπαση), στό σύνολο τῆς βάσης. Ἔτσι ἡ ὀμάδα τῆς καθοδήγησης πού ἔχει τόν ὀργανωτικό ἔλεγχο, μπορεῖ καί ἐπιβάλλει τή δική της ἀποψη. Κι ὅταν ἀκόμα χάνει πολιτικά, κατορθώνει καί ἐπιβάλλεται χάρη στούς ὀργανωτικούς μηχανισμούς, ἐκμεταλλεῖται τή σύγκρουση ἀνάμεσα στά πρόσωπα καί τίς ἀπόψεις. Συγχρόνως, ἡ ὀμάδα αὐτή (δηλαδή ὁ ἡγετικός πυρήνας), κατορθώνει νά ἀφαιρεῖ τήν πολιτική διάσταση τῆς σύγκρουσης καί νά τή μεταβάλλει σέ σύγκρουση ἀνάμεσα σέ πρόσωπα καί ὀμάδες, στά ὁποῖα ἐπιπλέον φορτώνει καί μιά σειρά ἀπό κατηγορίες γιά ἀντικομματικές ἐνέργειες, δηλαδή ἐνέργειες πού σπᾶνε τή συνοχή τῆς ἡγεσίας καί νοθεύουν τούς «κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ» ὅπως αὐτή τοῦς ἔχει ὀρίσει στή μακρόχρονη καθοδηγητική πρακτική της. Κατορθώνει ἔτσι νά στρέψει τήν προσοχή τῶν μελῶν σέ ἄλλα προβλήματα καί νά ἀτσαλώσει τόν κομματικό πατριωτισμό τους. Ὁ τρόπος πού χρησιμοποιήθηκε ἂν ὄχι καί μεθοδεύτηκε ἡ διάσπαση τῆς νεολαίας, εἶναι ἀποκαλυπτικός αὐτοῦ τοῦ τρόπου λειτουργίας.

Σήμερα, μετά τό συνέδριο, τά μέλη τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. καί ὄλοι ὅσοι τό βλέπουν σάν δύναμη ἀλλαγῆς, περνᾶνε μιά περίοδο ἔντονης ἀπογοήτευσης. Τό συνέδριο τελείωσε ἀφήνοντας πίσω του ἄλυτα ὄλα τά προβλήματα πού ὀδήγησαν στή σύγκλησή του. Καί αὐτό ἔγινε συνειδητά. Ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. προσπάθησε νά μεταθέσει τά προβλήματα, νά καλύψει τίς ἀδυναμίες της, νά μὴ βάλει

Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ · Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

σέ συζήτηση τίς πραγματικές αἰτίες τῆς κρίσης. Ἐτσι ὅμως, ἀνοιξε τό δρόμο στήν πιά βαθιά κρίση πού πέρασε τό ΚΚΕ ἔσωτ. ἀπό τή διάσπαση τοῦ 1968.

Θά ἦταν λάθος ἡ κρίση αὐτή νά ὀδηγήσει σέ διάσπαση, σέ ἀδιέξοδα σχήματα καί στήν ἀδράνεια τῶν μελῶν. Διαφορετική πρέπει νά εἶναι ἡ λογική ὅσων βλέπουν τό ΚΚΕ ἔσωτ. σάν δύναμη τῆς ἀνανέωσης τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος. Καί ἀνανέωση σημαίνει πάλη. Δέν ἀποφασίζεται σέ μιά ὀλομέλεια ἢ ἓνα συνέδριο. Εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς τῶν κομμουνιστῶν.

Μάκης Καβουριάρης
25.4.78

Ἐγκυκλοπαιδισμός: ἡ παιδική ἀρρώστια τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης

Μιά παγιωμένη στή «σχολική παράδοση» νοοτροπία

Καί ἐγένετο ἡ ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση! Ἡ δημοτική καθιερώθηκε σάν ἡ ἐπίσημη σχολική γλώσσα, τό γυμνάσιο χωρίστηκε ἀπό τό λύκειο, ἡ ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση ἔγινε ἐννιαχρονη καί καταργήθηκε ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας στό γυμνάσιο.

Ἐπιτέλους, μπορούμε τώρα πιά ν' ἀρχίσουμε νά βλέπουμε ποιά εἶναι τά προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης.

Ὁ ἀγώνας γιά τήν ἀπαλλαγῆ τῆς παιδείας μας ἀπό τή σκοταδιστική ἐπιβολή τῆς καθαρεύουσας δέν μᾶς ἄφηγε περιθώρια γιά ν' ἀσχοληθοῦμε μέ τά προβλήματα πού ὑπῆρχαν πίσω ἀπό τό «γλωσσικό».

Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, πώς ἔγιναν ὀρισμένες προσπάθειες γιά τήν σύνδεση τοῦ «γλωσσικοῦ» εἴτε μέ τά γενικότερα ἐκπαιδευτικά προβλήματα (Δελμούζος), εἴτε μέ συγκεκριμένους κοινωνικούς ἀγῶνες (Γληνός), εἴτε μέ τομεῖς εἰδικῆς διδακτικῆς (Τριανταφυλλίδης, Δελμούζος).

Οἱ προσπάθειες ὅμως αὐτές περιορίστηκαν στά πλαίσια μιᾶς ἀτομικῆς προσφοράς πού δέν εἶχε πλατύτερο ἀντίκτυπο. Δέν δημιουργήθηκαν ἀντίστοιχες «Σχολές» ἢ «ρεύματα». Ἡ μόνη «Σχολή» πού δῆρξε (καί ἐξακολουθεῖ ὡς ἓνα βαθμό νά ἐπηρεάζει τήν ἐκπαίδευσή μας) ἦταν ἡ «ἐπίσημη», μέ κορυφαῖο ἐκπρόσωπο ἓνα ἀπό τοὺς ἐπικεφαλῆς τῆς πειθαρχικῆς δίωξης τοῦ Ι. Θ. Κακριδῆ, τόν καθηγητῆ τῆς Παιδαγωγικῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας Ν. Ἐξαρχόπουλο.

Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ · Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

Οὔτε κἀν ὁ ἀπόηχος ξένων Σχολῶν, πού ἀναπτύχθηκαν μετὰ τὸ 1900, δὲν κατάφερε νὰ φτάσει στὴν Ἑλλάδα. Ντεκρολί, Μοντεσόρι, Πιαζέ, Φρενέ, Ντιούι, Μπροῦνερ κ.ἄ. εἶναι καὶ σήμερα οὐσιαστικά ἀγνωστοὶ σέ μᾶς.

Τὸ κατεστημένο, ρίχνοντας τὸ βῆρος του στό «γλωσσικό ζήτημα» (ἡ λύση τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε ἀναγκαία, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἰκανή, προϋπόθεση γιὰ ὁποιαδήποτε ἀλλαγὴ στὴν ἐκπαίδευση), συντήρησε ἕναν ἀγῶνα πού ἀπὸ μέσο μεταβλήθηκε σιγά-σιγά σέ αὐτοσκοπός.

Καμιά ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πάνω στὶς μεθόδους καὶ στὰ ἀντικείμενα διδασκαλίας. Κανένας σοβαρὸς προβληματισμὸς πάνω στὴν ὕλη καὶ στό λεγόμενο «Ἀναλυτικὸ πρόγραμμα». Οἱ (ἐλάχιστες) ἀλλαγές πού πραγματοποιήθηκαν ἔγιναν μὲ τὴ «μέθοδο τῆς προσθαφαίρεσης»: Αὐτὸ τὸ κεφάλαιο νὰ πάει ἀπὸ τὴν τρίτη τάξη στὴν πέμπτη, ἐκεῖνο τὸ μάθημα νὰ γίνεται 4 ὥρες τῆ βδομάδα ἀντὶ γιὰ 3.

Ἔτσι, ὅταν τὸ παραπέτασμα τοῦ «γλωσσικοῦ» παραμερίστηκε, ἄφησε πίσω του νὰ φανθοῦν τὰ τρομακτικὰ προβλήματα τῆς παιδείας μας. Εἶδαμε πιά καθαρά πὼς μόλις τώρα μπορεῖ κανεὶς ν' ἀρχίσει νὰ μιλά γιὰ ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση.

Φυσικά, τὰ προβλήματα πού ἔχουμε ν' ἀντιμετωπίσουμε εἶναι πολλὰ καὶ σέ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Τὰ δυσκολότερα ὅμως εἶναι ἐκεῖνα πού ἔχουν σχέση μὲ τὴν παγιωμένη, μέσα ἀπὸ τὴ «σχολικὴ παράδοση», νοοτροπία.

Τὸ μεγαλύτερο, ἴσως, ἀπὸ αὐτὰ τὰ προβλήματα εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ πού ἔχει διαποτίσει τὴν ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση σ' ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς.

Δυστυχῶς, τὸ πνεῦμα αὐτὸ δὲν βρίσκεται μόνο μέσα στους ἐκπαιδευτικούς μηχανισμούς, ἀλλὰ ἔχει ἀποκτήσει βαθιές ρίζες στό σύνολο τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Οἱ μεγαλύτερες ἐκδοτικὲς ἐπιτυχίες τῶν τελευταίων 20 χρόνων ἦταν ἐκεῖνες πού εἶχαν τὴ μορφή ἐγκυκλοπαίδειας - πού ὑποτίθεται πὼς πρόσφεραν ἔτοιμες, ξεκαθαρισμένες καὶ συνήθως ἀδιάφορες «γνώσεις». Τὰ πῖο δημοφιλῆ προγράμματα τῆς τηλεόρασης καὶ τοῦ ραδιοφώνου εἶναι ἐκεῖνα πού κάνουν διαγωνισμούς «γνώσεων» (μὲ ταυτόχρονη ἠθικὴ καὶ ὄλική ἀνταμοιβή). Γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη εἶναι σημαντικὸ νὰ εἶναι κάποιος «ἐγκυκλοπαιδικὰ μορφωμένος».

Ὁ Ἐγκυκλοπαιδισμὸς στὰ «Ἀναλυτικὰ προγράμματα», τὰ σχολικὰ βιβλία καὶ τὴν διδακτικὴ πράξη

Ἄς δοῦμε ὅμως μέσα στὰ «Ἀναλυτικὰ προγράμματα», τὰ σχολικὰ βιβλία καὶ τὴν καθημερινὴ διδακτικὴ πράξη μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα πού συνθέτουν αὐτὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ.

Καὶ πρῶτα στὰ Ἀναλυτικὰ προγράμματα. Αὐτὰ περιλαμβάνουν ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος μερικοὺς γενικοὺς (καὶ συνήθως ἐντελῶς ἀόριστους) σκοποὺς γιὰ κάθε μάθημα καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μιά ἀναλυτικὴ κεφαλαιοποίηση τοῦ μαθήματος, ὅπως ἀκριβῶς ὑπάρχει στὰ περιεχόμενα τοῦ ἀντίστοιχου σχολικοῦ βιβλίου.

Γιὰ παράδειγμα, στό ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῆς Μυθολογίας γιὰ τὴν Γ' δημοτικοῦ ἢ Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία χωρίζεται σέ 5 κεφάλαια: Τὸ χρυσόμαλλον δέρας, Πελίας καὶ Ἰάσων, Πλοῦς τῶν Ἀργοναυτῶν εἰς Κοχλίδα,

Διά γυμνού οφθαλμού · Διά γυμνού οφθαλμού

Ἄρπαγή τοῦ δέρατος, Περιπετειώδης ἐπιστροφή τῶν Ἀργοναυτῶν. Καί δέν ὑπάρχει καμιά λέξη οὔτε γιά τό πῶς θά διδαχτοῦν αὐτά τά κεφάλαια, οὔτε γιά τό σκοπό τῆς διδασκαλίας τῆς Ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας στό παιδιά τῆς Γ΄ δημοτικοῦ. Ἔτσι, μέ ἔμμεσο ἀλλά σαφή τρόπο, τό ἀναλυτικό πρόγραμμα ὁδηγεῖ στόν ἐγκυκλοπαιδισμό. Γιατί, ποιός λόγος ὑπάρχει γιά νά χωριστεῖ ἡ Ἀργοναυτική ἐκστρατεία σέ 5 κεφάλαια (καί μάλιστα αὐτά καί μόνο πού ἐπιτάσσει τό ἀναλυτικό πρόγραμμα);

Αὐτός ὁ στερεότυπος καί ἐντελῶς ἀχρηστος χωρισμός ὠθεῖ ἀναπόφευκτα στόν παραμερισμό τῆς οὐσίας καί στήν ἀνακήρυξη τῆς ἀποστήθισης τῶν «κεφαλαίων» τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος σέ αὐτοσκοπό. Ἰδιαίτερα, ὅταν βασικό κριτήριο τοῦ ἐπιθεωρητῆ εἶναι ἡ ἐξάντληση ἀπό τόν δάσκαλο τῆς «διδασκτέας ὕλης». Μ' αὐτόν τόν τρόπο, τό πρόβλημα πού ἔχει ὁ δάσκαλος εἶναι πῶς θά «βγάλει» τήν ὕλη. Πότε θά προλάβει νά «παραδώσει» τά κεφάλαια τοῦ βιβλίου. Πῶς θά «προχωρήσει παρακάτω».

Ἄλλά τό ἀναλυτικό πρόγραμμα δέν ὁδηγεῖ μόνον ἔμμεσα πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. Σέ πολλά σημεία κάνει καί συγκεκριμένες ὑποδείξεις.

Γιά παράδειγμα, στό μάθημα τῆς Ἀριθμητικῆς τῆς Δ΄ δημοτικοῦ κάνει τήν παρακάτω «Μεθοδικήν ὑπόδειξιν»: Ἐπίμονος καί προσοδευτική, εἰς δυσχέρειαν, ἄσκησις εἰς τήν ἀπό μνήμης ἐπίλυσιν διαφόρων προβλημάτων καί ἀσκήσεων.

Τί σημαίνει «ἐπίμονος ἀσκησις» καί γιατί «ἀπό μνήμης»; Δηλαδή, ἀντί νά μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ πραγματική κατανόηση καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς καί δημιουργικῆς ἰκανότητος τοῦ παιδιοῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐξάσκηση στήν ἀποστήθιση - ἡ ἀπόκτηση δηλαδή «δεξιότητων» καί «γνώσεων» χωρίς σκοπό.

Προχωρώντας στό Γυμνάσιο καί στό Λύκειο ἡ κατάσταση χειροτερεύει, φτάνοντας σέ πολλές περιπτώσεις τά ὅρια τοῦ παραλογοῦ.

Σάν παράδειγμα θ' ἀναφέρουμε τό ἀναλυτικό πρόγραμμα γιά τά Μαθηματικά τοῦ Γυμνασίου. Τό πρόγραμμα προβλέπει στήν πρώτη τάξη τή διδασκαλία τῶν ἰδιοτήτων τῶν πράξεων μέ τούς φυσικούς ἀριθμούς, στή δεύτερη τάξη τή διδασκαλία τῶν ἰδιοτήτων τῶν πράξεων μέ τούς ρητούς ἀριθμούς καί στήν τρίτη τάξη τή διδασκαλία τῶν ἰδιοτήτων τῶν πράξεων μέ τούς ἀρητούς ἀριθμούς.

Οἱ ἰδιότητες αὐτές εἶναι ἴδιες καί στίς τρεῖς περιπτώσεις (εἶναι οἱ ἰδιότητες τῶν πράξεων στό σύνολο τῶν πραγματικῶν ἀριθμῶν). Καί τό ἀναλυτικό πρόγραμμα ζητάει ἀπό τό παιδί νά μάθει τρεῖς φορές τίς ἴδιες ἰδιότητες!...

Ἐπιπλέον, οἱ ἰδιότητες (πού παρουσιάζονται μέ τή μορφή τύπων) εἶναι πολλαπλάσιες ἀπό τίς βασικές. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπό κάθε βασική ἰδιότητα μποροῦν νά προκύψουν - μέ ἀπλό μετασχηματισμό - πολλές παράγωγες ἰδιότητες. Ὅλες αὐτές εἶναι ὑποχρεωμένο τό παιδί νά τίς ἀποστηθίσει, ἀντί νά μάθει τόν τρόπο παραγωγῆς τους.

Ἔτσι, τό ἀναλυτικό πρόγραμμα ἀφαιρεῖ κάθε τάση γιά γενίκευση (πρωταρχικό στοιχεῖο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης) καί μετατρέπει τά Μαθηματικά (τήν ἐπιστήμη πού ἀκολουθεῖ μέ τή μεγαλύτερη σχολαστικότητα τούς λογικούς νόμους τῆς παραγωγῆς) σ' ἓνα σύνολο χιλιάδων «τύπων» πού δέν φαίνεται νά ἔχουν ὅποιαδήποτε σύνδεση.

Ὅσο γιά τήν ἐφαρμογή τῶν Μαθηματικῶν, τό ἀναλυτικό πρόγραμμα μπορεῖ νά τή δεῖ μόνο στό πρόβλημα τόκου καί ὑφαίρεσης, καθώς καί σ'

Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ · Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

ὀρισμένες (μετρημένες στά δάχτυλα καί τυποποιημένες ἐδῶ καί δεκάδες χρόνια) «σπαζοκεφαλίες», μολονότι, πίσω ἀπ' ὅλη τή σημερινή τεράστια τεχνολογική ἀνάπτυξη βρίσκονται τὰ Μαθηματικά.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στά σχολικά βιβλία. Αὐτά δίνουν ἔντονα καί καθαρά τό πνεῦμα τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ. Τά παραδείγματα πού μπορεῖ ν' ἀναφέρει κανεῖς εἶναι ἀτέλειωτα. Θά περιοριστοῦμε μόνο στά παρακάτω:

Στό βιβλίον τῶν Ἐρησκευτικῶν τῆς Δ' δημοτικοῦ, τὰ περισσότερα κεφάλαια ἀκολουθοῦνται καί ἀπό κάποιο κείμενο στή γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας. Ποιός εἶναι ὁ εκπαιδευτικός σκοπός αὐτῶν τῶν κειμένων σέ γλώσσα πού εἶναι ἀδύνατο νά τήν καταλάβει ἕνα παιδί 9 χρονῶν;

Κι ἐπειδή φυσικά κανένας δάσκαλος δέν θά τολμήσει νά μεταφράσει στά παιδιά τό ἀπολυτίκιο πού ὑπάρχει στή σελίδα 13 τοῦ βιβλίου (ΟΕΔΒ 1977) «Ἐν τῇ γεννήσει τήν Παρθενίαν ἐφύλαζας...», τό μόνο πού τοῦ μένει νά κάνει εἶναι νά βάλει τά παιδιά ν' ἀποστηθίσουν «περίεργους ἤχους». Καί θά μπορεῖ νά λέει ἡ πολιτεία πώς οἱ μαθητές «μαθαίνουν» στό σχολεῖο ἀκόμη καί ἀπολυτίκια.

Ἐνα ἄλλο «ἰδιαζόντως εἰδεχθές» παράδειγμα εἶναι τό ἐξῆς: Στό βιβλίον τῶν Μαθηματικῶν τῆς Α' Γυμνασίου ὑπάρχουν σάν ἰδιότητες οἱ σχέσεις $\alpha(\beta+\gamma)=\alpha\beta+\alpha\gamma$, $\alpha(\beta-\gamma)=\alpha\beta-\alpha\gamma$, $\alpha(\beta-\gamma+\delta)=\alpha\beta-\alpha\gamma+\alpha\delta$, ἐνῶ δέν ἔχει διδαχτεῖ ἀκόμη ὁ πολλαπλασιασμός τῶν προσήμων!...

Ἐρθολογισμός, λοιπόν, δέν ὑπάρχει οὔτε στά Μαθηματικά. Ἡ ἀλήθεια τους παρουσιάζεται σάν νά εἶναι ἀξιωματική, μεταφυσική, πέρα ἀπό κάθε λογική.

Ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο: ἡ ἀπροσθήσιση τεμαχισμένων «γνώσεων», δηλαδή μορφῶν ἀπό τίς ὁποῖες ἔχει ἀφαιρεθεῖ τό ὅποιο περιεχόμενο.

Στό σημεῖο αὐτό ἀναφέρουμε τόν τρόπο, μέ τόν ὅποιο ἡ πλειοψηφία τῶν παιδιῶν «διαβάζει» τίς χημικές ἐνώσεις. Π.χ. τό νερό (H_2O) διαβάζεται ἀπό πάρα πολλούς μαθητές «ἦτα δύο ὄμικρον» καί ὄχι «ὑδρογόνο δύο, ὀξυγόνο». Ὅσο γιά τό ἀνθρακικό ἀσβέστιο ($CaCO_3$) αὐτό διαβάζεται «κάκο τρία». Ἡ μορφή ἔχει ἐντελῶς ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τό περιεχόμενό της.

Φτάνουμε ἔτσι στήν καθημερινή διδακτική πράξη. Αὐτή ἀποτελεῖ τόν καθρέφτη, ὅπου μέσα του ἀναγνωρίζονται ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ.

Ἀπό τήν πρώτη κιόλας τάξη τοῦ δημοτικοῦ κάθε στοιχεῖο τῆς διδακτικῆς πράξης ἔχει ἀπογυμνωθεῖ ἀπό τό περιεχόμενό του. Γίνεται γιά νά γίνει, χωρίς σκοπό, χωρίς προοπτική.

Τό παιδί «μαθαίνει» νά λέει καί νά γράφει τοὺς ἀριθμούς μέ τή «σειρά» τους, χωρίς οὔτε ὁ δάσκαλος οὔτε ὁ μαθητής νά καταλαβαίνει τό γιατί. Ὅταν ὁ δάσκαλος ζητᾷ ἀπό τά παιδιά νά «κατεβαίνουν» ἀπό τό 150 στό 100 «ἕνα-ἕνα», αὐτό γίνεται χωρίς κανένα σκοπό, πέρα ἀπό τήν ἀπομνημόνευση.

Τά παιδιά εἶναι ὑποχρεωμένα κάθε μέρα νά ζωγραφίζουν κάτι σχετικό μέ τήν «ἀντιγραφή» τους. Θά περίμενε κανεῖς πώς ἡ ζωγραφική αὐτή θ' ἀποτελοῦσε μιά φυσική διέξοδο στήν ἔκφραση τοῦ παιδιοῦ καί θά τοῦ ἔδινε τή χαρά τῆς δημιουργίας. Στή σχολική πρακτική ὅμως ἀκόμη καί ἡ ζωγραφική ἔχει μετατραπῆ σέ μιά ἀγγαρεία, πού σέ πάρα πολλές περιπτώσεις (κυρίως στίς μικρομεσαίες ἀστικές οἰκογένειες) τήν ἀναλαμβάνει ἡ μητέρα «ξεπαικώνοντας» τήν ἀντίστοιχη εἰκόνα τοῦ Ἀναγνωστικοῦ ἢ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Καί τό τραγικό εἶναι πώς αὐτή τή λογικά ἀπαράδεκτη ζωγραφιά ὁ

Διά γυμνού οφθαλμού · Διά γυμνού οφθαλμού

δάσκαλος συνήθως τή δέχεται καί τή βαθμολογεί μέ «καλό» βαθμό. Ὑπάρχουν μάλιστα καί ἀρκετές περιπτώσεις ὅπου δάσκαλοι συμβουλεύουν τίς μητέρες νά «βοηθοῦν» τά παιδιά τους γιά νά ζωγραφίσουν «καλύτερα».

Ὁ σκοπός τοῦ κάθε μαθήματος, ἔχει ξεχαστεῖ ἐντελῶς. Ἀκόμα καί ἡ ὀρθογραφία - ἕνα μάθημα μέ τόσο καθαρό στόχο - γιά ἕνα παιδί τῆς πρώτης ἢ τῆς δεύτερης δημοτικοῦ σημαίνει πιά πολύ ἀπομνημόνευση μιᾶς πρότασης καί λιγότερο τρόποσ γραφῆς τῶν λέξεων.

Στίς μεγαλύτερες τάξεις, μέ τήν εἰσαγωγή τῶν «δευτερευόντων» μαθημάτων ἡ κατάσταση παγιώνεται καί γίνεται πιά «φυσική». Θεωρεῖται «αὐτονόητο» πῶς Γεωγραφία σημαίνει ἀποστήθιση ὀνομάτων (πόλεων, ἐπαρχιῶν, ποταμῶν, βουνῶν κ.λπ.) καί ἀριθμῶν (ἐκτάσεων, πληθυσμῶν κ.λπ.). Τό ἴδιο «αὐτονόητο» θεωρεῖται πῶς ἡ Φυτολογία σημαίνει ἀποστήθιση ὀνομάτων (λουλουδιῶν, δέντρων, τρόπων πολλαπλασιασμοῦ κ.λπ.).

Στό Γυμνάσιο ἔρχεται καί ἡ ἐπίσημη πιά ἐξειδίκευση τῶν γνώσεων μέ τήν πλήρη στεγανοποίηση τῶν μαθημάτων.

Ὁ τρόπος τῆς διεξαγωγῆς τῶν ἐξετάσεων (προφορικῶν καί γραπτῶν) παρουσιάζει τό πρόβλημα σ' ὅλη του τήν ἔκταση. Τό πιά μικρό χαρτάκι μέ σημειωμένο κάποιο τύπο τῆς Φυσικῆς ἢ κάποια χρονολογία τῆς Ἱστορίας «ἐπιφέρει τόν μηδενισμόν τῆς κόλλας τοῦ διαγωνιζόμενου». Ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπό τό γεγονός πῶς κανένας μαθητής μετά ἀπό ἕνα χρόνο δέν θά θυμᾶται τίποτα ἀπό ἐκεῖνα πού τοῦ ζητοῦν ν' ἀποστηθίσει.

Θά φαίνονταν σήμερα ἀδιανόητη ὁποιαδήποτε σκέψη γιά νά ἐπιτρέπεται στούς μαθητές νά ἔχουν μαζί τους στίς ἐξετάσεις τουλάχιστον ἕνα τυπολόγιο τῶν Μαθηματικῶν ἢ τῆς Φυσικῆς. Κι ὅμως τό βασικότερο πράγμα πού πρέπει νά μάθει ἕνας μαθητής εἶναι πῶς νά χρησιμοποιεῖ τά βιβλία, ὄχι γιά νά τ' ἀποστηθίσει, ἀλλά γιά νά τά ἐφαρμόσει καί νά προχωρήσει παραπέρα.

Ὁ ἐγκυκλοπαιδισμός ἐπικρατεῖ σ' ὅλους τούς παράγοντες τῆς ἐκπαίδευσης

Ὅπως ἀναφέρθηκε καί στήν ἀρχή τό πνεῦμα τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ ἔχει βαθιές ρίζες - δέν χαρακτηρίζει ὀρισμένους μόνο φορεῖς.

Γιά νά φανερωθεῖ ἡ πλήρης ἐπικράτηση αὐτοῦ τοῦ πνεύματος σ' ὅλους τούς παράγοντες τῆς ἐκπαίδευσης ἀρκεῖ νά σημειωθεῖ πῶς ἡ διοίκηση τῆς Διδακταλικῆς Ὁμοσπονδίας Ἑλλάδος ἤρθε τόν περασμένο χρόνο σέ ἀντίθεση μέ τό Κέντρο Ἐκπαιδευτικῶν Μελετῶν καί Ἐπιμορφώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας γιάτί «τό ΚΕΜΕ περιόρισε τήν ὕλη τῆς Ἀριθμητικῆς μέχρι καί τά προβλήματα τόκου» καί ἔτσι «ἀποδυναμώνεται τό Δημοτικό Σχολεῖο». (Ἡ ὕλη πού ἀφαιρέθηκε περιλαμβάνει τά προβλήματα πού ἔχουν σχέση μέ τήν ὑφαίρεση, τίς μείξεις καί τά κράματα).

Ἡ διοίκηση τῆς ΔΟΕ ρωτᾷ τό ΚΕΜΕ ἄν «ἀποδείχτηκε ὅτι τό δημοτικό σχολεῖο στάθηκε ἀνίκανο νά ἐμπεδώσει τήν ὕλη πού ἀφαιρέθηκε», δέν προβληματίζεται ὅμως ἡ ἴδια γιά τό ἄν χρειάζεται ν' ἀσχοληθοῦν τά παιδιά μ' αὐτή τήν ὕλη.

Κι ἄς ἔλεγε ὁ Αἰσχύλος (μιά πού τόσο μᾶς ἀρέσει νά ἐπικαλούμαστε τούς

Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ · Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

ἀρχαίους προγόνους μας) πῶς σοφός εἶναι αὐτός πού ξέρει πράγματα χρήσιμα καί ὄχι πράγματα πολλά.

Ὁ στεῖρος ἐγκυκλοπαιδισμός ἀφαιρεῖ ἀπό τή γνώση τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού τήν κάνουν νά εἶναι δημιουργική. Ἄρα, τό μόνο πού μένει νά ἐνδιαφέρει τόν μαθητή εἶναι ὁ ἐπαγγελματικός του προσανατολισμός. Ἄν θέλει νά πάει στό Πανεπιστήμιο τότε τόν ἐνδιαφέρουν οἱ «γνώσεις» ἐκεῖνες πού τοῦ εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά περάσει στίς ἐξετάσεις καί νά συνεχίσει γιά λίγα χρόνια ἀκόμα νά στοιβάζει ἀνάλογες «γνώσεις». Ἄν ὄχι, τότε θά προσπαθήσει, κουτσά-στραβά, νά πάρει τό «χαρτί» τοῦ Γυμνασίου.

Καί στή μιά περίπτωση καί στήν ἄλλη, Παιδεία δέν θά ἔχει ἀποκτήσει.

Τάσος Ἀνθουλιᾶς

Ὅταν τό φοιτητικό κίνημα θριαμβολογεῖ

Τό σημεῖωμα πού ἀκολουθεῖ θέλει νά θίξει μερικές πλευρές τῆς σημερινῆς πραγματικότητας τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος. Ἄν καί ἡ πρόθεσή μου εἶναι κριτική ἀπέναντι στίς πολιτικές δυνάμεις πού τοῦ καθορίζουν τίς κατευθύνσεις θά ἔθελα προκαταβολικά νά ξεκαθαρίσω ὅτι ὅσοι μιλοῦν γιά «ξενοκίνητες μειοψηφίες» πού θέλουν νά ἐλέγξουν τό φοιτητικό κίνημα καί ἄλλα παρόμοια δέν εἶναι παρά καλοθελητές πού μόνο ἡ ἀνάπτυξη τοῦ φ.κ. δέν τοῦς ἐνδιαφέρει. Ἀντίθετα, συμμερίζομαι μιά διάχυτη ἀγωνία στόν φοιτητικό κόσμο: ὑπάρχουν σημαντικά προβλήματα πού πρέπει νά ἐντοπιστοῦν, νά συζητηθοῦν μέσα στίς γραμμές του, νά ἀναλυθοῦν σέ βάθος καί νά ξεπεραστοῦν ὥστε τό φ.κ. νά βρεῖ τό δυναμισμό πού τοῦ πρέπει καί τόν πολιτικό δρόμο πού ἔχει ἀνάγκη.

Κίνημα τῶν παρατάξεων ἢ κίνημα τῶν φοιτητῶν;

Στό Πανεπιστήμιο καθημερινά γινόμαστε θεατές καί αὐτουργοί συγκεντρώσεων, διαδηλώσεων, ἀπεργιῶν, ἀποχῆς ἀπό τά μαθήματα κ.ο.κ. Τό νά θεωροῦμε ὅλες αὐτές τίς κινητοποιήσεις, σάν πράξεις προοδευτικές ἐπειδή εἶναι ἀντικυβερνητικές εἶναι τό πρῶτο ὀλίσθημα. Ὁλος αὐτός ὁ ἀναβρασμός, δέν ἔχει κανένα προοδευτικό περιεχόμενο ἂν δέν ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς συνολικῆς προοπτικῆς πάλης· ἀπό μόνος του δέν εἶναι παρά σκέτος ἀκτιβισμός πού πάει στά τυφλά. Καί ἐδῶ ἀνακύπτει τό πρῶτο ζήτημα:

Διά γυμνού οφθαλμού · Διά γυμνού οφθαλμού

Τό φοιτητικό κίνημα βρίσκεται σε κατάσταση μόνιμης και παρατεταμένης κρίσης, βρίσκεται σε κατάσταση μαρασμού· οι αγωνιστικές εκδηλώσεις και του τελευταίου καιρού δέν είναι παρά εκφράσεις του μαρασμού του, τής άμηχανίας του. 'Η κρίση διαπερνά όλόκληρο τό φ.κ. (όργάνωση, στόχοι, αντιπροσώπευση, λειτουργίες), μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, πού έχει περιοριστεί στό ελάχιστο ή έμβέλεια και ή δύναμη πού είχε παλιότερα. Κατά συνέπεια και ό σημερινός του πολιτικός ρόλος είναι περιορισμένος.

Τό φοιτητικό κίνημα, ριζοσπαστικό και μαζικό στά χρόνια τής στρατιωτικής δικτατορίας, δέν μπόρεσε μετά τή πτώση νά εκμεταλλευτεί τήν έκρυθμη κατάσταση πού του παρέιχε, αντικειμενικά, πολλές δυνατότητες νά παρέμβει ουσιαστικά. Κι ενώ στήν πρώτη μεταδικτατορική περίοδο περιορίστηκε κοντόφθαλμα στό ρόλο του λαγωνικού μέσα σε ένα κλίμα σχετικής όμοφονίας (ψάχνοντας νά βρεί χουντικούς γιά άποχουντοποίηση άντί νά άξιώσει και νά επιβάλλει δημοκρατικές αλλαγές στή δομή και τή λειτουργία των ΑΕΙ), στή συνέχεια, κατακομματιάστηκε σε παρατάξεις ανταγωνιστικές σε μεγάλο βαθμό. Σήμερα πού ή πολιτική ζωή τής χώρας πέρασε σε μιά φάση πόλωσης τά πράγματα στό φοιτητικό κίνημα παρουσιάζονται περίπου ως εξής:

1. Παραταξιοποίηση — κομματικοποίηση. Μέ τόν όρο αυτό θέλω νά ύπογραμμίσω τή γνωστή σ' όλους κατάσταση, των «κάθετων διαχωρισμών» όπου επικρατεί μιά κενή πολιτικολογία. Τά αποτελέσματα — εμφανή άλλωστε σήμερα — ήταν ή αδυναμία του φ.κ. νά δώσει μάχες στό δικό του τό χώρο, νά πολιτικοποιήσει ουσιαστικά τά προβλήματα, νά δώσει μάχες ιδεολογικές, νά βάλει στόχο τά ίδια τά αντικείμενα σπουδής και τίς δομές τής διδασκαλίας — έρευνας. 'Επικράτησε ό λόγος του κόμματος, ή παραταξιακή λογική. 'Η συζήτηση ουσιαστικά σταμάτησε. Είναι γνωστό ότι οι φοιτητές δέν συζητούν (όταν συζητούν) τήν «έκσυγχρονιστική» εκπαιδευτική πολιτική τής κυβέρνησης και πώς αυτή υλοποιείται ως τώρα στα ΑΕΙ, δέν συζητούν τό σύστημα σπουδών αλλά τή... δικτατορία του προλεταριάτου, τή σοβιετοκινεζική διένεξη κ.λπ. Μιά προσπάθεια π.χ. πού πήγε δειλά νά βγει στό φώς τήν περίοδο 1974-75 με τά «άντιμαθήματα», πού θέλησε νά εισαγάγει ένα νέο θεσμό, πολύ γρήγορα εκφυλίστηκε με τόν ανταγωνισμό των παρατάξεων πού μετάτρεψαν τήν προσπάθεια σε πεδίο προβολής των θεωρητικών και των ιδεολόγων τους.

2. Φθορά των μαζικών διαδικασιών και όργάνων του φ.κ. Τά μαζικά όργανα του φ.κ. (Γενικές Συνελεύσεις, 'Επιτροπές Δράσης), μετατράπηκαν σε κλειστές διαδικασίες πού ενδιαφέρουν μόνο τους ένταγμένους σε κόμματα φοιτητές. Οι υπόλοιποι γίνονται θεατές των συγκρούσεων και συχνά των διαπληκτισμών, παθητικά ύποκείμενα πού είναι καταδικασμένα νά διαλέξουν ανάμεσα στις υπάρχουσες «πλατφόρμες». Τά Διοικητικά Συμβούλια από όργανα σύνθεσης των απόψεων του φ.κ. τής Σχολής, συντονισμού των δραστηριοτήτων και ενεργοποίησης τής μάζας των φοιτητών, έχουν εκφυλιστεί σε γραφειοκρατικά όργανα πού αναλαμβάνουν γιά λογαριασμό των φοιτητών νά λύσουν τά προβλήματα πού νομίζουν ότι είναι επίκαιρα, όργανα πού υπερχαθορίζουν κάθε αδόρητη φοιτητική κίνηση. Αυτό πού σήμερα έχει μείνει από τό φ.κ. επανδρώνεται από τους οργανωμένους στις παρατάξεις φοιτητές και τίς στενές ή χαλαρές επιρροές τους. 'Όσοι ανεξάρτητοι υπάρχουν συνθλίβονται. Οι παρατάξεις τους αντιμετώπιζουν σαν «άριβίστικα στοιχεία», «άτομικιστές»

Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ · Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

πού ἀρνοῦνται τάχα τή συλλογική ὀργάνωση καί θέλουν νά διαπρέψουν ἀτομικά. Χαρακτηριστικό ἦταν τό τελευταῖο Πανσπουδαστικό Συνέδριο. Σύμφωνα μέ τόν ἐσωτερικό κανονισμό του κανείς δέν μπορούσε νά πάρει τό λόγο στά πιό σπουδαῖα θέματα ἄν δέν εκπροσωποῦσε κάποια ὁμάδα συνέδρων.

3. Συνολική, σχεδόν, παραίτηση τοῦ φοιτητικοῦ σώματος ἀπό τήν καθημερινή πάλη γιά τά προβλήματά του. Ἡ μάζα τῶν φοιτητῶν ἔχει ἀπαλλοτριώσει τό δικαίωμά της νά συμμετέχει ἄμεσα στους προβληματισμούς καί τούς ἀγῶνες. Κατά κάποιο τρόπο τά καθήκοντα αὐτά τά ἔχουν ἀναλάβει ἐκπρόσωποί της. Ὁ φοιτητής ἀπό κεῖ καί πέρα ἀσχολεῖται φορμαλιστικά ἢ οὐσιαστικά «μέ τά μαθήματά του» παραμένοντας ἔτσι ἀπόλυτα μέσα στή λογική τῆς «καλύτερης δυνατῆς κοινωνικῆς ἀποκατάστασης». Ἀλλά καμιά συλλογική κριτική δέν ἀσκεῖται ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ περιεχομένου σπουδῶν, καμιά δραστηριότητα δέν ἀναπτύσσεται πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνο τό χιλιοειπωμένο «εἴμαστε ἐναντίον τῆς σκοταδιστικῆς παιδείας», «ὑπέρ μιᾶς οὐσιαστικά δημοκρατικῆς παιδείας στήν ὑπηρεσία τοῦ λαοῦ» κ.ο.κ. Ἀλλά τί εἶναι στή συγκεκριμένη περίπτωση σκοταδισμός καί τί δημοκρατική παιδεία;

Ἔτσι καί ἡ πολιτική συνείδηση τῶν φοιτητῶν διαμορφώνεται ἀπό ἐρεθίσματα πού ἔρχονται ἐξω ἀπό τό Πανεπιστήμιο ἢ ζυμώσεις πού συντελοῦνται ἐξω ἀπ' αὐτό.

4. Οἱ παρατάξεις ἔγιναν αὐτοσκοπός. Ἀπό ὄργανα πάλης τῶν φοιτητῶν μετατράπηκαν σέ ὄργανα χειραγώγησής τους – στό βαθμό βέβαια πού τά καταφέρνουν. Κύριο μέλημα τῆς παράταξης: ἡ δική της προβολή καί ὀργανωτική ἀνάπτυξη, ἡ μικροκομματική σέ προσωπική βάση προσπάθεια ἀπόκτησης πελατείας (ψηστήρι). Δέν ὑπάρχει νηφάλιος διάλογος, κριτική, αὐτοκριτική. Ἡ καθιερωμένη πρακτική ἀντίθετα συνίσταται σέ «καπελωμάτα», συνθηματολογία, ἐπιθετικότητα, θριαμβολογία, καταγγελίες, ἀτέρμονες συζητήσεις ἐπὶ τῆς διαδικασίας.

Τή γενικότερη ἀντίληψη τῶν παρατάξεων γιά τό μαζικό κίνημα – καί ἀπό τόν κανόνα δέν ἐξαιρεῖται καμιά – μποροῦμε νά τή συνοψίσουμε στά ἑξῆς: ταυτίζουν τό μαζικό κίνημα μέ τήν ποσοτική αὐξηση τῆς παράταξης. Ἡ ὀργανωτική της ἀνάπτυξη ἀποτελεῖ γιά τήν καθεμίά τόν ἱκανό ὄρο γιά τήν ἀνοδική προοπτική ὄλου τοῦ κινήματος. Ἡ ἀντίληψη αὐτή δέν θεωρεῖ τίς μάζες σάν δύναμη ἀλλαγῆς ἀλλά τήν ἴδια τήν ὀργάνωση – κόμμα πού θεωρεῖ τόν ἑαυτό της πρωτοπορία – καθοδηγητή, τουλάχιστον αὐτό πιστεύει.

Ἡ πρακτική πού κάθε παράταξη υἱοθετεῖ, σέ τελευταία ἀνάλυση, δέν ἀπευθύνεται στους ἴδιους τούς φοιτητές ἀλλά σέ κάποιες ἐλίτ πού ἤδη ἔχουν στρατολογηθεῖ. Θά τολμούσαμε νά πούμε ὅτι τό φ.κ. σήμερα πλέει μέσα σέ μιᾶ ἀπολιτική ὑπερπολιτικοποίηση. Ἡ γλώσσα πού χρησιμοποιοῦν οἱ παρατάξεις γιά νά πολιτικοποιήσουν, ὑποτίθεται, τή μάζα τῶν φοιτητῶν, ἐπειδή εἶναι ξένη πρὸς τά προβλήματά τους ὄχι μόνο δέν τούς πολιτικοποιεῖ ἀλλά ἀντίθετα τούς στερεῖ τήν δυνατὸτητα πολιτικῆς συμμετοχῆς στό χώρο τους.

Ἐντὶ γιά στρατηγική γενικό εὐχολόγιο

Τά προηγούμενα, ἀποτελοῦν τὰ γενικά χαρακτηριστικά τοῦ φ.κ. πού καθορίζουν τὰ ὄρια ἀνάπτυξής του καί τή δυναμική του. Δέν βρισκόμαστε λοιπόν σέ

Διά γυμνού οφθαλμού · διά γυμνού οφθαλμού

κατάσταση άνθισης του κινήματος αλλά ίσως στη χαμηλότερη στάθμη του. Η θριαμβολογία, στην προκειμένη περίπτωση, είναι ο χειρότερος κίνδυνος. Και αποτελεί τουλάχιστο βασική άγνοια των πραγμάτων να υποστηρίξει κανείς, όπως τό κάνει ο Ν. Πουланτζάς, ότι τό φ.κ. σήμερα περνά την ώριμότερή του φάση.

Καιρός είναι επίσης να πάψει ή άθροιστική καταγραφή γενικών και ειδικών διεκδικήσεων, ή κατάρτιση καταλόγων μέ όλα τά δυνατά αίτήματα χωρίς έσωτερική άρθρωση και συγκεκριμένο συνδυασμό μέσων και στόχων. Για παράδειγμα και συνοπτικά στίς αποφάσεις του Πανσπουδαστικού Συνεδρίου έχουν καταγραφεί οί ακόλουθοι στόχοι: Συνδιοίκηση, εφαρμογή του τόμέα και κατάργηση τής έδρας, ενιαίος φορέας διδασκόντων - διδασκόμενων, πανεπιστημιακό άσυλο, αύξηση του προϋπολογισμού για τήν παιδεία. Οί στόχοι αυτοί κυριολεκτικά πνίγονται μέσα σέ ένα πέλαγος γενικόλογων διατυπώσεων περί δημοκρατικής παιδείας για τό λαό, «πού δέν θά έξυπηρετεί τά μονοπώλια» κ.ο.κ. Όμως οί παραπάνω στόχοι δέν πηγάζουν από μιά γενική σύλληψη τής κατάστασης στην εκπαίδευση και στή γενικότερη πολιτική συγκυρία· δέν έντοπίζουν τίς δυνατότητες πού υπάρχουν και δέν καθορίζουν καμιά προτεραιότητα. Αυτή ή έλλειψη στρατηγικής του φοιτητικού κινήματος τό καθιστά αδύναμο να άντιπαρατεθεί στην πολιτική τής Κυβέρνησης και τελικά παγιδεύεται στην έκσυγχρονιστική λογική τής. Χαρακτηριστικό είναι ότι καμιά παράταξη δέν ξεφεύγει άπ' τόν κανόνα. Η άνάλυσή τους έξαντλείται σέ γενικές περιγραφές των προθέσεων των μονοπωλίων και προτάσεις άναμασημένες από έγχειρίδια γενικού μαρξισμού. Όσο για τίς θέσεις τίς ψηφισμένες από τίς τρεις βασικές παρατάξεις δέν είναι παρά τσιμπολογήματα από τίς πλατφόρμες τους πού ξεδιαλέχτηκαν μέ βάση τήν Ισορροπία δυνάμεων. Γι' αυτό άλλωστε δέν είναι καθόλου παράξενο πού τό φ.κ. μαζί μέ τούς γενικούς στόχους όπως ο ενιαίος φορέας και τό πανεπιστημιακό άσυλο προβάλλει, μέ τήν ίδια και περισσότερη ένταση, στόχους «πρακτικούς» όπως ο άγώνα εναντίον τής «έντατικοποίησης των σπουδών». Για τόν ίδιο λόγο, καμιά φορά καταλήγει σέ μετωπικές συγκρούσεις (Πάτρα) διεκδικώντας τήν τρίτη έξεταστική περίοδο, και μεταφορές όλων των μαθημάτων στό πτυχίο, ενώ ταυτόχρονα άγωνίζεται για τά πανεπιστημιακά συγγράμματα, θεσμό πού έκτός των άλλων, υποβιβάζει τό επίπεδο προσφερομένων γνώσεων στην ικανότητα ταχυγραφίας και προχειρογραφίας του κάθε καθηγητή.

Μέ τό σημείωμα αυτό δέν θά ήθελα ούτε θά μπορούσα να προτείνω μιάν άλλη «σωστή» πολιτική γραμμή. Άλλά να περιγράψω μιά κατάσταση πού, ενώ όλοι τήν ξέρουν, ελάχιστοι μιλούν γι' αυτήν. Πιστεύω όμως ότι προϋπόθεση για τό ξεβάλτωμα είναι να σταματήσουμε τίς θριαμβολογίες και να δοϋμε τήν κατάσταση κριτικά. Άλλά αυτό δέν μπορεί να γίνει παρά μόνο μέσα στα μαζικά φοιτητικά όργανα.

«Όχι μόνο τό ελληνικό φοιτητικό κίνημα έχει δώσει αποδείξεις τής ώριμότητάς του αλλά παρουσιάζει σήμερα τήν ιδιομορφία να είναι μαζικά οργανωμένο σ' ένα υπεύθυνο συνδικαλιστικό φορέα, τήν ΕΦΕΕ, έτσι ώστε να έχουμε κάθε εμπιστοσύνη ότι θά μπορεί να περιφρουρήσει τόν άγώνα του όποια μορφή κι άν χρειαστεί να πάρει».

Ν. Πουλαντζάς
Έφ. ΤΑ ΝΕΑ 20/3/78

Γεωργία Πετράκη

Διπλωματία και πολιτική του κυπριακού

ΠΑΝΤΑΖΗ ΤΕΡΛΕΞΗ

ανατομία ενός λαδού

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ
εκδοσεις rapta

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΑΡΟΣ
Πανεπιστημίου 44 - Τηλ 3615.783

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν. ΧΟΝΔΡΟΚΟΥΚΗΣ
Υποστράτηγος ε.δ. - Βουλευτής Πειραιώς - Νήσων

Η ΑΘΕΑΤΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ

Έννιάμισι μήνες ζωής
στο ΝΑΤΟ Σμύρνης

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

Μέρος του βιβλίου δημοσιεύσε σε συνέχειες
το ΒΗΜΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΑΡΟΣ
Πανεπιστημίου 44 - Τηλ 3615.783

... Έμπρός ό ένας γιά τόν ένα ν' αγωνιστούμε νά
γίνουμε μετάλλια χρυσά, άργυρά, μαλαματένια, χα-
ράκτης, παραχάρκτης, χαρακτηρισμένος δεξιός,
δεξιότεχνης όλόγλυφο, ανάγλυφο, γλύφω, γλύπτης
άπό καθαρό άσήμι 999⁰ καί σε έλεύθερο σχήμα
έμπρός ό ένας γιά τόν ένα...

Μία από τις 18 κάρτες πού
τύπωσαν οι καλλιτέχνες
Βαγγέλης Δημητράς, Μαρία
Κοκκίνου, Βάσω Κυριάκη,
Άσπα Στασινοπούλου τόν
Άπρίλη του 1978.

ΚΡΑΤΙΚΗ ΒΙΑ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ

Του Γιώργου Πάσχου

Εισαγωγικά

1. Μέ το νόμο περί τρομοκρατίας που ψήφισε πρόσφατα η βουλή μας, ίσως μπήκαμε φανερά πιά σε μία νέα φάση της μεταδικτατορικής πολιτικής μας ζωής. Η νέα φάση, κι αυτή τή φορά, δέν ταιριάζει άσφαλώς με τούς διακηρυγμένους στόχους τών τρομοκρατικών ομάδων που δρουν στίς άναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες τής Δ.Ευρώπης: δέν είναι ένας «νέος φασισμός» που θά άφυπνίσει τίς μάζες από τόν λήθαργο τής κατανάλωσης καθώς θά διαγράψει με μία μονοκοντυλιά τίς δημοκρατικές ψευδαισθήσεις. Είναι όμως άναμφίβολα μία — έστω μερική — θεσμική επάνοδος σε μέσα και μεθόδους που κάποια πρώτη μεταδικτατορική εύφορία θεώρησε πως άνήκουν όριστικά στο παρελθόν. Μέ τόν πρόσφατο νόμο, ό πολιτικός αυταρχισμός μπήκε στη χώρα μας σε μερικούς τομείς στο στάδιο τής άφύπνισης, και στούς κρατικούς μηχανισμούς καταστολής όριστικά στο στάδιο τής άνάρρωσης.

Πιο συγκεκριμένα: Αυτό που χαρακτηρίζεται σωστά σήμερα από τίς δυνάμεις τής αντιπολίτευσης ως κυβερνητικός αυταρχισμός στην πολιτική ζωή, δέν είναι παρά ή άφαίρεση κάποιων ελευθεριών που θεωρήθηκαν ίσως άυτονόητες — αλλά δέν ήταν — μετά τήν κατάρρευση τής στρατιωτικής δικτατορίας. Για να μπορέσουμε όμως να εντάξουμε αναλυτικά και να εκτιμήσουμε στρατηγικά τά ποικίλα μέτρα που έπισημαίνονται κάθε φορά ως ένδείξεις πολιτικού αυταρχισμού, είναι άναπόφευκτο να άναφερόμαστε και στην παράδοση πολιτικής καταπίεσης στον τόπο μας και στίς διαφορές άνάμεσα στην παράδοση αυτή και στη σημερινή πολιτική πραγματικότητα. Γιατί όποιος μιλά έξω από ιστορικές διαστάσεις για αυταρχικό κράτος ή άκόμη περισσότερο για «νεοφασισμό» ή για «νέα τρομοκρατία» ή για «προληπτική άντεπανάσταση», έμμεσα καταλήγει να προτείνει τήν άντικατάσταση τής πολιτικής δράσης, που ξεκινά και τελειώνει στίς λαϊκές μάζες, και άγωνίζεται για τή διαφύλαξη και διεύρυνση τών δημοκρατικών ελευθεριών, από μία άμεση action τής άπογοήτευσης. Έκείνο όμως που προέχει στρατηγικά, στην παρούσα τουλάχιστον φάση, είναι να διασπαστεί ό κύκλος τής νομιμοποίησης τής κρατικής βίας, δηλαδή να διασκεδαστούν τά συναισθήματα άβεβαιότητας και άνασφάλειας που σκόπιμα και μεθοδευμένα καλλιεργούν ή πολιτική έξουσία και οι κρατικοί μηχανισμοί για να δικαιολογούν τήν κρατική βία.

2. Ο νόμος «περί καταστολής τής τρομοκρατίας και προστασίας του Δημοκρατικού πολιτεύματος» είναι ένα παλιό και συγχρόνως ένα νέο μέσο αντίδρασης του ελληνικού κράτους σε κάποιες διαφαινόμενες πολιτικές εξελίξεις: παραγωγή ενός σχετικά άσφαλου είδώλου του έσωτερικού έχθρου· άλλοτε ήταν ό κομμουνιστής, τώρα ό τρομοκράτης. Ο έσωτερικός αυτός έχθρός πρέπει να διαθέτει ύποθετικά τήν ικανότητα να είναι πανταχού παρών· έτσι μπορούν οι κυρίαρχες τάξεις και οι πολιτικές τους δυνάμεις να δμονοούν εύκολότερα. Πρέπει συγχρόνως να θεωρείται ισχυρός και καλός συνωμότης· έτσι τό κράτος μπορεί να δικαιολογεί κάποιους περιορισμούς τών πολιτικών ελευθεριών και να νομιμοποιεί τήν άνάπτυξη άστυνομικών δραστηριοτήτων. Η προώθηση του πολιτικού αυταρχισμού καλύπτεται από τή φιλελεύθερη νομιμότητα χωρίς να τήν καταλύει, συσπειρώνει κάποιες άνήσυχες ιεραρχίες και κινητοποιεί τούς κρατικούς μηχανισμούς ενάντια στίς δυνάμεις τής κοινωνικής άλλαγής.

Ποιοί είναι λοιπόν πιο συγκεκριμένα οι στόχοι του πρόσφατου νόμου;

— Στρατιωτικός στόχος του είναι βέβαια οι τρομοκρατικές οργανώσεις που δρουν ή θά δράσουν (;) στον τόπο μας.

— Ο πολιτικός του όμως στόχος είναι πολύ εύρύτερος· τά κύρια σημεία του είναι:

α) ό νόμος εντάσσεται σε μία συνολική στρατηγική που δέν ζητά ούτε να «θέσει δυνάμτη στα θεμέλια τής δημοκρατίας» (Α.Παπανδρέου) ούτε «ν' αντικαταστήσει τή δημοκρατία με τό άστυνομικό κράτος» (Γ.Α. Μαγκάκης)· ή στρατηγική αυτή ζητά να περιορίσει όρισμένες πολιτικές ελευθερίες, χωρίς όμως να καταλύσει τό φιλελεύθερο-δημοκρατικό πολίτευμα.

β) Ο δρόμος αυτός για περιορισμό τής πολιτικής δημοκρατίας περνά μέσα από τή δυσφήμιση τής άριστερας· ζητά να εμφανίσει κάποιες τρομοκρατικές πρακτικές ως μέρος τών δικών της επιλογών για κοινωνική άλλαγή.

γ) Η ιδιοτυπία του νόμου όμως δέν βρίσκεται στούς παραπάνω στόχους, αλλά στη μέθοδο πραγμάτωσής τους· ή μέθοδος αυτή δέν είναι ή παλιά γνωστή αυταρχική επιβολή, είναι ή λαϊκή συναίνεση. Οι πολιτικές δυνάμεις τής έξουσίας στοχεύουν σ' ένα νομιμοποιημένο περιορισμό τής πολιτικής δημοκρατίας. Αν τούτη τή

στιγμή μοιάζει να απέτυχαν εξαιτίας των αντιδράσεων της αντιπολίτευσης, ή στρατηγική τους δεν αλλάζει· θά χρησιμοποιήσουν στο μέλλον κάποια φαινόμενα τρομοκρατίας για να καλλιεργήσουν ένα κλίμα γενικής άβεβαιότητας και ανασφάλειας και να στρέψουν έτσι τα πυρά τους και ενάντια στα κόμματα της άριστερας που άρνήθηκαν, με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, να υπερψηφίσουν τό νόμο.

3. Στην παραπάνω προβληματική ζητά να ένταχθεί και τό κείμενο. Γιαυτό αναφέρεται και σέ ένα μόνο τύπο τρομοκρατίας: στή *λειτουργική τρομοκρατία*. Οί πολιτικές εξελίξεις στή Δ.Γερμανία και στήν Ίταλία επιβεβαιώνουν ότι ακριβώς αυτός ό τύπος τρομοκρατίας είναι σήμερα δρών στή Δ.Ευρώπη. Είναι ακριβώς ό τύπος πού επιβεβαιώνει τήν ανεπάρκεια κάποιων αναλύσεων πού αρχίζουν και τελειώνουν μέ τή διαπίστωση ότι υπάρχει επαναστατική και άντεπαναστατική βία· γιατί στήν λειτουργική τρομοκρατία ή σωστή αυτή διαπίστωση μπορεί να είναι μόνο άφετηρία, όχι όμως και συμπέρασμα τής ανάλυσης. Τά γεγονότα στήν Ίταλία επιβεβαίωσαν εξάλλου πόσο ανεπαρκείς είναι και κάποιες αναλύσεις πού άρκοϋνται να λένε: ή τρομοκρατία εμφανίζεται εκεί όπου δεν υπάρχει ισχυρή άριστερά. Άσφαλώς όμως ή ύπαρξη ισχυρών σοσιαλιστικών δυνάμεων μέσα στίς λαϊκές αντιπροσωπεΐες μπορεί να περιορίσει εκείνες τίς τάσεις, όπου ή κρατική βία, πού επίσημα χαρακτηρίζεται κι αυτή «άσκηση τής κρατικής εξουσίας», άνωψώνεται σέ άνώτατο ιδανικό μις φιλελεύθερης πολιτείας.

Τί σημαίνει λειτουργική τρομοκρατία;

1. Οί προσπάθειες να όρισθεί νομικά ή πολιτικά τό φαινόμενο τής τρομοκρατίας είναι τόσο πολυάριθμες όσο και ποικίλες. Έδώ ένδιαφέρει να σημειωθεί τό εξής: Τό φαινόμενο τής τρομοκρατίας για να θεωρηθεί *πολιτικά* πρέπει αναγκαστικά να αναλυθεί στίς δύο κύριες διαστάσεις του: α) ή τρομοκρατία ως πράξη βίας και β) οί άντικειμενικές επιπτώσεις τής πράξης αυτής στους κρατικούς μηχανισμούς και στήν κοινή γνώμη.¹

2. Κατά τή διάρκεια των άστικών επαναστάσεων χρησιμοποιήθηκε ή τρομοκρατία ως τακτική των επα-

ναστατικών δυνάμεων άφενός για να άποδυναμωθούν οί άλλοτε κυρίαρχες τάξεις και άφετέρου για να επιδειχθεί ή άυθεντική ισχύς τής νέας (άστικής) εξουσίας. Ή τρομοκρατία αυτή ως τακτική τής επανάστασης προϋποθέτει βασικά ότι οί επαναστατικές δυνάμεις: α) έχουν ήδη καταλάβει τήν εξουσία και χρησιμοποιούν τήν τρομοκρατία για να εξουδετερώσουν τήν άντεπανάσταση και β) συγχρόνως μπορούν σέ μεγάλο βαθμό να έλέγχουν και να κατευθύνουν τήν δημόσια επίδραση των τρομοκρατικών τους πράξεων.

3. Ή σύγχρονη τρομοκρατία στή Δ.Ευρώπη άποτελεί ακριβώς τόν αντίποδα τής παραπάνω άστικής - επαναστατικής βίας. Ή τρομοκρατική πρακτική των ομάδων πού λειτουργούν στίς αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες, εμφανίζεται σέ μιá περίοδο πού δεν ύπάρχει επαναστατική κατάσταση και ζητά να δημιουργήσει ακριβώς τό *επιφανόμενο μις επαναστατικής κατάστασης*. Οί συνέπειες τής πρακτικής αυτής δεν έλέγχονται όμως από τους τρομοκράτες· αντίθετα, εκείνοι πού τίς εκμεταλλεύονται πολιτικά λειτουργούν ήδη μέσα στους θεσμούς τής άστικής δημοσιότητας. Ή τρομοκρατία αυτή καταλήγει έτσι να έννοεί όσους ήδη κατέχουν τήν εξουσία έξολοκλήρου ή είναι δυσαρστημένοι μέ τή μερική κατοχή της. Τό κεντρικό πολιτικό πρόβλημα δεν είναι έτσι ή τυχόν «διάβρωση» των τρομοκρατικών οργανώσεων από ντόπιες ή ξένες μυστικές ύπηρεσίες· εκείνο πού ένδιαφέρει είναι, αντίθετα, να επιδειχτεί και ν' αναλυθεί στα επιμέρους στοιχεία του αυτή ή δραματική άντίθεση ανάμεσα στήν ύποκειμενική επαναστατικότητα και στήν άντικειμενική άντεπαναστατικότητα τής δυτικοευρωπαϊκής τρομοκρατίας.

Ός λειτουργική τρομοκρατία μπορεί λοιπόν να χαρακτηριστεί εκείνη ή πρακτική βίας πού άσκούν άτομα ή μικρές ομάδες και ή όποια — σέ άντιδιαστολή

1. Τήν ανάγκη για αυτή τή μέθοδο διάκρισης έπισημαίνει και ό Μερλώ - Ποντύ (*Άνθρωπισμός και τρομοκρατία. Οί δίκες τής Μόσχας και τό κομμουνιστικό πρόβλημα*, Άθήνα 1975, σελ. 71) όταν γράφει: «... οί πολιτικές πράξεις πρέπει να κριθούν όχι μόνο μέ τό νόημα πού τους δίνει ό ήθικός παράγοντας, αλλά και σύμφωνα μ' αυτό πού παίρνουν μέσα στο ιστορικό πλαίσιο και μέσα στή διαλεκτική φάση όπου παράγονται. Δεν βλέπουμε πώς ένας κομμουνιστής θά μπορούσε να άποκηρύξει αυτή τή μέθοδο πού είναι ούσιαστική για τή μαρξιστική σκέψη».

πρός την άστική - επαναστατική τρομοκρατία — εμφανίζεται με αντιιμπεριαλιστικό - επαναστατικό προσώπειο προκαλώντας άντεπαναστατικά άποτελέσματα.

Τρομοκρατία στην επανάσταση και στην άντεπανάσταση

1. Η μαζική εξόντωση άμαχου πληθυσμού στό Βιετνάμ από στρατιωτικές μονάδες τών ΗΠΑ και ό όλοκληρωτικός χριστουγεννιάτικος βομβαρδισμός τού 'Ανό και τής Χαϊφόνγκ στά 1971, έρριχναν άπλετο φώς στόν χαρακτήρα αούτου τού πολέμου. Άποτελοΰσαν μέρος μιάς τρομοκρατικής πρακτικής στην πιό μοντέρνα, στην πιό οργανωμένη μορφή της: άντεπαναστατική φυσική εξόντωση και άντεπαναστατικός εκφοβισμός μέσω τής βίας, μέ στόχο τή διατήρηση τής ιμπεριαλιστικής ήγemonίας.³

2. Στίς μεγάλες άγωνιστικές κινητοποιήσεις έργατών και διανοομένων κατά τή δεκαετία τού '60 στην Ίταλία, οι φασιστικές οργανώσεις άπάντησαν μέ τή «στρατηγική τής έντασης», πού ζητούσε νά κατευθύνει τήν κοινή γνώμη σέ άντιλήψεις εποχής έμφυλίου πολέμου. Έκρήξεις βομβών, πυροβολισμοί στό κέντρο τών πόλεων κ.ά. έπρεπε νά οδηγήσουν σέ μιά άτμόσφαιρα άστάθειας και γενικής άβεβαιότητας, μέσα στην όποια οι πολιτικές δυνάμεις από τήν άκρα δεξιά ως και τό συντηρητικό κέντρο θά κατέληγαν στην έπιλογή τού στρατιωτικού πραξικοπήματος. Η άντιφασιστική συνένεια τής Ιταλικής άριστεράς στάθηκε τότε τό σοβαρότερο έμπόδιο στά σχέδια αούτά: άποκάλυψε ότι οι τρομοκρατικές πράξεις τής φασιστικής δεξιάς δέν έχουν καν στόχο τους νά φέρουν στην έξουσία τούς ίδιους τούς τρομοκράτες, αλλά στοχεύουν νά μετατοπίσουν ριζικά τό συνολικό φάσμα τών πολιτικών έπιλογών πρός τά δεξιά, προκαλώντας τίς άπαραίτητες γι' αούτό συνειδητές διεργασίες σ' εκείνους πού μπορούν νά καταλάβουν τήν έξουσία.

3. Τόσο η ιμπεριαλιστική όσο και η φασιστική βία είναι ιστορικά τό άποκορύφωμα άνάπτυξης τής άστικής βίας. Ο Κρόμβελ και ό Ροβεσπιέρος έπιβεβαίωσαν πρώτοι τό γεγονός ότι μιά άστική κοινωνία δέ μπορεί νά δημιουργηθεί χωρίς τρομοκρατία. Η σύγχρονη ιμπεριαλιστική και φασιστική τρομοκρατία είναι άκριβώς ή καθαρότερη, ή πιό άναπτυγμένη μορφή τής άστικής βίας, πού εξέλιχθηκε ιστορικά από επαναστατική σέ άντεπαναστατική.

4. Η άστική - επαναστατική τρομοκρατία είχε, όπως ήδη σημειώθηκε, τή διπλή λειτουργία νά άποδυναμώ-

2. Ο Α. Γκλύκσμαν («Φασισμοί: παλιός και νέος», Αθήνα 1976, σελ. 24) συνοψίζει εύστοχα τόν τρομοκρατικό χαρακτήρα τής σχετικής πρακτικής: «Ένας λαϊκός στρατός βρίσκεται άνάμεσα στόν πληθυσμό "σάν τό ψάρι στό νερό". Έτσι οι ιμπεριαλιστές προσπαθούν πάντα νά τελειοποιήσουν τό στόχο τών γάλλων άποικιστών στην Άλγερία: πρέπει ν' άδειάσει τό νερό γιά ν' άπομονωθεί τό ψάρι, πρέπει νά γίνει έπίθεση στό σύνολο τού πληθυσμού γιά νά χτυπηθεί ό στρατός τής άντίστασης».

σει πολιτικά τίς άλλοτε κυρίαρχες τάξεις και νά επιδείξει τήν άύθεντική ισχύ τής άστικής έξουσίας. Οι γιακωβίνοι ήταν άστοί επαναστάτες, διότι δέν ήθελαν (και ούτε μπορούσαν) νά εξαφανίσουν τή βία και τήν ταξική κυριαρχία. Έφάρμοσαν όμως στην πράξη για πρώτη φορά τήν «κατηγορική έπιταγή νά ανατραποΰν όλες οι σχέσεις στίς όποίες ό άνθρωπος είναι ένα ταπεινωμένο, ένα σκλαβωμένο, ένα εγκαταλελειμένο, ένα ύποτιμημένο δν...»³. Η τρομοκρατία τών γιακωβίνων δέν μπορούσε τελικά παρά νά στραφεί εναντίον τους, γιατί ή καπιταλιστική άνάπτυξη δέν μπορεί νά στηρίχτει, στη διάρκεια της, στην άνοιχτή φυσική βία. Έτσι, όταν άπομακρύνθηκε ό έξωτερικός κίνδυνος γιά τήν τότε νεογέννητη γαλλική δημοκρατία, ή τρομοκρατία έγινε γιά τό Ροβεσπιέρο «μέσο άυτοσυντήρησης και γι' αούτό παράλογη... και γι' αούτό άνυπόφορη» τό άποτέλεσμα ήταν νά γίνει και ό ίδιος ό Ροβεσπιέρος θύμα τής.

Η άστική - επαναστατική τρομοκρατία εμφανίζεται εξάλλου ιδιαίτερα έντονη και στην πάλι ενάντια στην τσαρική Ρωσία, ενάντια σ' ένα σύστημα δεσποτικής προσωπικής καταπίεσης. Οι δημοκράτες χρησιμοποιούν και τήν τρομοκρατία γιά νά κλονίσουν τά θεμέλια του. Άργότερα μέ τήν εμφάνιση τού οργανωμένου ρωσικού προλεταριάτου θά άντικατασταθεί σταδιακά ή τρομοκρατία ως μέσο επαναστατικής πάλης από μιά συλλογική στρατηγική.

5. Η τρομοκρατία όπως και ή άπαίτηση γιά έλευθερία, ισότητα, άδελφσύνη άνήκουν λοιπόν ιστορικά στίς άστικές επαναστάσεις. Η επαναστατική τρομοκρατία ήταν μιά από τίς σημαντικότερες μορφές πάλης όλων τών άντιαριστοκρατικών εξεγέρσεων τού 19ου αιώνα γιά τήν άνατροπή τών προαστικών σχέσεων άμεσης έξουσίας.

Πώς νά τό άποδεχτεί αούτό όμως μιά άστική κοινωνία, πού όλο και συχνότερα, μετά τήν όκτωβριανή επανάσταση, καταφεύγει στην άρση τών πολιτικών έλευθεριών γιά νά διαφυλάξει τήν ύπαρξή της. Η βίαιη άντίδραση τής άστικής τάξης ήδη στίς επαναστάσεις τού 1848 και 1871 έδειχνε τό δρόμο πού ήταν άναγκασμένη νά ακολουθήσει, καθώς φούντωνε ή άντίφαση άνάμεσα στίς προσδοκίες τού διαφωτισμού και τήν κοινωνική πραγματικότητα τού καπιταλισμού. Η άστική - άντεπαναστατική βία θά άναπτυχθεί ιδιαίτερα στη διάρκεια τού μεσοπολέμου στό «κράτος εκτάκτου άνάγκης»: έδώ ή οργανωμένη κρατική τρομοκρατία άλλου σημαίνει τήν όλοκληρωτική φυσική εξόντωση τών πολιτικών της άντιπάλων άλλου τόν όλοκληρωτικό εκφοβισμό.

6. Οι συγχύσεις γύρω από τό περιεχόμενο και τό χαρακτήρα τής τρομοκρατίας γίνονται - άναπόφευκτα - ιδιαίτερα έντονες μετά τήν όκτωβριανή επανάσταση. Αούτή ήρθε νά άποδείξει στην πράξη, ότι τώρα πιά μιά επανάσταση δέν μπορεί νά είναι μόνο πολιτική — όπως

3. Karl Marx, Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung, σέ: WEW, τ. 1, σελ. 385.

οί αστικές επαναστάσεις — αλλά για να μπορέσει να πετύχει πρέπει να είναι ταυτόχρονα και κοινωνική. Η ρωσική επανάσταση ὄξυνε ἀκριβῶς τίς ἀντιθέσεις γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῆς τρομοκρατίας: ἐρυθρή τρομοκρατία Versus — λευκή τρομοκρατία. Ἐνῶ ὅμως οἱ λευκοί τρομοκράτες κατάστρεφον ὅ,τι συναντοῦσαν στό διάβα τους, ὁ κόκκινος στρατός εἶχε αὐστηρές ἐντολές νά ἐκτελεῖ μόνο τούς τσαρικούς ἀξιωματούχους καί νά ἀφοπλίζει τά στρατεύματά τους. Στή συνολική προβληματική τῆς ἐπαναστατικῆς βίας, οἱ ῥῶσοι ἐπαναστάτες δίνουν στήν τρομοκρατία μιᾶ ἀσήμαντη θέση. Ὅσο ἡ ὀργανωμένη ἐπαναστατική ἀναπτύσσεται σέ ἐπαναστατικό λαϊκό πόλεμο, τόσο μικρότερη σημασία ἀποκτᾶ ἡ τρομοκρατία. Στήν κινεζική καί στή βιετναμέζικη ἐπανάσταση δέν ἔπαιξε πιά κανένα ρόλο.

Ποιά εἶναι λοιπόν ἡ σχέση ἀνάμεσα στή σύγχρονη τρομοκρατία τῶν μικρῶν ὁμάδων πού δροῦν στή Δ.Ευρώπη πρὸς τίς παραδόσεις τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος; Δέν χρειάζονται πλούσιες ἀναλύσεις γιά τήν ἀπάντηση. Ἡ ἴδια ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ,⁴ λίγο πρὶν δολοφονηθεῖ, δίνει τήν ἀπάντηση: «*Τό αἷμα κύλησε σέ ποτάμια καί ρυάκια στά τέσσερα χρόνια τῆς ἰμπεριαλιστικῆς δολοφονίας τῶν λαῶν. Τώρα πρέπει κάθε σταγόνα ἀπ' αὐτό τό πολῦτιμο ὕγρο νά φυλάγεται μέ σεβασμό σέ κρυστάλλινες κοῦπες...* Ἐνας κόσμος πρέπει νά ἀνατραπεῖ, κι ὅμως κάθε δάκρυ πού κύλισε... εἶναι μιᾶ κατηγορία, κι ἕνας ἄνθρωπος πού βιάζεται νά κάνει σπουδαίες πράξεις, πού ἀπό σκληρή ἀδιαφορία πατᾶ ἕνα σκουλήκι, διαπράττει ἕνα ἔγκλημα». Εἶναι φανερό πῶς οἱ τρομοκράτες δέν ἔχουν καμιά σχέση μ' αὐτή τήν παράδοση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Εἶναι φυσικό: Ἡ γυμνή τρομοκρατία εἶναι πάντα ἀντεπαναστατική.

Ἡ λογική τοῦ συνωμοτισμοῦ

1. Ἡ ποινικοποίηση μιᾶς σειρᾶς ἀπό πολιτικές ἐκδηλώσεις ἀποτελεῖ ἕνα φαινόμενο πού δέν χαρακτηρίζει μόνο τίς σύγχρονες δικαιικές ἐξελίξεις στήν Ἑλλάδα. Οἱ τρομοκρατικές ὁμάδες θεωροῦν ὅμως ὡς συνεπές («ἐπαναστατικό») βῆμα στήν ἐξέλιξη αὐτή τήν *αὐτοποινικοποίησή* τους: δέν ἀποδέχονται ἀπλά τήν ἐπικρατούσα κοινωνική πρόληψη γιά τόν ποινικό χαρακτήρα ὀρισμένων πρακτικῶν τους, ἀλλά ζητοῦν ἐπιπλέον νά τήν ἐπιβεβαιώσουν καί ἐμπρακτά: τό ποινικό ἀδίκημα καθίσταται στό εἰσιτήριο γιά τήν εἴσοδο στήν ὀργάνωση ἢ στόν ἡγετικό της πυρήνα. Ἡ ἴδια πράξη μπορεῖ ἐξἄλλου νά μεταβληθεῖ ἀργότερα καί σέ μέσο ἐκβιασμοῦ, μέ τό ὅποιο ἐξασφαλίζεται τόσο ἡ συνοχή καί πειθαρχία τῆς ὁμάδας ὅσο καί ἡ μή ἀποχώρηση ἀπ' αὐτή. Ἡ ἐσωτερική λειτουργία τῆς ὁμάδας κινεῖται ἔτσι ἐξολοκλήρου πάνω στή *λογική τοῦ ἀπόλυτου συνωμοτισμοῦ*.

2. Οἱ συνωμοτικές ὁμάδες αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ὑποπροϊόντα τῶν διαφόρων κοινωνικῶν κινήματων. Διότι ἐνῶ τό ἐργατικό κίνημα, παρά τίς ποικίλες κρίσεις

καί διασπάσεις του, ἀλλοῦ ἀνδρώνεται καί μαζικοποιεῖται καί ἀλλοῦ ἀναζητᾶ σταθερά τό δρόμο του, τά μέλη τῶν μικρῶν ὁμάδων παραμένουν περιθωριακά πρόσωπα σέ σχέση πρὸς τίς διεργασίες πού γίνονται στήν ἴδια τήν ἐργατική τάξη. Εἶναι κατά κανόνα διανοούμενοι, πού δέν μποροῦν ν' ἀντέξουν στό γεγονός ὅτι τό ἐπάγγελμά τους δέν συμπίπτει μέ τήν ἐπαναστατική τους διάθεση. Ἐγκαταλείπουν ἔτσι ἐπάγγελμα καί νομιμότητα γιά νά κερδίσουν τό ρόλο τοῦ ἐπαγγελματία ἐπαναστάτη.

Ἐπαγγελματίες ἐπαναστάτες χωρίς λαϊκές μάζες γύρω τους εἶναι ὅμως στήν πραγματικότητα μόνο *ἐπαγγελματίες συνωμότες*. Κι ἐδῶ ἀρχίζει πάλι γρήγορα τό εἶναι νά προσδιορίζεται τῆ συνείδηση· τό κομματικό βιβλιᾶριο ἀντικαθίσταται ἀπό τήν καταδικαστική ἀπόφαση τῆς ἀστικῆς δικαιοσύνης. Στή συνείδηση τῶν τρομοκρατῶν ἡ ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν δομῶν συμπίπτει μέ τῆ ζωὴ στή παρανομία ἢ στήν ἡμιπαρανομία. Ὁ κόσμος τους γίνεται ὁ κόσμος ὅλος, τίς δίκες πού προκαλοῦν τίς θεωροῦν ὡς τά σημαντικότερα πολιτικά γεγονότα στήν πάλη ἐναντία στόν ἰμπεριαλισμό. «*Τό κύριο χαρακτηριστικό στή ζωὴ τῶν συνωμοτῶν εἶναι ὁ ἀγῶνας τους μέ τήν ἀτυνομία, μέ τήν ὁποία ἔχουν ἀκριβῶς τήν ἴδια σχέση ὅπως οἱ κλέφτες καί οἱ πόρνες*».⁵

Καθὼς ἡ πρακτική τῶν ὁμάδων αὐτῶν ἔχει τό χαρακτηριστικό μιᾶς *συνωμοσίας*, μεταβάλλονται καί κάποια ἀναλυτικά λείψανα φοιτητικῶν, κυρίως, ἐξεγέρσεων σέ θεωρητικό κάλυμμα τῆς συνωμοσίας αὐτῆς: Ὁ Μολώχ τοῦ ἀμερικανικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ κυριαρχεῖ σ' ὅλο τόν κόσμο, κι ὅσοι δέν συμπαραστέκονται στήν ὀργάνωση εἶτε ὑποστηρίζουν τόν ἰμπεριαλισμό εἶτε εἶναι «μικροί φασίστες». Μέ λόγια καί πράξεις ζητοῦν ν' ἀναποκριθοῦν στήν εἰκόνα τοῦ ἐπαναστάτη, ὅπως αὐτή σχεδιάζεται ἀπό τόν ἀστικό τύπο: βίαιοι, αἰμοσταγεῖς, ἐλιτιστές, αὐταρχικοί καί ὑπεράνω τῶν μαζῶν. Αὐτὴ ὅμως ἡ εἰκόνα εἶναι ἡ ἀνεστραμμένη εἰκόνα τοῦ ἐπαναστάτη ἢ, ὅπως λέει ὁ Ε.Μπλόχ στήν ἀνάλυσή του γιά τό φασισμό, εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ φαντασμένου ψευτοεπαναστάτη πού στήν πραγματικότητα εἶναι φασίστας. Ἡ λειτουργικὴ τρομοκρατία δέν διαφέρει ἀπὸ τὴ φασιστικὴ τρομοκρατία στή μορφή της, παρά μόνο στή διπλὴ της διάσταση. Ἔτσι λχ. ἀντιδραστικοὶ γερμανικοὶ κύκλοι κυκλοφοροῦσαν τὴ φήμη ὅτι στό Ἄνοι κρέμονταν ἀφίσες τοῦ Μπάαντερ καί τῆς Μάινχοφ. Τόν Μάιο ὅμως τοῦ 1972 δήλωνε ἀνώτατο στέλεχος τῆς FNL, ὁ Λί-Βάν-Σάου, σέ μιᾶ συνέντευξή του γιά τὴ Δ.Γερμανία: «*Οἱ πράξεις αὐτῆς βλέπουν· ἐνδιαφερόμαστε νά κερδίσουμε τίς δημοκρατικές δυνάμεις στή Δύση, γιά νά ἀσκήσουμε πίεση στὶς ΗΠΑ. Οἱ περιπέτειες αὐτῆς ὑπηρετοῦν μόνο τὴν ἀντίδραση, ὄχι τὴν παγκόσμια ἀντιιμπεριαλιστικὴ πάλη*».

Τό μέρδεμα αὐτό προθέσεων καί συνεπειῶν ἐπιστρέφει στόν συνωμότη ὡς ἀπόλυτη παράνοια: «*Γι' αὐτό ὑπάρχει τό ἀπεριόριστο σύστημα ὑποψιῶν στὶς συνωμοσίες, τό ὅποιο καθιστᾶ τά μέλη τους ἐντελῶς τυφλά καί τά κάνει νά θεωροῦν χαφιέδες τούς καλύτερους καί νά ἀναγνωρίζουν στοὺς χαφιέδες τούς πιό ἐμπιστους ἀνθρώπους τους*».⁶ Γι' αὐτό ἐκτελέστηκε ὁ Οὐλί Σμοῦκερ ἀπὸ τὴ RAF· ἡ ἐκτέλεση δέν ἦταν συνέχεια τοῦ ἀγῶνα:

5. Κ. Μάρξ, «Les conspirateurs» par A. Cheny, ex-capitaine des gardes du Citoyen Caussidière (Οἱ «Συνωμότες» τοῦ Α. Cheny, πρώην λοχαγοῦ τῆς Φρουρᾶς τοῦ πολίτη Caussidière), στό MEW, τ. 7, σελ. 274.

4. Ρόζα Λούξεμπουργκ, «Die rote Fahne», 18.11.1918.

έκεينو πού συνεχίζονταν ήταν τό *παιγνίδι μέ τήν τρομοκρατία*.

3. Ἡ διαφορὰ λοιπόν τῆς σύγχρονης συνωμοτικότητας τῶν τρομοκρατῶν ἀπό τῆ συνωμοτικότητα τῶν πρώτων κομμουνιστικῶν ὀργανώσεων βρίσκεται στό ὅτι ἐνῶ οἱ τελευταῖες ζοῦσαν μέσα σέ μιὰ ἀναπτυσσόμενη λαϊκή διαθεσιμότητα, ἡ σύγχρονη λειτουργική τρομοκρατία ζητᾶ νά τήν προκαλέσει. Γιά νά τό πετύχουν αὐτό οἱ συνωμότες πρέπει νά δημιουργήσουν πρὸς τά ἔξω ἕνα προσῶπειο ὅπου θά ἐμφανίζονται συγχρόνως ὡς δυστυχεῖς καταδιωκόμενοι καί ὡς σκληροὶ ἐκδικητές. Ἡ κοινωνικορομαντική αὐτὴ εἰκόνα τοῦ τρομοκράτη πετυχαίνει πράγματι μερικές φορές νά γεννᾷ κάποιο ἐπιφυλακτικὴ συμπάθεια ἢ κρυφὴ νοσταλγία σέ ἀνθρώπους πού ἀνήκουν στήν κομμουνιστικὴ ἀριστερά. Στὴ συμπάθεια αὐτὴ ἐνυπάρχει, διαστρεβλωμένη, ἡ ὀρθὴ ἐκτίμηση ὅτι ἡ τρομοκρατία αὐτὴ δέν εἶναι παρά ἡ βίαιη ἀντίδραση ὀρισμένων ἀτόμων, πού εἶναι ὅμως καταδικασμένα νά ἡττηθοῦν καί ἐνδεχόμενα νά ἐξοντωθοῦν στήν πάλι τους ἐναντία στοὺς κρατικούς μηχανισμούς. Ἡ *προπολιτικὴ* αὐτὴ ἀντιμετώπιση τῆς λειτουργικῆς τρομοκρατίας ἐντείνεται ἐξᾴλλου ἀκόμη περισσότερο μέ τίς συχνὰ ἀσύστατες ἐπιθέσεις τοῦ ἀστικού τύπου ἐναντία στοὺς τρομοκράτες. Οἱ ἐπιθέσεις αὐτές ἐντάσσονται μέ τὴ σειρά τους στὴ συνολικὴ στρατηγικὴ περιορισμοῦ τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας· διότι, ὄχι μόνο ἡ λειτουργικὴ τρομοκρατία ἀλλὰ καί ἡ κατασκευὴ κάποιων «συμπαθόντων» ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο μέσο στήν πορεία αὐτῆ τῶν κυρίαρχων τάξεων.

Ἄ ἰδιωτικὸς πόλεμος

1. Ἡ λειτουργικὴ τρομοκρατία ἐπιδιώκει κατὰ κανόνα νά ἐμφανιστεῖ ἀντίπαλος ἐπιλέκτων ἐκπροσώπων τοῦ κεφαλαίου ἢ τῶν ἀστικῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Ἔτσι πιστεύει πὼς θά πετύχει νά προβάλλει καί νά προσβάλλει τοὺς κυριότερους ἐχθροὺς τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἐδῶ δέν ἐνδιαφέρει μιὰ κριτικὴ στήν τακτικὴ τῶν τρομοκρατῶν, μιὰ τακτικὴ πού συγχέει τὰ προσῶπεϊα μέ τὴν πραγματικὴ ἐξουσία τοῦ κεφαλαίου· δέν ἐνδιαφέρει νά θυμίσω ὅτι ἡ τρομοκρατία εἶναι ἄσκοπη στὸν καπιταλισμὸ καί ἰδιαίτερα στὶς ἀστικές δημοκρατίες, διότι ἡ ἐξουσία δέν εἶναι προσωπικὴ, δέν ἀσκείται ἄμεσα, ὅπως στοὺς προκαπιταλιστικούς κοινωνικοὺς σχηματισμούς, ἀλλὰ διαμεσολαβημένα. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ τῶν τρομοκρατικῶν ὁμάδων κρύβεται ἀντικειμενικὰ ἡ ἀπεγνωσμένη προσπάθειά τους νά αὐτοδικαιωθοῦν καί νά αὐτοσυντηρηθοῦν. Πρόκειται γιά ἕνα μακροχρόνιο παιγνίδι ἀνάμεσα στὴ σύλληψη καί στήν ἀπελευθέρωση (μέσω ἐκβιασμοῦ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας), καθὼς μέ τέτοιες πολιτικὲς ἐπιλογές θά ὑπάρχουν πάντα κάποια περιθώρια γιά νά συνεχίζεται ὁ κύκλος τῆς βίας. Ἐπειδὴ οἱ τρομοκράτες δέν μποροῦν νά ἀντλήσουν πολιτικά

κέρδη ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τους, δέν μποροῦν δηλαδὴ ὅπως θά ἤθελαν, νά κάνουν ἱστορία, μεταβάλλουν τὴ βία σέ *φetiχ*· μέ τό φετιχισμό τῆς βίας κερδίζει ὅμως πάντα ἔδαφος ἡ ἀντεπανόσταση.

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις ἐπιβεβαιώθηκαν τόσο στό Μογκαντίσου ὅσο καί στό Ἐντεμπε. Οἱ ἀπαγωγεῖς ὀδηγήθηκαν ἀπὸ μόνοι τους σ' ἕνα πεδίο μάχης, στό ὁποῖο πάντα ὑπερτερεῖ ἡ ὀργανωμένη κρατικὴ βία· ὀδηγήθηκαν στό *στρατιωτικὸ* πεδίο τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα σέ κομμάντος. Ἐδῶ ὅμως δέν δροῦν πιά μόνο οἱ τρομοκράτες στρατιωτικά, ἀλλὰ καί τό κράτος. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἔτσι ὄχι μόνο ἡ πολιτικὴ ἀλλὰ καί ἡ στρατιωτικὴ συντριβὴ τους. Ἰδιαίτερα στά γεγονότα τοῦ Μογκαντίσου ἔλαμψε ἡ χρεωκοπία τῆς τρομοκρατίας πού ἐνῶ ἔθετε γιά στόχο τὴν πάλι γιά τοὺς ἐκμεταλλεζόμενους καί καταπιεζόμενους, ὀδηγήθηκε ἀκριβῶς στά ἀντίστροφα ἀποτελέσματα: οἱ καταπιεζόμενοι μεταβλήθηκαν σέ ὁμήρους καί οἱ ἀπελευθερωτές σέ ἐκβιαστές, καθὼς ἡ ἴδια ἡ πίεση τῶν πραγμάτων ἀφαιροῦσε ἀπὸ τίς πράξεις τους τὴν πολιτικὴ διάσταση. Ἐνῶ ὅμως διαλύεται γιά τοὺς τρομοκράτες ὁ μῦθος τοῦ Ρομπέν τῶν δασῶν πού πολεμᾷ τοὺς πλούσιους καί βοηθᾷ τοὺς ἀδύνατους καί φτωχοὺς, ἡ κρατικὴ βία ἐμφανίζεται ὡς νόμιμη ἄμυνα πού στηρίζεται στό *consensus* μιᾶς τεράστιας πλειοψηφίας. Κι ἂν συνεχίσουν οἱ τρομοκράτες νά πυροβολοῦν, νά βάζουν βόμβες, νά πυρπολοῦν, νά ληστεύουν τράπεζες ἢ νά ἀπαγάγουν ἐν ὄνομα κάποιας ἀντιμπεριαλιστικῆς πάλης, ἡ τρομοκρατία δέν μπορεῖ πιά νά ἀποτελέσει πολιτικὴ συμβολὴ στήν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ· εἶναι καταδικασμένη νά ἐξυπηρετεῖ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀντίδρασης. Ἡ προσωρινὴ πραγματικὴ ἐπιβολὴ τῶν τρομοκρατῶν πάνω στά θύματά τους συγκαλύπτει τὴν πολιτικὴ τους ἀδυναμία μόνο γιά ἀφελεῖς καί ρομαντικούς.

2. Ἡ θεατρικὴ πρόκληση τῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους ἀπὸ μιὰ χούφτα ἀποφασιστικῶς ἄνδρες καί γυναῖκες, πού εἶναι — ὅπως καί τό κράτος — ἀποφασισμένοι νά πατήσουν πάνω σέ πτώματα, εἶναι, δεδομένης τῆς σταθερότητας τῶν δομῶν ἐξουσίας, ἕνα ματοβαμένο κουκλοθέατρο. Σ' αὐτό τό γκράν γκινιόλ παίζεται γιά τοὺς πρωταγωνιστές πραγματικὰ ἕνα παιγνίδι ζωῆς ἢ θανάτου· τό παιγνίδι ὅμως αὐτό δέν παίζεται γιά τὸν καπιταλισμὸ. Μετὰ τό τέλος τῆς ἐκάστοτε τρομοκρατικῆς μελωδίας — ὁποῖο κι ἂν εἶναι αὐτό — δέν τρίζουν καθόλου τὰ θεμέλια τῶν δομῶν τῆς ἀστικῆς ἐξουσίας. Γι' αὐτό ὁ πόλεμος αὐτός εἶναι ἕνας *ἰδιωτικὸς πόλεμος*.

3. Ἐντούτοις καί τὰ κρατικὰ ὄργανα πού σπεύδουν κάθε φορά νά πανηγυρίσουν τίς στρατιωτικὲς τους νίκες, κι αὐτὰ φετιχοποιοῦν τὴ βία, γιατί νομίζουν ὅτι ἡ στρατιωτικὴ ἐπιβολὴ τοὺς ἐξασφαλίζει καί μιὰ μονιμότερη πολιτικὴ νομιμοποίηση. Ἡ καταστολὴ τῆς τρομοκρατίας μέ τὴν κρατικὴ τρομοκρατία ἔχει σάν συνέπεια τό κύκλο τῆς βίας· σ' αὐτό τὸν κύκλο θά ἀντιμετωπίσει καί ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀδιέξοδο ἀνάλογα μ' αὐτὰ τῶν τρομοκρατῶν. Γιατί καμιά ἐξουσία, ὅσο σύγχρονες μεθόδους νομιμοποίησης, κι ἂν διαθέτει, δέν μπορεῖ νά ὁμολογεῖ τὴ βία.

4. Καθὼς ὅμως οἱ ἐκάστοτε ἀστικές κυβερνήσεις

ἀποδέχονται νά μονομαχήσουν μέ τούς τρομοκράτες, καθώς τό κράτος καί ὁ πολιτισμός κηρύσσονται σέ κατάσταση ἀνάγκης, ἐμφανίζεται καί ἡ πολιτική — πού εἶναι πάντα συγκεκριμένη παρέμβαση στήν ἄρθρωση καί ὑλοποίηση ἀντιθετικῶν κοινωνικῶν συμφερόντων — παιγνίδι ἀνάμεσα σέ «κλέφτες καί ἀστυνόμους». Ἡ πολιτική περιορίζεται τότε στήν ἀγῶνιά τῆς ἔρευνας γιά τήν ἀνακάλυψη τῶν τρομοκρατῶν, ἐγκλωβίζεται στίς πρωτόγονες μορφές τοῦ κυνηγιοῦ καί τοῦ πολέμου. Τά προβλήματα πού δημιουργοῦν οἱ τρομοκράτες ἐμφανίζονται ὡς τά κεντρικά πολιτικά προβλήματα: ἡ σύλληψη ἢ ἡ ἐξόντωσή τους ἔρχεται φυσιολογικά ὡς κάθαρση, ὡς προμήνυμα ἐξαφάνισης κάθε βιαιότητας καί ἀδικίας. Οἱ φυλακές στό Σταμχάιμ, αὐτό τό μνημεῖο τοῦ τρόμου, οἱ ἀτέλειωτες συζητήσεις γιά δολοφονία ἢ αὐτοκτονία τῶν ἡγετῶν τῆς RAF, οἱ συζητήσεις γιά τίς εὐθύνες τῆς γερμανικῆς κυβέρνησης, ὅλα αὐτά τά πολύ ἢ λίγο σημαντικά, δέν μποροῦν νά ἀντικαταστήσουν τήν πρακτική πού κατευθύνεται στήν προοπτική τῆς σοσιαλιστικῆς ἀλλαγῆς, ὅπως δέν μπορεῖ νά τήν ἀντικαταστήσει καί τό στρογγυλοκάθισμα μπροστά στήν τηλεόραση πού θά μᾶς πληροφορήσει τά τελευταῖα τρομοκρατικά γεγονότα. Διότι, ἄσχετα μέ τίς τυχόν προθέσεις τῶν τρομοκρατῶν, ἡ πρακτική τους ἀφήνει τίς μάζες «ἀβοήθητες», τίς ὀδηγεῖ σέ μιά παθητική ἐνατένιση τῶν ἐντυπωσιακῶν γεγονότων. Ὁ κατά φαντασία «ἀγῶνας ἐναντία στόν ἱμπεριαλισμό» τῶν τρομοκρατικῶν ὁμάδων συγκαλύπτει τό γεγονός ὅτι στήν ἀντιιμπεριαλιστική πάλη - ὅπως σέ κάθε ταξική πάλη - οἱ στόχοι εἶναι πολύ συγκεκριμένοι καί πάντα στενά δεμένοι μέ κάποιο μαζικό κίνημα.

Οἱ «Παρτιζάνοι» τοῦ κράτους

1. Σ' ἕναν αἰῶνα ὅπου οἱ βασανισμοί, οἱ στρατιωτικές ἐπεμβάσεις καί τά στρατόπεδα συγκέντρωσης βρίσκονται στήν ἡμερήσια διάταξη, οἱ πράξεις τῶν τρομοκρατῶν ἐμφανίζονται — πειστικά γιά ὅσους ξεχνοῦν ἢ θέλουν νά ξεχνοῦν — ὡς ἰδιότυπη βαρβαρότητα, ὡς ἀπρόσμενη ἀπειλή πού ἀφορᾷ ὅλους μας. Σ' αὐτό δέν εἶναι βέβαια ἄμοιροι εὐθυνῶν καί οἱ τρομοκράτες πού παίζουν τήν ἐπανάσταση στούς αἰθέρες (ἀεροπειρατείες) προωθοῦν τήν ἀντεπανάσταση στή γῆ. Τό συναίσθημα πάντως τῆς γενικευμένης ἀπειλῆς εἶναι ἀκριβῶς ἡ προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παθολογίας τῆς κρατικῆς ἀσφάλειας.

Ἡ δυτικογερμανική ἐμπειρία δείχνει πολύ καθαρά πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει αὐτό τό κλίμα ἀνασφάλειας. Τό πάθος γιά τήν «δημόσια τάξη», ἡ λατρεία τοῦ κράτους, ξεκόβει ἀπό τήν πραγματικότητα, αὐτονομεῖται ἀπό κάθε πραγματικό καί ἐπιβεβαιωμένο κίνδυνο καί καταλήγει νά θεωρεῖ ὑποπτους ἢ τουλάχιστον «συμπαθοῦντες» ὅλους ὅσους δέν ταυτίζονται ἀνοιχτά καί ἀνεπιφύλαχτα μέ τίς ἐπιλογές τῶν κοινοβουλευτικῶν (ἀστικῶν) κομμάτων. Ὁ δρόμος γιά τήν παραβίαση μιᾶς σειρᾶς ἀτομικῶν δικαιωμάτων (π.χ. ἄσυλο κατοικίας, ἀπόρρητο ἐπιστολῶν) ἀνοίγει ἔτσι, καθώς οἱ ἀρμόδιες μυστικές ὑπηρεσίες ἀναλαμβάνουν νά ἐλέγξουν τίς συλλεγόμενες πληροφορίες καί καταγγελλίς.

2. Τά νομοθετικά μέτρα γιά τήν καταπολέμηση ἢ τήν πρόληψη τῆς τρομοκρατίας ὑπογραμμίζουν μόνο τή γενική ἀνικανότητα τῶν ἐκάστοτε κυβερνήσεων νά ἀντιμετωπίζουν συγκεκριμένα τό φαινόμενο τῆς τρομοκρατίας: τά μέτρα αὐτά δέν ἔχουν ὅμως καμιά οὐσιαστική σχέση μέ τό εἰδικό φαινόμενο. Ἐκεῖνο πού προωθοῦν εἶναι, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ὁ περιορισμός τῆς δημοκρατίας, πού συνδυάζεται μέ τήν ἐπέκταση καί τήν ἰσχυροποίηση τῶν ἀστυνομικῶν μηχανισμῶν. Διότι ἡ τακτική τῶν ἀστυνομικῶν ὑπηρεσιῶν εἶναι — τουλάχιστον μέχρι τώρα — κοινή σ' ὅλες τίς δυτικοευρωπαϊκές χώρες: ἀφήνουν τούς τρομοκράτες ν' ἀναπτύσσουν τήν συνωμοτική καί τή παράνομη δραστηριότητά τους, μέχρις ὅτου κρίνουν πολιτικά σκόπιμη τήν καταδίωξή τους, πού τότε πιά δέν εἶναι πάντα εὐκόλλη. Τά μέλη τῆς ὁμάδας Μπάαντερ - Μάινχοφ στή Δ. Γερμανία, ὅπως καί οἱ «σκληροί» τῶν ἐρυθρῶν ταξιαρχῶν στήν Ἰταλία ἔζησαν πρῶτα ἕνα στάδιο μιᾶς ἰδιότυπης παρανομίας, καθώς τυπικά διώκονταν ἀπό τίς ἀστυνομικές ἀρχές, στήν πραγματικότητα ὅμως κυκλοφοροῦσαν σχεδόν ἐλεύθερα στούς ποικίλους χώρους συνάντησης τῶν γερμανῶν ἢ ἰταλῶν διανοουμένων.

3. Ἡ πρακτική αὐτή τῶν ἀστυνομικῶν μηχανισμῶν δέν εἶναι βέβαια ἀγνωστή στόν τόπο μας... Τά σώματα ἀσφαλείας δέν ἀναπτύσσονται συχνά πάνω ἀπό τό Σύνταγμα, δέν σκιάζουν μόνο τό Σύνταγμα, ἀλλά ἀποκοτῶν μιά πρακτική ἰσχύ πού τά καθιστά δυνάμει πανταχοῦ παρόντα καί γιά τά πάντα ἀρμόδια. Ἡ ἰσχύς αὐτή δέν καταγράφεται ὅμως τόσο στό γεγονός τῆς ὑλικῆς τους ἰσχυροποίησης: πολύ μεγαλύτερη σημασία, πολιτικά, ἔχει ἡ δυνατότητα πού προσφέρεται στά σώματα ἀσφαλείας ὄχι ἀπλά νά φροντίζουν γιά τή δημόσια ἀσφάλεια, πού τό περιεχόμενό της εἶναι ιδιαίτερα ἀσάφες καί ἀμφιλεγόμενο, ἀλλά ἀκριβῶς ἡ ἀρμοδιότητά τους νά καθορίζουν αὐτά τελικά *τί εἶναι δημόσια ἀσφάλεια*. Αὐτά προσδιορίζουν συγχρόνως ποιός ἐπιδιώκει «διά παρανόμων πράξεων βίας (νά) καταλύσει ἢ (νά) μεταβάλῃ τό Δημοκρατικόν πολίτευμα ἢ θεμελιώδεις θεσμούς αὐτοῦ», κι αὐτά δίνουν ὅταν θεωροῦν σκόπιμα τό σύνθημα γιά δράση. Τόσο οἱ πολιτικοί μηχανισμοί ὅσο καί ἡ δικαστική ἐξουσία ἀντλοῦν τίς πληροφορίες τους καί δροῦν ἀνάλογα μέ τίς προτάσεις τῶν σωμάτων ἀσφαλείας, πού καθορίζουν ἔτσι ἔμμεσα καί τίς κεντρικές πολιτικές ἐπιλογές.

4. Οἱ διατάξεις τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ νέου νόμου ἐρχονται ὅμως τώρα νά διαταράξουν τήν ἡσυχία καί ὅλων ἐκείνων πού... κουράστηκαν ν' ἀκοῦν γιά ἀξαναμένο αὐταρχισμό στήν πολιτική μας ζωή. Διότι ὁ Ἕλληνας νομοθέτης δέν πρόβλεψε βέβαια τή δημιουργία εἰδικῶν ἀντιτρομοκρατικῶν ὁμάδων, πρόβλεψε ὅμως τή δημιουργία «παρτιζάνων» τοῦ κράτους. Τό ἄρθρο 3 ἀπαιτεῖ τώρα ἀπό τόν κατά τό Σύνταγμα κυρίαρχο πολίτη νά γίνει φιλόποτος «παρτιζάνος» ἐνός συγκεκριμένου πολιτικοῦ status quo: δέν ἀρκεῖ νά μήν εἶναι ὁ ἴδιος τρομοκράτης, ἀλλά πρέπει συγχρόνως, ἐφόσον ἔχει «κατά τρόπον ἄξιον πίστεως» κάποιες πληροφορίες γιά τρομοκρατικές δραστηριότητες, νά ἐκδηλωθεῖ ἐνεργητικά ὑπέρ τοῦ κράτους, «νά ἀνακοινώσῃ τοῦτο ἀμελητί

είς τήν 'Αρχήν». 'Η άστική δημοκρατία ήταν κι αυτή πάντα όπλισμένη μέ τούς κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους: στη σημερινή της κρίση ζητά νά προσθέσει στον όπλισμό αυτό και «παρτιζάνους» ενός πολιτικού συστήματος πού οί κατευθύνσεις του είναι συχνά αμφίβολες ή δυσανάγνωστες.

5. Στην άπαιτήση αυτή του άρθρου 3 γιά ένεργητική συμπαράταξη του πολίτη μέ τό κράτος προστίθεται και ό έμμεσος περιορισμός στην ίδια τήν θεωρητική ανάλυση του φαινομένου τής τρομοκρατίας, του άρθρου 4: «'Ο δημοσία καθ' οίονδήποτε τρόπον προκαλών ή διεγείρων πρόσ διάπραξιν τινός των έν άρθροις 1 και 2 του παρόντος πράξεων ή έγκωμιάζων διαπραχθείσαν τοιαύτην πράξιν και εκθέτων ούτως είς κίνδυνον τήν δημοσίαν τάξιν, τιμωρείται διά φυλακίσεως τουλάχιστον δύο έτών». Πού μπορεί νά οδηγήσει μία τέτοια διάταξη είναι φανερό. 'Ηδη ό Χέγκελ (Wer denki abstrakt? 1807) διαπίστωνε: «Στόν ώραίο αυτό κόσμο τίποτε δέν είναι πιά ανυπόφορο από τό νά εξηγεί... Αυτό σημαίνει άν σκεφτοΰμε αφαιρετικά νά βλέπει στόν δολοφόνο (έδω στόν τρομοκράτη) μόνο αυτό τό άφηρημένο ότι είναι δολοφόνος και ν' άποσιωπά μ' αυτή τήν άπλή ποιότητα όλες τίς άλλες ανθρώπινες ιδιότητές του... 'Ένας γνώστης τής ανθρώπινης φύσης αναζητά τό δρόμο πού πήρε ή δημιουργία του έγκληματία, βρίσκει στην ιστορία του κακή διαπαιδαγώγηση, κακές οικογενειακές σχέσεις του πατέρα ή τής μητέρας, κάποια άφάνταστη σκληρότητα σέ κάποιο άσήμαντο παράπτωμα του ανθρώπου αυτού, πού τον πείσμωνε ένάντια στην άστική κοινωνία, μία πρώτη αντίδραση τής κοινωνίας έναντίον του πού τον άπομόνωσε και του έκανε δυνατή τήν επιβίωση μόνο μέ έγκλήματα.

Μπορεί άσφαλώς νά υπάρξουν άνθρωποι, πού, όταν άκούσουν κάτι τέτοιο, θά πουν: τούτος θέλει νά δικαιολογήσει αυτόν τον δολοφόνο (έδω τον τρομοκράτη)!» Στη Δ. Γερμανία, στην πατρίδα του Χέγκελ, αυτοί οί άνθρωποι είναι και οί άσκοδόντες τήν πολιτική, αλλά και τή δικαστική έξουσία. Τότε γιατί όχι, σέ κάποια διαφορετική πολιτική συγκυρία βέβαια, και στην 'Ελλάδα;

Μερικά Συμπεράσματα

1. 'Αν στην πολιτική ζωή «παίρνω θέση» δέν σημαίνει εξηγώ στόν εαυτό μου τίς άπόψεις μου, τότε στη συγκεκριμένη περίπτωση δέν μπορεί παρά νά σημαίνει ότι ξεκαθαρίζω δημόσια τίς εκτιμήσεις μου γιά τό φαινόμενο τής τρομοκρατίας στη Δ. Ευρώπη. 'Ο κομμουνισμός δέν ανακάλυψε τή βία, αλλά τή βρήκε καθιερωμένη γράφει ό Μερλώ-Ποντί⁷. Αυτή ή ιστορική αλήθεια υποδηλώνει ότι τό ξεκαθάρισμα δέν σημαίνει δήλωση ύποταγής, αλλά αντίθετα πρέπει νά ξεκινά και νά καταλήγει σέ μία θεμελιωμένη ανάλυση και σέ μία ριζική κριτική γιά κάθε μορφή βίας πού υπηρετεί άντικειμενικά τά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Διότι είναι άκριβώς τούτη ή (άστική) κοινωνία και οί άρχουσες τάξεις της πού γεννοΰν τό τρομοκρατικό φαινόμενο στη σύγχρονη μορφή και έκτασή του, είναι αυτές οί τάξεις πού στη λειτουργική τρομοκρατία

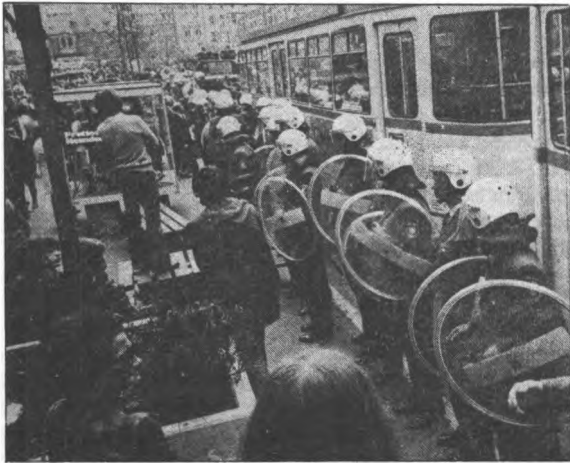
άντιτάσσουν όχι τήν πολιτική κριτική αλλά τήν κρατική βία μέ τούς συνακόλουθους περιορισμούς των πολιτικών ελευθεριών, μέ τό διαρκές στένεμα των περιθωρίων ελεύθερης πολιτικής έκφρασης και δράσης. Είναι οί ίδιες τάξεις πού άλλοτε χρησιμοποίησαν στόν τόπο μας τό ν. 509 γιά νά πνίξουν τό εργατικό κίνημα και οί ίδιες πού ανοίγουν τώρα μέ τό νόμο γιά τήν τρομοκρατία τό δρόμο γιά μία μεθοδευμένη άπαγόρευση στην κοινωνική αλλαγή.

«Παίρνω θέση» στό πρόβλημα τής τρομοκρατίας σημαίνει έτσι σήμερα γιά τήν ελληνική άριστερά πρώτα από όλα νά τονίσει τή δημοκρατική καθαρότητα τής αντιιμπεριαλιστικής, τής σοσιαλιστικής στρατηγικής. 'Η δεξιά προσπαθεί, σ' αυτή τή φάση τουλάχιστον, νά έντάξει πολιτικά τήν λειτουργική τρομοκρατία στόν χώρο τής άριστεράς. 'Η άριστερά όμως δέν μπορεί, και ούτε πρέπει, νά δεχτεί νά προσδιορίζονται τά όρια της κάθε φορά ανάλογα μέ τήν πολιτική στρατηγική τής δεξιάς. Διότι οί πράξεις των τρομοκρατικών ομάδων πού δροΰν στη Δ. Ευρώπη είναι γυμνή βία και γι' αυτό δέν είναι αντιιμπεριαλιστικές ούτε αντι-καπιταλιστικές, αλλά είναι προϊόν άλλοφροσύνης και άπόγνωσης πού γεννά ό καπιταλισμός, ό ίδιος πού γέννησε τόσους καταστροφικούς πολέμους, ό ίδιος πού τείνει ν' άρνηθεί κι εκείνες τίς πολιτικές ελευθερίες πού άλλοτε χαρακτήριζε άναπαλλοτρίωτες και «φυσικά δικαιώματα». 'Ο ίδιος καπιταλισμός πού χρησιμοποιεί στην κρίση του κάθε δυνατότητα γιά νά χτυπήσει τό εργατικό κίνημα, νά διαγράψει εκείνα τά στοιχεία τής άστικής δημοκρατίας πού ιστορικά μεταβλήθηκαν σέ όπλο γιά τήν κοινωνική αλλαγή. Τό ιστορικό καθήκον είναι έτσι ή συγκεκριμένη κάθε φορά σύνδεση του άγώνα γιά πολιτικές ελευθερίες μέ τήν πάλη γιά τήν άνατροπή τής άστικής κυριαρχίας. 'Η λειτουργική τρομοκρατία είναι έντελώς ξένη και άσυμβίβαστα έχθρική πός τήν πάλη αυτή. Αυτή είναι ή θέση που

7. Μερλώ-Ποντί, όπου στη σημ. 1., σελ. 43.

πρέπει να πάρει ή άριστερά ανεξάρτητα από τις επιμέρους στρατηγικές αποχρώσεις κι όχι μόνο τότε όταν το προκαλεί ή πολιτική εξουσία ή το υπαγορεύουν κάποιες δύστροπες συγκυρίες.

2. Κι αν συνεχίσουμε όμως να κρίνουμε και να κατακρίνουμε τις αντιδημοκρατικές επιλογές των πολιτικών δυνάμεων της εξουσίας, να καταδικάζουμε τη δομική βία των αστικών κοινωνιών, να πολεμάμε με πολιτικά μέσα την τρομοκρατία όπου κι αν εμφανίζεται στην Ευρώπη, μ' όλα αυτά δεν πρόκειται να εξαφανίσουμε την κρατική βία. 'Ο «άντιτρομοκρατικός» νόμος, ή άναμενόμενη ανάπτυξη των αστυνομικών μηχανισμών και οι αντίστοιχες μετατοπίσεις ισχύος στο έσωτερικό των κρατικών μηχανισμών στρέφονται τελικά ενάντια στη δημοκρατική πορεία για την κοινωνική αλλαγή. 'Η στρατιωτικοποίησή τους αποτελεί κι αυτή άπαραίτητο μέσο σταθεροποίησης και διαφύλαξης του πολιτικού συστήματος, τό ίδιο όπως ή επαναστατική βία άποτελεί τη μόνη δυνατή επιλογή για πολλούς λαούς του «τρίτου κόσμου».

'Η ανάπτυξη του εργατικού και του λαϊκού κινήματος στον τόπο μας δεν μπορεί λοιπόν κι ούτε πρέπει να εγκλωβιστεί στο άπλοϊκό σχήμα «όχι στη βία, ναι στην πειθώ». 'Η πολιτική σημασία της βίας ήταν πάντα μία εξαρτημένη μεταβλητή που ξεπερνά τέτοια σχήματα. Τό πολύ συγκεκριμένο πρόβλημα για την ελληνική άριστερά δεν μπορεί να είναι βέβαια ή χρησιμοποίηση της βίας — πράγμα για τό όποιο είναι εξάλλου έντελώς άδύναμη —, αλλά είναι άφρονός ή άποκάλυψη της κρατικής βίας σ' όλες τις διαστάσεις της, για να διασπαστεί ό κύκλος νομιμοποίησής της, και άφετέρου ή πολιτική καταδίκη της λειτουργικής τρομοκρατίας.

3. «L' harmonie qui y règne est un crime» ('Η άρμονία που βασιλεύει εδώ είναι έγκλημα) διακήρυξε πρίν διακόσια περίπου χρόνια ό Μπαμπέφ. 'Η δημοκρατία

σ' αυτό τον τόπο δεν διαθέτει όμως άρκετά σταθερά θεμέλια, για να χαρακτηρίσει τη γαλήνη ποινικό άδίκημα. 'Ανάλογα όμως και κάποιες άλλες αναλύσεις που άρκοούνται να διαπιστώνουν πως «... κάθε άστικό κράτος στη φάση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού άρνείται νομοτελειακά τη δημοκρατία», φασιστικοποιείται, δεν είναι στην πραγματικότητα παρά ύπεκφυγές μπροστά στα πολύ συγκεκριμένα πολιτικά καθήκοντα που ξαναβάζουν στην ήμερήσια διάταξη οι πρόσφατες εξελίξεις· όταν πάλι δεν είναι ύπεκφυγές, οδηγούνται άναγκαστικά σε μία «διαρκή άμφισβήτηση» χωρίς διέξοδο. Διότι στό τόπο μας και σήμερα τό άστικό μονοπώλιο φυσικού καταναγκασμού και ή «δημόσια τάξη» δεν κινδυνεύουν από την πολιτική πάλη των μαζών, του κινητήρα της ιστορίας. Κάποιες αλλαγές του συσχετισμού δυνάμεων στό κοινοβούλιο δεν μπορούν να συγκαλύψουν βέβαια αυτή την πραγματικότητα. Γι' αυτό οι δυνατότητες συνδυασμού του καταπιεστικού μαστιγίου με μία άφομοιωτική πολιτική κοινωνικών παροχών υπάρχουν άκόμη, έστω και πολύ περιορισμένες. Τά περιθώρια για σοσιαλιστική προοπτική θά στενεύουν άπάντως διαρκώς, όσο τά πολιτικά προβλήματα θά συνεχίζουν να εμφανίζονται έξατομικεύμενα, όταν δεν οδηγούν σε μαζικές πολιτικές κινητοποιήσεις, αλλά εκφράζονται σε μεγάλο βαθμό μόνο με τό ψηφοδέλτιο.

Στην κατάσταση αυτή μπαίνει άμεσα ή ύποχρέωση της άριστεράς να παρέμβει ενεργά στις πραγματικές, στις ζωντανές κοινωνικές συγκρούσεις, να τις οδηγεί: δηλαδή να πολιτικοποιήσει και κινητοποιήσει τις λαϊκές μάζες και ιδιαίτερα την εργατική τάξη σε μία δημοκρατική και σοσιαλιστική προοπτική. Διότι λάθη δικαιούνται γά κάνει και ή άριστερά, μάχες δικαιούται να χάνει· δεν δικαιούται όμως να άποσυνδέεται πολιτικά, να «χάνει» τις μάζες. 'Ο άγώνας για την κατοχύρωση των πολιτικών ελευθεριών δεν είναι σήμερα κάποια λεγκαλιστική ύπόθεση, δεν είναι κάτι ασύνδετο με την ταξική πάλη· όποιος τούτες τις ώρες δεν άγωνίζεται για την κατοχύρωση και την ανάπτυξη των πολιτικών ελευθεριών, μπορεί μόνο να φλυαρεί περί σοσιαλισμού.

...άνανέωση σημαίνει νά πολιτικοποιηθεῖ ἡ πολιτική τῆς ἀριστερᾶς...

— μερικές μάλλον δυσάρεστες σκέψεις για τήν ἀποσταλινοποίηση
πού δέν ἔγινε —

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Τά τελευταῖα χρόνια στό πολιτικό μας λεξιλόγιο καθιερώθηκε ἕνας νέος πολιτικός ὄρος: «παραδοσιακή ἀριστερά». Ὁ ὄρος αὐτός, παρά τήν περιγραφική του ἀσάφεια καί τίς πολιτικές του ἀποχρώσεις, ὑποδηλώνει ἔμμεσα ὀρισμένα χαρακτηριστικά τῆς ἀριστερᾶς ἄν καί δέν τά ὀνομάζει. Εἶναι σχεδόν ἀφοριστικός. Ἄς πούμε, ἀναφέρεται στά πολιτικά, τά ιδεολογικά καί τά ὀργανωτικά γνωρίσματα πού προέρχονται ἀπό τήν παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος. Ταυτόχρονα ὑπαινίσσεται τήν ὑπαρξη ἄλλων ἀριστερῶν, τῆς «Νέας», τῆς «Ἐπαναστατικῆς» κ.λπ. Ἀλλά ποιὰ εἶναι αὐτά τά «κατά παράδοση» χαρακτηριστικά;

Θά ἤθελα ἀμέσως νά διατυπώσω ἕνα συμπέρασμα - χαρακτηρισμό, πού ἄν σήμερα μοιάζει βλασφημία, σέ παλιότερες ἐποχές, σ' ἐκείνους τούς καιρούς πού κυφοροῦσαν τό κομμουνιστικό κίνημα στόν τόπο μας καί ιδιαίτερα ὅταν τοῦ χάριζαν πλατιά λαϊκή στήριξη, δέν ἦταν ἀντίθετα φάνταζε τίτλος τιμῆς. Τό κύριο λοιπόν γνώρισμα τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, πού ὑποδηλώνει ὁ ὄρος «παραδοσιακή ἀριστερά», ἦταν ὁ σταλινισμός του.

Συνέχεια καί ἀσυνέχεια τοῦ σταλινισμοῦ

Ὅλοι ξέρουμε ὅτι τή δεκαετία τοῦ '30 ἕνας ὀρισμένος τύπος κόμματος ἐπιβάλλεται στό ἑλληνικό ἐργατικό κίνημα πού ἔκτοτε παραμένει οὐσιαστικά ἀναλλοίωτος. Πρόκειται γιά τό ΚΚΕ, πού φτιάχτηκε στή μήτρα τοῦ σταλινισμοῦ. Μέ τό ἐργατικό κίνημα πότε ταυτίζεται πραγματικά, ὄντας σχεδόν ἀποκλειστική πολιτική του ἔκφραση, καί πότε, ὅπως στίς μέρες μας, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς πραγματικές σχέσεις πού τό συνδέουν μέ τήν ἐργατική τάξη προεξοφλεῖ τήν ἐκπροσώπησή της δρώντας ἐν ὀνόματί της. Τό κόμμα αὐτό μέ τά σταλινικά του

γνωρίσματα φτιάχτηκε μετά τήν ἐπέμβαση τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς τό 1931 πού κυριολεκτικά πέταξε στό σκουπιδοτενεκέ ὅλες τίς προηγούμενες ἀπόψεις, προσπάθειες καί ιδέες στηλιτεύοντάς τες ὡς ἀντικομματικές. Αὐτή ἡ βίαιη ἐπέμβαση ἦταν ἡ ληξιαρχική πράξη γεννήσεως τοῦ ΚΚΕ. Ἦταν ταυτόχρονα ἡ ἀπαρχή μιᾶς μακρόχρονης καί ὀργανικῆς κρίσης μέ τήν ὁποία ζεῖ συντροφιά, τέσσερις δεκαετίες τώρα.

Ἡ ὀργανική κρίση τοῦ ΚΚΕ δέν ξεπεράστηκε οὔτε ὅταν τεράστιες λαϊκές μάζες πέρασαν στίς γραμμές του (ΕΑΜ), οὔτε μέ τίς ἀλλεπάλληλες ἐκκαθαρίσεις τῆς ἡγετικῆς του ὁμάδας μετά τό 1945, οὔτε μέ τή μεγάλη καμπή τοῦ 1956 (6η Ὀλομέλεια). Ἡ τελευταία, παρά τούς κλονισμούς πού ἔφερε μέ τήν ἀντικατάσταση τοῦ Ν. Ζαχαριάδη, δέν ἔθιξε τή δομή καί τή λειτουργία τοῦ ΚΚΕ, οὔτε τήν πρακτική τῆς «νέας» ἡγετικῆς ὁμάδας. Ἐφερε τόσες ἀλλαγές ὅσες ἀνταλογοῦσαν καί ἀντιστοιχοῦσαν στίς ἀλλαγές πού τόν ἴδιο καιρό συντελοῦνταν στό ΚΚΣΕ. Στή φάση αὐτή, ὑπῆρξε τόση ἀποσταλινοποίηση στό ΚΚΕ ὅση καί στό ΚΚΣΕ. Καί ἄν σήμερα στό ΚΚΣΕ μιλοῦν ὀλοένα καί λιγότερο - ἢ μάλλον δέν μιλοῦν πιά: ὁ σχετικός φάκελος ἔκλεισε - γιά ἀποσταλινοποίηση καί σταλινισμό τό ἴδιο συμβαίνει καί στό ΚΚΕ. Τό ζήτημα καί ἐδῶ πῆγε στό ἀρχεῖο. Γιά τό παρελθόν παρατηροῦνται ὀρισμένα λάθη τῆς «τότε» ἡγεσίας στά ὁποῖα ἀποδίδουν τόση σημασία ὅση περίπου σέ ἐξανθήματα ἐνός, κατά τά ἄλλα, εὐρωστού ὀργανισμοῦ.

Σ' ὄλη αὐτήν τή μακρόχρονη πορεία τοῦ ΚΚΕ πάνω ἀπ' ὄλα πρυτάνευσε ἡ φροντίδα γιά τή μονολιθικότητα τῆς ἡγεσίας πού ἔπλασε κατ' εἰκόνα καί ὀμοίωσή της τό κόμμα ὀλόκληρο: τή θεωρία, τήν πολιτική, τήν ιδεολογία, τήν πρακτική του. Ἐκεῖνο πού ἔμενε πάντα ἀπ' ἔξω ἦταν ἡ δυναμική τῶν κοινωνικῶν κινήματων πού ἔτειναν πρὸς τό κόμμα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἡ

δυναμική αυτή ήταν αδύνατο να χωρέσει στην αντίληψη για τό κόμμα - οδηγός και στην πρακτική της μονολιθικότητας.

Σ' αυτή τή μακρόχρονη πορεία μπορούμε να διακρίνομε τις σταθερές και τις μεταβλητές, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες. Οι ιστορικές σταθερές του ΚΚΕ ήταν οι «άρχες» της κομματικότητας, της μονολιθικότητας, του υπερβατικού της ήγεςίας (κόμμα=ή ήγεςία του), της πειθαρχίας, της «πίστης» και της «άφοσίωσης». Τις μεταβλητές, τις ασυνέχειες, και τις τομές θά τις συναντήσουμε στους αγώνες και τις θυσίες του λαού που τ' άκολούθησε, στη δυναμική των κινημάτων που συνέκλιναν ή απέκλιναν στό δρόμο του. Μιά ιστορία συνεχής και άσυνεχής, όπως κάθε ιστορία.

Στό σημερινό ΚΚΕ που προήλθε από τή διάσπαση του ιστορικού ΚΚΕ μιλούν μόνο για τή συνέχεια. Τήν παράδοση. Δηλαδή τήν σταλινική περιουσία του κόμματος που συμβολοποιημένη, και μυθοποιημένη, άγλαϊζεται μέ τήν άναπόληση των ένδοξων στιγμών της κομμουνιστικής ιστορίας. "Αν δέν μιλούν για σταλινισμό είναι γιατί αυτή ή ένοχλητική συζήτηση μπορεί να θίξει τά ίδια τά θεμέλια του κόμματος: τούς ιστορικούς σταλινικούς του τίτλους.

Αντίθετα στό ΚΚΕ έσωτερικού μιλούν πολύ για σταλινισμό και άποσταλινοποίηση. Έδω, όμως, ό σταλινισμός είναι, πρώτο χρονικά έντοπισμένος (άπό-ξως) και, δεύτερο, έξωτερικός σε σχέση μέ τό κόμμα αυτό, που, έχοντας κάνει τήν άυτόκριτική του και έχοντας ξεκόψει από τό παρελθόν, θεωρεί τόν έαυτό του όριστικά γιατρεμένο από τά παραδοσιακά χαρακτηριστικά. Για τό ΚΚΕ έσωτερικού ό σταλινισμός είναι φαινόμενο μιάς άλλης εποχής. Στό βαθμό που ύπάρχει άκόμη στην εποχή μας έχει όλος συναχθεί στό «δογματικό» ΚΚΕ. Η κύρια όμως έστία του σταλινισμού είναι άφενός ιστορική και άφετέρου γεωγραφικά μακρυνή.

Συνακόλουθα, άρκει να διακηρύξει κανείς τήν άνεξαρτησία του προς τό παλιό ένιαίο και ξορκισμένο καθοδηγητικό κέντρο, άρκει να μήν άνήκει όργανωτικά στό «δογματικό» ΚΚΕ και θά νοιώσει άυθεντικά άντισταλινικός. Ώστόσο και στό ΚΚΕ έσωτερικού λόγος δέν γίνεται για τόν έλληνικό σταλινισμό του όποιου, ίσως, κάποια δόση έχει περάσει και στό ίδιο άφοϋ καμιά ούσιαστική άνασκευή του δέν έχει γίνει. Έτσι, ό καθένας μολονότι δηλώνει άντισταλινικός μπορεί να διατηρεί μερικές βουβές αλλά άποτελεσματικές συνήθειες.

Πάντως ή επέμβαση του 1931 είχε πολύ μακροβιότερα άποτελέσματα από τήν τακτοποίηση όρισμένων όργανωτικών άνωμαλιών της εποχής. "Αν βοήθησε τό κόμμα, όπως λέγεται, ή «βοήθεια» αυτή άκρωτηρίασε κάθε δυνατότητα άυτοπροσδιορισμού και, τό σπουδαιότερο, του άποτύπωσε όρισμένα πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά που παρέχουν τήν πρώτη ύλη της πολιτικής παιδείας του κομμουνιστή. Μέ αυτά τά στοιχεία τό κόμμα του έλληνικού κομμουνισμού (και τώρα τά κόμματα του έλληνικού κομμουνισμού) συντηρείται και άναπαράγεται.

Η στασιμότητα της «παραδοσιακής άριστεράς»: στασιμότητα όρισμένων ιδεών

Τά καθέκαστα της έλληνικής άριστεράς έχουν ιδιαίτερη σημασία γιατί ή κατάσταση είναι επικίνδυνη. Δέν είναι μόνο ή γενική στροφη προς τά δεξιά στην Εϋρώπη και στην Έλλάδα. Μέσα σ' αυτό τό άπάνθρωπο σύστημα που έχει φτάσει ό ώριμος καπιταλιστικός κόσμος είναι κυρίως ή πολτοποίηση της κοινωνικής, πολιτικής και ιδιωτικής καθημερινότητας που προμηνύει νέες, άνέκδοτες βαρβαρότητες. Μιά καθημερινότητα που καταργεί τις άντιστάσεις και τή διάθεση για άντίσταση στό γενικό άυταρχισμό και θρέφει — σάν άναγκαία του εκβάσταση — τήν τυφλή, άτομική ή συλλογική, θεσμοποιημένη ή άδέσποτη, έπίσημη ή άνεπίσημη, κρατική ή παρακρατική βία.

Στήν Έλλάδα ή άσάφεια και τό επικίνδυνο των προοπτικών έχει τις ιδιομορφίες της. Θά θέλαμε να τονίσουμε μιά: τήν άνεπάρκεια και τήν στασιμότητα της έλληνικής άριστεράς. Βέβαια, όλοι ξέρουμε πώς ζούμε σε μιά χώρα σφραγισμένη από τά δεινά της ταξικής καταπίεσης, έξαρτημένη και, άρα, έτεροκαθοριζόμενη, τραυματισμένη στό μακρυνότερο και στό πρόσφατο παρελθόν ύλικά και ήθικά, κυβερνημένη από μιά περιδεή άστική τάξη, μιά χώρα έγκλειστη σ' ένα κράτος - Μολώχ που μας βλέπει σάν ύπηκόους και όχι σάν πολίτες. Πολλοί όμως ξεχνούμε ότι στόν τόπο μας οι δυνάμεις της σοσιαλιστικής άλλαγής, ή άριστερά, είναι στάσιμες ποσοτικά και σε όπισθοδρόμηση ποιοτικά. Και πολλοί άπ' όσους δέν τό ξεχνούν δέν βγάζουν τά άναγκαία συμπεράσματα που ή διαπίστωσή τους συνεπάγεται. Διότι τά προβλήματα αυτά, δηλαδή ή χάραξη μιάς νέας άπελευθερωτικής προοπτικής, είναι πάνω άπ' όλα ζήτημα της Άριστεράς, ζήτημα των δυνάμεων της σοσιαλιστικής άλλαγής. Και ένω τά σοσιαλιστικά και εϋρωκομμουνιστικά κόμματα, στην Νότια Εϋρώπη, πασχίζουν να δείξουν τό νέο δρόμο για τό μέλλον του τόπου τους άντίθετα σε μας ή άριστερά μένει έγκλειστη στις άδυναμίες και τις «παραδόσεις της».

Τά έκλογικά άποτελέσματα της 20ης Νοεμβρίου 1977 είναι διδακτικά. Πρώτο, ή κομμουνιστική άριστερά συγκέντρωσε μόνο 12% των ψήφων (9,5% και 2,7%) δεύτερο, οι δυνάμεις της κομμουνιστικής άνανέωσης και είδικότερα τό ΚΚΕ έσωτερ. ήττήθηκαν, ένω, (και κατά συνέπεια) στους πέντε μήνες που πέρασαν από τότε, τό κόμμα αυτό δοκιμάστηκε και δοκιμάζεται από συμπτώματα διασπαστικά, συρρικνωτικά, εκφυλιστικά. Τά δυό αυτά γεγονότα — πρόκειται για γεγονότα, όχι για άπόψεις ή έρμηνείες — δέν πρέπει να άποσιωπηθούν. Πράγμα βέβαια που θά ήταν σχεδόν άνακλαστική άντίδραση μετά από ένα 9,5% ή ένα 2,7% αλλά φαίνεται όχι άυτονόητο όταν πρόκειται να περιφρουρηθεί ή κομματική μικροϊδιοκτησία. Έτσι, πέντε μήνες μετά τήν έπίσημη, διά της λαϊκής έτυμηγορίας, άπογραφή της στασιμότητας της κομμουνιστικής άριστεράς, άκούμε τις θριαμβολογίες του ΚΚΕ διότι «συντρίφθηκαν οι άναθεωρητές» και τις καθησυχαστικές ύποσχέσεις του ΚΚΕ έσωτερικού πώς «οι ιδέες της άνανέωσης τελικά θά νικήσουν».

Νά πούμε ότι πρόκειται για τρικυμία σε ποτήρι; για «πάθη χωρίς άλήθειες και άλήθειες χωρίς πάθη»;

Ἡ στασιμότητα της κομμουνιστικῆς καί τῆς κομμουνιστογενοῦς ἀριστερᾶς, ὅπως τήν περιγράφουν τά ἐπί μία εἰκοσαετία ἐκλογικά ἀποτελέσματα, δέν εἶναι παρά ἡ ποσοτικῆ ἀπόδοσις τῆς πενιχρῆς ἐπιρροῆς ὀρισμένων ἰδεῶν πού ἐνῶ θά ἔπρεπε νά γίνον «ὕλικές δυνάμεις» τῆς ἀλλαγῆς ἀποδείχτηκαν ἀδυναμίες. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀλλαγή τῶν πολιτικῶν συμπεριφορῶν τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος — ἀπό τήν Ἀριστερά στό Κέντρο, ἀπό τό Κέντρο στό ΠΑΣΟΚ — δέν εἶναι εὐκαιριακή.

Οἱ παλαιοὶ δεσμοὶ μέρους τοῦ ἀριστεροῦ πληθυσμοῦ μέ τά ἀριστερά κόμματα γίνονται ἀκόμη πῶς χαλαροὶ στή διάρκειά τῆς δικτατορίας καί μετὰ τήν μεταπολίτευση: σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις (Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη) παρατηρήθηκε ὄχι μόνο στασιμότητα σέ σχέση μέ τή προδικτατορικὴ περίοδο, ἀλλά σαφέστατη πτώση. Τίς συνοπτικῆς αὐτῆς διαπιστώσεις θά μπορούσαν νά δείξουν συγκεκριμένους ἀναλύσεις τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων, στόν ἀστικό, στόν ἀγροτικό χώρο καί, ἴσως, κατά κοινωνικά στρώματα καί τάξεις. Πάντως τά ἴδια τά κόμματα τῆς ἀριστερᾶς, πού θά ἔπρεπε νά διαθέτουν καί νά χρησιμοποιοῦν ἀσφαλῆ στοιχεῖα, ἰκανοποιοῦνται μέ γενικόλογες φόρμουλες καί δέν αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά τίς ἀποδείξουν καί νά τίς τεκμηριώσουν.

Ἡ στασιμότητα τῶν ἐκλογικῶν ἐπιδόσεων τῆς Ἀριστερᾶς ἐπιβάλλει μιά δευτέρη κεφαλαίωδη διαπίστωση: ὅτι ἡ *ἐξάπλωση τῶν ἰδεῶν* πού ἐκφράζουν τά σημερινά κόμματα τῆς εἶναι πολύ περιορισμένη στήν περίπτωσι τοῦ ΚΚΕ, μηδαμινή στήν περίπτωσι τοῦ ΚΚΕ ἑσωτερικοῦ ἂν καί τό τελευταῖο πιστεύει ὅτι οἱ ἰδέες του ἔγιναν, ὅπως διατείνεται, κτήμα ἄλλων κομμάτων¹. Καί ἐπειδή οἱ ἰδέες πού τά κόμματα τῆς ἀριστερᾶς ἀντιπροσωπεύουν, εἶναι οἱ κατ' αὐτά ἰδέες τοῦ μαρξισμοῦ καί τοῦ σοσιαλισμοῦ φαίνεται ὅτι τέτοιου εἶδους μαρξισμός καί σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία στήν μὲν μιά περίπτωσι ἀγγίζει ἕνα ὀρισμένο ὄριο ἀπήχησις καί κει σταματᾷ (ΚΚΕ), στήν δέ ἄλλη εἶναι πρακτικὰ μηδαμινή (ΚΚΕ ἑσωτ.)

Θά ἦταν ἐντελῶς κοινότυπο νά δηλώσει κανεὶς τήν πεποίθησή του ὅτι δέν εἶναι οἱ ἰδέες - μητρες τοῦ μαρξισμοῦ καί τοῦ σοσιαλισμοῦ πού χρεωκόπησαν, πού δέν ἔχουν πέραση, ἢ νά διαλαλήσει τήν ἐγκυρότητα τοῦ μαρξισμοῦ λέξ καί τήν ἔχει ἀνάγκη. Πιστεύω ἄλλωστε ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἀπολογητικὴ, πού στά σταλινικά

κόμματα ἔχει πάρει τερατώδεις διαστάσεις, προσφέρει τῆ χειρότερη ὑπηρεσία καί στόν σοσιαλισμό καί στό μαρξισμό. Ἀντίθετα, θά πρέπει νά ἀναρωτηθοῦμε ὅτι αὐτό «πού δέν περνάει» στόν κόσμο δέν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ μαρξισμός καί οἱ ἰδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀλλά μιά ὀρισμένη εἰκόνα τους. Λέω μιά εἰκόνα, μιά παράστασι μαρξισμοῦ πού ἀντλεῖ τὰ σχήματά της τόσο ἀπό τόν πραγματωμένο, σέ θεωρητικά καί πολιτικά συστήματα, «σοσιαλισμό» ὅσο καί στά ἰδεατά πρότυπα πού προπαγανδίζουν τά κομμουνιστικά κόμματα στόν τόπο μας.

Θά πρέπει νά τό παραδεχτοῦμε: οἱ Ἕλληνες ἀρνοῦνται τήν εἰκόνα τόσο τοῦ πραγματικοῦ «σοσιαλισμοῦ» τῶν Ἀνατολικῶν Χωρῶν ὅσο καί τοῦ ἀβέβαιου «δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ». Ὅχι βέβαια, πῶς αὐτό πού λέμε «μέσος ἄνθρωπος», λαϊκός ἄνθρωπος εἶναι τόσο μαρξισμὸς καί ὄριμος ὥστε δέν τοῦ κάνει ὁ μαρξισμός π.χ. τοῦ ΚΚΕ. Κάτι τέτοιο θά ἦταν χονδροειδῆς ἀφέλεια. Εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ «λαός δέν ἔχει πάντα δίκιο». Ἀπλά καί μόνο ὁ «μέσος ἄνθρωπος» προβάλλοντας τό βιωμένο παρελθόν τῆς ἀριστερᾶς στό παρόν καί τό μέλλον του, ἀναπλάθοντας μιά ὀρισμένη εἰκόνα γεμάτη καταστροφές πού ἔχει ζήσει καί ἀναγνωρίζοντας στά σημερινά πολιτικά σχήματα ὅλα τὰ βασικά γνωρίσματα πού τοῦ ἀνακαλοῦν τίς εἰκόνας τῆς καταστροφῆς καί τῆς ἀνεπάρκειας, «διαρρέει» πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις. Ἄν κάτι ἀρνεῖται, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τήν εἰκόνα τοῦ σταλινισμοῦ πού τόν ἔχει ταυτίσει μέ τό μαρξισμό καί τό σοσιαλισμό. Γιατί ὁ ἴδιος ὁ σταλινισμός ἔχει κάνει αὐτὴ τήν ταύτιση καί τήν ἔχει διδάξει στό κόσμο. Ἀπορρίπτοντας τόν σταλινισμό, δηλαδή στήν περίπτωσή μας τήν «παραδοσιακὴ Ἀριστερά», ὄντας ὁ ἴδιος μέσα σ' ἕνα φαῦλο κύκλο, ἀπορρίπτει συνάμα τό σοσιαλισμό. Ἐχει μάθει πολύ ἀπλοϊκὰ — καί ἡ κατάσταση τῶν Ἀνατολικῶν χωρῶν τοῦ τό ἐπιβεβαιώνει καθημερινὰ — ὅτι σοσιαλισμός (ἄρα σταλινισμός) εἶναι κάποιο ΚΚ στήν ἐξουσία. Ἐνα ΚΚ στήν ἐξουσία ταυτισμένο μέ τό κράτος, ἄρα τό κράτος-κόμμα, ἕνα κόμμα-κράτος. Κι αὐτό δέν θέλγει, δέν κεντρίζει. Ὅτι ὑπάρχει διαφορά καί μάλιστα ἀνταγωνιστικὴ ἀνάμεσα στό κόμμα καί τό κράτος, ὅτι, ὅταν ὑπάρχει σύγχυσις ἢ ταύτιση ἀνάμεσά τους, αὐτό δέν εἶναι σοσιαλισμός, δέν ἔχει νά κάνει μέ τό μαρξισμό, καί ὅτι εἶναι σταλινισμός, ὡς τώρα οὔτε τό ἄκουσε οὔτε τό εἶδε. Τέτοια ἐξήγησις δέν ὑπῆρξε.

Τουλάχιστο στόν τόπο μας, δέν ὑπῆρξε κατάκτησις κόσμου στή βάση αὐτῆς τῆς ἐξήγησις. Ἀντίθετα περίσσεψε ἡ ἀπολογία — καί γιά χρόνια πολλά — πού ταύτιζε τό κράτος μέ τό κόμμα. Τά ἰδεολογήματα αὐτῆς τῆς ἀπολογητικῆς ἦταν ἡ μόνη πραγματικότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ πού γνώρισε. Καί τό ἀπόκτημα ἦταν ἀρνητικό.

Βέβαια ὑπάρχουν πολλοὶ πού δέχονται αὐτὴ τήν ἰδεολογικὴ παράστασι τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἄς ποῦμε, τό 10% τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ἐκλογικὴ ἐπίδοσις τοῦ ΚΚΕ εἶναι ταυτόχρονα ἀπόδειξις ἢ ἔνδειξις γιά τόν ἰδεολογικό κόσμο τοῦ Ἕλληνα ἀριστεροῦ. Ὅμως περὶ τίνος πρόκειται; Οἱ ἀριστεροὶ αὐτῆς τῆς κατηγορίας, εἶναι ἐκεῖνοι γιά τοὺς ὁποίους τό νά περάσουν στίς γραμμῆς τῆς ἀριστερᾶς καί τοῦ ἀντικαπιταλιστικοῦ στρατοπέδου σημαίνει ὅτι ταυτίζονται μέ μιά εἰκόνα τοῦ μαρξισμοῦ καί σοσιαλισμοῦ πού

1. Βλέπε εἰσήγησις τοῦ Μπάμπη Δρακόπουλου στό 2ο (10ο) συνέδριο τοῦ ΚΚΕ ἑσωτ. (18.4.78): «Εἶναι τεράστια ἡ ἀπόστασι ἀνάμεσα στή δυνάμει τῶν ἰδεῶν μας καί στά ἐπιτεύγματα τοῦ ΚΚΕ ἑσωτ. (...) Εἶναι π.χ. ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ἐπιρροή τῶν ἀντιλήψεων ἀλλά καί τῶν πολιτικῶν μας προτάσεων στά ἄλλα κόμματα - στίς τοποθετήσεις τους, στά κείμενά τους κ.λπ. - ἦταν ἀσύγκριτα πῶς μεγάλη ἀπὸ τήν ὀργανωτικὴ καί μαζικὴ μας παρουσία. Ἐνα ἄλλο, ἴσως ἀκόμη πῶς σημαντικό χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ γραμμὴ μας καί οἱ ἰδέες βρέσκουν ἀπήχησις καί γίνονται δεκτές ἀπὸ μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ πού δέν ψήφισε. Συμμαχία, πού εἶναι ἀποποθέτησι πολιτικά, πού ψήφισε ΚΚΕ ἑξ. ἢ ΠΑΣΟΚ πού γενικά δέν ἔχει σχέσεις καί δεσμούς μέ τό κόμμα μας. Πρόκειται γιά ἰδιομορφία πού ἰσχύει κυρίως γιά τό δικό μας κόμμα καί δείχνει καί αὐτό τίς δυνατότητές του».

δέν είναι τίποτε άλλο από σταλινισμό. Είναι εκείνοι που αποδέχονται από τή μιὰ μεριά τήν πραγματομένη μορφή «σοσιαλισμού» στό άρχέτυπό του τήν ΕΣΣΔ και από τήν άλλη τό ΚΚΕ ως μικρογραφία και προείκασμα μιās κάποιας μελλοντικής ελληνικής κοινωνίας. Είναι εκείνοι δηλαδή που αποδέχονται τά κατά «κατά παράδοση» δοτά χαρακτηριστικά του κομμουνιστικού κινήματος όπως τά έπλασε ή άρχική μήτρα και, μέσα από ποικίλλες ιστορικές μορφές, έζησαν ως τίς μέρες μας.

Πρόβλημα βέβαια παραμένει πάντα ή εξήγηση του φαινομένου, τό γιατί και πώς αυτά τά «κατά παράδοση χαρακτηριστικά», επιβιώνουν, αναπαράγονται και κερδίζουν μιάν ορισμένη άπήχηση σέ λαϊκά στρώματα γιατί διαιωνίζεται, άν και σέ φθίνουσα πορεία, τό κόμμα που τά συμπυκνώνει και τά προστατεύει οργανωτικά. Η εξήγηση έχει νά κάνει και μέ τήν ιστορία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος σ' όλο τό πλάτος και τό βάθος τής περιπέτειάς του, και μέ κάποιους γενικότερους δραστικούς ιδεολογικούς και κοινωνικούς όρους που διαμορφώνουν ένα κλίμα ευνοϊκό γιά τή συντήρηση του σταλινικού προτύπου.

Η ανανέωση και ή αποσταλινοποίηση

Αυτά στή μιὰ περίπτωση, του ΚΚΕ. Τί γίνεται όμως μέ τό ΚΚΕ έσωτ. τό όποιο, τουλάχιστο στά έπίσημα πολιτικά του κείμενα — κι αυτό θά πρέπει νά τό αναγνωρίσει κανείς — έχει άρνηθει τό σταλινικό «σοσιαλισμό»; Πώς συμβαίνει και ή άπήχηση των ιδεών του είναι τόσο μηδαμινή;

Μιά τρέχουσα άποψη που συχνά άκούει κανείς είναι ότι ή ελληνική κοινωνία μέ τίς σκληρές συνθήκες της, τόν «άγριο» πολιτικό της βίο, τή ρευστή ταξική της σύνθεση και τήν ιδεολογική της «υπανάπτυξη» δέν μπορεί νά υποδεχτεί τίς ιδέες του εύρωκομμουνισμού που φέρονται ως οί αντίπαλες ιδέες του σταλινισμού. Σ' αυτό τόν τόπο λένε μέ τίς πρωτόγονες σχέσεις επικρατούν μόνο οί άπλουστεύσεις, οί σχηματοποιήσεις, τό άσπρο/μαύρο, και κανείς δέν προσέχει τίς άποχρώσεις. Ο εύρωκομμουνιστικός σοσιαλισμός, είναι πολύ ντελικάτο μόλι γιά νά ευδοκιμήσει στό άγριο υποκείμενο που είναι ή ελληνική κοινωνία.

Μιά τέτοια συλλογιστική πιστεύω πως μάς άπομακρύνει πολύ από τήν πραγματικότητα. Πέρα από τό ότι στηρίζεται σ' ένα ανάκάτωμα φθηνού κοινωνιολογισμού και πολιτικαντισμού, ξεχνά ότι αυτό τό «μαύρο/άσπρο» και αυτές οί χωρίς άποχρώσεις αλλά «στερίες» κατηγορίες που έχουν μιάν ορισμένη διάδοση, *δέν είναι σοσιαλισμός*. Αν λοιπόν μόνο τέτοιες άπλουστεύσεις μπορούν νά υπάρξουν στον τόπο μας, πάει νά πεί ότι έδω δέν μπορεί νά ευδοκιμήσει ό σοσιαλισμός. Αυτό όμως δέν είναι παρά παραλλαγή τής παλαιάς αντικομμουνιστικής επιχειρηματολογίας που λέει ότι «ό Έλληνας δέν σηκώνει σοσιαλισμό» ή «ό κομμουνισμός δέν είναι ίδιον τής ελληνικής φυλής». Αλλού, λοιπόν, θά πρέπει νά αναζητήσουμε τίς αιτίες τής πολιτικής καχεξίας του ΚΚΕ έσωτερικού.

Πιστεύω ότι τό κόμμα αυτό είναι δέσμο μιās λανθασμένης αντίληψης γιά τό σταλινισμό. Τόνισα κιόλας ότι θεωρεί τό σταλινισμό φαινόμενο μιās άλλης εποχής

ότι οί επιβιώσεις του «φαινομένου» έχουν περισυλλεγει από τό «δογματικό» ΚΚΕ που τίς συντηρεί και τίς αναπαράγει· τέλος ότι ό σταλινισμός πηγάζει από μιάν ορισμένη ιστορική και γεωγραφική έστία, τήν ΕΣΣΔ. Ο σταλινισμός δηλαδή γιά τό ΚΚΕ έσ. είναι ζήτημα έξωτερικής επιρροής· ή σχέση ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος και σταλινισμού είναι μιὰ σχέση έξωτερικότητας. Είναι προϊόν μιās φάσης ιστορικής που ξεπεράστηκε. Γι' αυτό τό ΚΚΕ έσωτ. θεώρησε ότι τό κατεξοχήν μέσο καταπολέμησης του κακού ήταν ή καταγγελία τής εξάρτησης από τά ξένα καθοδηγητικά κέντρα και συγκεκριμένα από τήν ΕΣΣΔ. Αυτή ή καταγγελία — άπόλυτα αναγκαία και πολιτικά σημαντική — θεωρήθηκε ως ό μοναδικός - άποκλειστικός όρος αυτοπροσδιορισμού του ανανεωτικού κινήματος. Πίστεψαν άκόμη ότι ή οργανωτική αποδέσμευση θά συνεπαγόταν τήν άποτίναξη του σταλινισμού. Πίστεψαν ότι άφού έκοψαν τόν όμφάλιο λώρο από τήν μάνα του σταλινισμού, τήν ΕΣΣΔ, και άφού άπέρριψαν τό σταλινικό παρελθόν, τό νέο κόμμα δέν μπορούσε παρά νά είναι άπαλλαγμένο από τό σταλινισμό.²

Ωστόσο ό σταλινισμός, σαν ιδεολογική, πολιτική και οργανωτική πρακτική άποτυπωμένη στό χαρακτήρα του κόματος του ίδιου και των ανθρώπων που τό επάνδρωναν, έσωτερικεύτη· στό ίδιο τό κίνημα και τά κόμματά του. Δέν ήταν ζήτημα άποτίναξης, ντιρεκτίβας, δικτύων κ.λπ. Ήταν *ιδεολογία* έσωτερικευμένη, έγκλιματισμένη, και μάλιστα ένισχυμένη και έκλαικωμένη στά χρόνια του τιτάνιου άγώνα τής αντιφασιστικής αντίστασης 41-44 και του εμφύλιου πολέμου. *Δέθηκε μέ τόν κόσμο μέ δεσμούς αίματος*, γι' αυτό και πήρε τή θέση λυτρωτικής ιδεολογίας, κι άς θεωρούμε σήμερα ότι δέν έχει νά κάνει μέ τήν άπολυτρωτική φύση του σοσιαλισμού και του μαρξισμού. Και σαν έγκλιματισμένος που ήταν ό σταλινισμός — και όχι άπλή έκβλάστηση στό σώμα του κομμουνιστικού κινήματος όπως είπαν — έθρεψε και θρέφει συνεχώς στό έσωτερικό του κινήματος τούς ιδεολογικούς και τούς οργανωτικούς όρους αναπαραγωγής του. Γι' αυτό ή καταγγελία τής εξάρτησης, άκόμη και ή πρακτική τής μη εξάρτησης από ξένα καθοδηγητικά κέντρα, σημαντική και αναγκαία όπως κιόλας τόνισα, δέν προφύλαξε από τόν έσωτερικό σταλινισμό. Αυτός μπορούσε κάλλιστα νά ζει μέ ή χωρίς παρένθεση. Αυτή ή αντίληψη προσδιόρισε άρνητικά και τήν προσπάθεια άνασκευής των ιστορικών μορφών του σταλινισμού. Γι' αυτό τό ΚΚΕ έσωτ. δέν άσχολήθηκε μέ τήν άνάλυση του χαρακτήρα των καθεστώτων στά όποια προσάπτει ορισμένα λάθη και άδυναμίες, ούτε έδωσε μιὰ πειστική έρμηνεία τής ιστορίας του κινήματος από τό όποιο προήλθε: γιά μόν τά παλιά *έσίγησε έντελώς*, γιά δέ τή μετά τόν εμφύλιο πόλεμο περίοδο διατύπωσε άπλως *πολιτικές θέσεις*.

2. Είναι παρήγορο, ότι στό διάλογο που δημοσιεύτηκε στην *Αύγή*, γιά τό 2ο (10ο) συνέδριο του ΚΚΕ ορισμένοι άρθρογράφοι έθεσαν, έστω και μέ άσάφεια, τό ζήτημα των επιβιώσεων του σταλινισμού και στό ΚΚΕ έσωτ.

Ἡ ἀπολιτικότητα τοῦ σταλινισμού

Ξέρω ὅτι μέ τά προηγούμενα δέν θίγω παρά μία μόνο πλευρά τῶν αἰτιῶν τῆς καχεκτικότητας τοῦ ΚΚΕ ἐς., ἐκεῖνη πού ἔχει σχέση μέ τήν πρακτική κριτική τῶν γενικῶν ἰδεολογημάτων τοῦ σταλινισμού. Ὅμως ἡ πλευρά αὕτη ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, τόσο πού, αὕτη τῆ στιγμή συρρίκνωσης καί ἐκφυλιστικῆς κρίσης τοῦ «ἀνανεωτικοῦ κινήματος», ἐπικαλύπτει τά ζητήματα τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν. Γιατί τελικά ἡ τομή δέν μπαίνει ἀνάμεσα σέ ρεφορμιστές καί ἐπαναστάτες, ἀλλά ἀνάμεσα σέ κείνους πού εἶναι διατεθειμένοι νά ἐγκαταλείψουν κάποιες, ἴσως ἐνδοξες, ἀλλά στήν καλύτερη περίπτωση ἄκαρπες συνήθειες καί σέ κείνους πού ἔχουν ταυτιστεῖ μ' αὐτές. Καί πάνω ἀπ' ὅλα τίς συνήθειες πού ἐκτρέφουν τήν ἀπολιτικότητα. Ἄν ἕνα ἀπό τά γενικά γνωρίσματα τοῦ σταλινισμού εἶναι ἡ κατάργηση τῆς πολιτικῆς — μέσα σέ μία διαδικασία μετατοπίσεων τοῦ πολιτικοῦ ἀντικειμένου, σέ μία κομματική πρακτική πού καταργεῖ τή λειτουργοῦσα βάση τοῦ κόμματος, πού καταργεῖ τά πολιτικά δικαιώματα τῶν μελῶν, τά σπρώχνει στή ρουτίνα, τά στριμώχνει μέ τή μέγγενη τῆς «πρακτικῆς δουλειᾶς», τά παραδίνει στόν ἐργατισμό καί τόν ἀντιδιανοουμενισμό, πού ἰσοπεδώνει τήν ἰδεολογική καί κοινωνική πολυμέρεια τῶν κινήματων καί τῶν διαφορετικῶν σχεδίων, πού μετατρέπει τή θεωρία σέ ἀπολογία ἢ κατήχηση καί τήν κοινωνική ἐπιστήμη σέ περιγραφικό χόμπυ, πού στή θέση τῆς ἐρμηνείας βάζει τήν περιγραφή καί στή θέση τῆς περιγραφῆς τήν εἰδησεογραφία, πού περιφρονεῖ τό συγκεκριμένο ἐκθειάζοντας τή γενεολογία καί περιστέλλει τό γενικό σέ ἀνεκδοτολογία — ἄν, λοιπόν, ἡ πολιτική καί τό δικαίωμα στήν πολιτική — στοιχειῶδες ἀνθρώπινο δικαίωμα — καταργεῖται ἢ ἀναιρεῖται πρακτικά, δέν φτάνει νά ἀνατρέξουμε στίς μακρυνές, ἱστορικά καί γεωγραφικά, ἐστίες τοῦ σταλινισμού, δέν ἀρκεῖ ν' ἀποκηρύξουμε τίς ἐξωτερικές ἐξαρτήσεις, ἀλλά, καί κυρίως, νά κοιτάξουμε ἐδῶ, σήμερα, δίπλα μας, μέσα μας καί ν' ἀναρωτηθοῦμε:

Μά τί εἶναι ὁ σταλινισμός σήμερα;

Ἐχει εἰπωθεῖ ὅτι πρόκειται γιά κωδικοποιημένο μαρξισμό-λενινισμό, γιά διαστρέβλωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, μηχανιστική σύλληψη τῆς διαλεκτικῆς, μεταφυσική ἢ πραγματιστική ἀντίληψη τῆς ἐπανάστασης. Ἐχει εἰπωθεῖ ἀκόμη ὅτι πρόκειται γιά παραβίαση τῶν «σοσιαλιστικῶν ἀρχῶν», γιά παραβίαση τῆς «σοσιαλιστικῆς νομιμότητας» πού μετέτρεψε τή Σοβιετική Ἐνωση ἀπό προχωρημένο ἀπόσπασμα τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης σέ ὑπερδύναμη ὅπου, ἄν κάτι νοσεῖ, εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ σοσιαλιστικοί θεσμοί καί οἱ σχέσεις παραγωγῆς. Ἐχει ἀκόμη εἰπωθεῖ ὅτι πρόκειται γιά μορφή ὀλοκληρωτισμοῦ, μία ὀλοκληρωτική καί ἀνελεύθερη κυβερνητική πρακτική. Ἄλλοι τέλος τόν ἀντιμετωπίζουν ὡς παρέκκλιση τῆς ταξικῆς πάλης, δηλαδή τόν θεωροῦν ὡς ἀντικειμενικό ρεῦμα στό ἐσωτερικό τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, ἀπόρροια τῶν ἀντιφάσεων του. Ὅλα αὐτά εἶναι πιθανόν σωστά, καί σίγουρα πολλά ἀπ' αὐτά εἶναι σωστά εἴτε σάν περιγραφικά εἴτε σάν ἀναλυτικά στοιχεία τοῦ σταλινισμού. Καί σίγουρα, ποτέ δέν θά ἔχουμε μιλήσει ἀρκετά προκειμένου νά

περιγράψουμε καί νά ἀναλύσουμε τό χαρακτήρα καί τίς ἱστορικές μορφές τοῦ σταλινισμού.

Δέν θά πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τό κομμουνιστικό κίνημα ὑποσχέθηκε, καί στήν ἑλληνική περίπτωση, τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἐργαζομένων καί φτιάχτηκε ἀκριβῶς μέ βάση αὕτη τήν ὑπόσχεση. Ὅμως μπαίνοντας στή σταλινική του φάση περιῆλθε σέ μία καταπληκτική δυσλεξία. Σέ τελευταία ἀνάλυση, δέν κατάφερε νά προσφέρει παρά μία πολύ τετριμμένη περιγραφή τοῦ ἑαυτοῦ του: κάτι παρακάτω ἀπό ἕνα φτωχικό χρονικό πασιγνωστων γεγονότων. Γενικά, εἶχε πολύ κακές σχέσεις μέ τήν ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ, τόν ἱστορικό ὕλισμό, ἰδιαίτερα ὅταν θά ἔπρεπε νά μιλήσει γιά τή δράση του καί τόν ἑαυτό του. Γιά τό (ἢ τά) ΚΚΕ ἡ ἱστορία εἶναι μία βιτρίνα ἀπ' ὅπου διαλέγει μόνο ὅ,τι τοῦ ταιριάζει, ὅ,τι ταιριάζει στήν τρέχουσα πολιτική του γραμμή καί στήν ἰσορροπία τῆς ἡγετικῆς του ὁμάδας. Κι ἀκόμα, ὁ,τιδήποτε κι ἄν συμβαίνει γύρω του, στό ἐσωτερικό του, ὁ ἐπίσημος μαρξισμός τοῦ κόμματος περνᾶ πλάι στήν σύγχρονη ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Κι ὥστόσο, τά προβλήματα πού διαπραγματεύονται οἱ ἐπιστήμες αὐτές σχετίζονται ἄμεσα μέ τή μαρξιστική προοπτική: τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή σχετίζονται μέ τήν ἴδια τήν ἱστορική ὑπόσχεση τοῦ ΚΚ. Ἡ κομματική δυσλεξία — πού κι αὕτη ἔχει τήν ἱστορία της — ξαναγυρίζει στόν κόσμο τοῦ κόμματος πολλαπλασιασμένη σάν ἐρμηνευτική καί ἀναλυτική ἀλαλία. Ἡ ἀγωγή καί ἡ πολιτική παιδεία τοῦ κομμουνιστῆ ἔμενε λειψή: μέσα σέ ἐντελῶς νέες συνθηκες καί σ' ἕνα κλίμα ἔκρηξης τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων γιά τήν κοινωνία ὁ κόσμος τοῦ κόμματος θά ἔπρεπε νά σκεφτεῖ τήν πολυπλοκότητα τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς πάλης, μέ φόρμουλες ἀπλοϊκές παλιῶν ἐγχειριδίων. Θά τολμούσαμε νά πούμε ὅτι ὁ κομμουνιστής στερημένος τό σταλινικό του κόμμα ἀπό πολιτικά δικαιώματα ἦταν καταδικασμένος σέ μία περίεργη ἀπολιτικότητα: ἦταν ἀπολιτικός.

Τί ἄλλαξε μέ τήν «ἀποσταλινοποίηση»; γιά πολλούς ἡ καταδίκη τοῦ σταλινικοῦ δογματισμοῦ (τώρα τοῦ «δογματικοῦ» ΚΚΕ) σήμαινε νά ἀναφωνήσουν: «δέν εἴμαστε δογματικοί». Καί ἀρκοῦσε. Γιά ἄλλους σήμαινε — καί σημαίνει — ὅτι ἀφοῦ δέν πρέπει νά εἴμαστε δογματικοί τώρα μπορούμε νά εἴμαστε ὅτιδήποτε: ἀπό τή διεκδίκηση τοῦ «ὄλες οἱ ἀπόψεις ἔχουν τό δικαίωμα νά ὑπάρχουν καί εἶναι σεβαστές» περᾶσαμε στή νοχελική συγκατάβαση «ὄλες οἱ ἀπόψεις εἶναι σωστές». Χωρίς ὄρια. Καί ἀφοῦ δέν ἦταν ἀμάρτημα νά διαβάσουμε Κάφκα μπορούσαμε νά παίρνουμε στά σοβαρά ὅποιοδήποτε λογοτεχνικό ἀμάρτημα πάνω στό χαρτί, μή τυχόν καί θεωρηθῶμε «δογματικοί»: κι ἀφοῦ ἡ κοινωνιολογία δέν ἦταν πιά ἀστική ἐπιστήμη, νά κάναμε κοινωνιολογία μαρξιστική δέν θεωρήθηκε ἀπαραίτητο: κι ἀφοῦ ἡ ψυχανάλυση δέν ἦταν πιά μικροαστικός ψυχολογισμός θά μπορούσαμε μέ τήν εὐκολία μας νά ψυχανεμιζόμαστε μέ ὅποιο ἀνάγνωσμα μιλοῦσε γιά ψυχή. Κοντολογίς, τό τέλος τοῦ σταλινισμοῦ σήμαινε νά κάναμε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπό κείνο πού κάναμε πρίν. Καί πρῶτα ἀπ' ὅλα ν' ἀποδιώχνουμε ἀπό τή σκέψη μας τήν πάλη τῶν τάξεων γιατί θύμιζε τόσο τό σταλινικό δογματισμό. Ρίξαμε ἔτσι στά σκουπίδια τή θεωρητική καί πρακτική

κληρονομία του μαρξιστικού κινήματος γιατί ο σταλινισμός με τη χρήση που της έκανε, τη φόρτωσε μύασμα. Άλλά, ήταν κληρονομιά πολύτιμη που, κάλυπτε και καλύπτει μερικές θεμελιώδεις πραγματικότητες της ταξικής πάλης και που είναι άλλωστε παλιότερη από τον σταλινισμό.

Η ανανέωση που υποσχέθηκε το ΚΚΕ έσωτερικού δεν έσκυψε πάνω στην κρίση του κινήματος. Ήταν χωρίς άποριες. Πρόβαλε σιγουριές (και θέσφατα) εκεί που άνθουσε ή άμφιβολία κι ή άναζήτηση. Κι έμεινε άπορη, συντροφιά με τον μικροϊδιοκτητικό της ζήλο. Έτσι δεν μπόρεσε να δει ότι πίσω της, στον ιστορικό δρόμο που είχε καλυφθεί με τά ένδοξα λείψανα της ήττας των λαϊκών αγώνων, «ο σταλινισμός άν και για πολλές δεκαετίες στάθηκε ή μόνη άπαρκτη επαναστατική προσπάθεια της εργαζόμενης άνθρωπότητας δεν άποτελέσει προύπόθεση για καμιά προλεταριακή ή άλλου είδους επανάσταση στον κόσμο. Συγκέντρωσε ώστόσο τις προλεταριακές-λαϊκές μάζες που θά μπορούσαν να οδηγήσουν τό άνθρώπινο γένος στο σοσιαλισμό». Η ανανέωση δεν είδε ότι, έφόσον ο σταλινισμός ήταν μιά λάθος ιστορία κι ότι, έφόσον ή ιστορία του φτιάχτηκε περισσότερο με τά λάθη του παρά με τά σωστά του, για να είναι πραγματική ή άυτοκριτική και ή άγρυπνη συνείδηση του κομμουνιστικού κινήματος τό μόνο που της έμενε ήταν ν' άπορρίψει, όχι τό παρελθόν — αυτό δεν άπορρίπτεται — άλλά τις διδαχές και τις πρακτικές του. Φαίνεται όμως ότι άπό τή στιγμή που ή ιστορία άποδείχτηκε «λάθος» εκείνοι που τό έπραξαν τό θυμήθηκαν γεμάτοι ένοχη. Και οί ένοχές πάντα άποσιωπούνται, άπωθούνται, σκεπάζονται, δικαιολογούνται μήπως και εκείνοι που θά τις έβλεπαν ζητούσαν ευθύνες. Γι' αυτό άντί ν' άπορρίψουν τήν ούσία του σταλινισμού (να τήν περιγράψουν, να τήν αναλύσουν, και να τήν άνασκευάσουν) άπέρριψαν τό παρελθόν, τήν ιστορία: είτε ξεδιαλέγοντας άπ' αυτήν ό,τι ταίριαζε στη σημερινή «εύρωκομμουνιστική» στρατηγική είτε άποσιωπώντας την. Και πέταξαν έτσι μαζί με τό βρώμικο νερό και τό παιδί.

Άνανέωση σημαίνει πολιτικοποίηση της πολιτικής

Νά μιλήσει κανείς για τά χαρακτηριστικά του ελληνικού σταλινισμού με βάση τις σημερινές μας γνώσεις είναι σά να θέλει να κάνει τήν περιγραφή μιάς πολύ πεζής καθημερινότητας, μιάς πολύ οικείας, για όσους έχουν ζήσει στις γραμμές του, πρακτικής. Τό λέω αυτό γιατί, συνήθως, τά άντισταλινικά ρεύματα, άνάλογα με τή γενικότερη πολιτική τους φιλοσοφία καταπιάνονται με τή «θεωρία» του σταλινισμού, τή στρατηγική του και τήν τακτική του, άκόμη και με τήν κοινωνική του ούσία. Άλλά σταλινική θεωρία δεν υπάρχει. Ύπάρχει μόνο μιά μετατόπιση άπό τή μαρξιστική θεωρία που πραγματοποιείται «άνεπαισθήτως» προς ένα άμάλγαμα έμπειρισμού και πραγματισμού. Και είναι, φυσικά, τελείως διαφορετικό τό ζήτημα των έπιπτώσεων του σταλινικού έμπειρισμού πάνω στη μαρξιστική θεωρία και των άλλωστε που ύφίσταται ως εκ τούτου. Άλλοι πάλι, συνοψίζουν τήν ούσία του σταλινισμού

στις «γραφειοκρατικές παραμορφώσεις», στην κυριαρχία της γραφειοκρατίας. Άλλά και ή γραφειοκρατία, ύπαρκτη και άνηρη στις γραμμές του άναμφισβήτητα, δεν μπορεί να μάς περιγράψει και να μάς έρμηνεύσει όλο τό φάσμα του σταλινικού διάκοσμου. Ύπάρχουν κι εκείνοι, ίσως οί περισσότεροι, για τους όποιους άντισταλινική κριτική είναι ή έκ των ύστερων άποστροφή για τις φρικαλεότητες των στρατοπέδων ή τά σημερινά ψυχιατρεία. Άλλά κι αυτή ή άποστροφή, όσο βίαιη κι άν είναι, πάλι μάς αφήνει άμήχανους άν θέλουμε να μάθουμε κάτι για τις αίτίες που γέννησαν τις φρικαλεότητες ή για τις νέες μορφές τους. Τέλος ύπάρχει και ή κυρίαρχη, μετά τό 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ έρμηνεία του σταλινικού φαινομένου που βασίζεται στην «προσωπολατρεία», και τήν άπόλυτη προσωπική κυριαρχία του Ένός. Η περίπτωση αυτή, με τις σπουδαιότερες πολιτικές και ιδεολογικές έπιπτώσεις στο μετά ταύτα κομμουνιστικό κίνημα, και παρά τήν άφύπνιση μιάς κάποιας κριτικής συνείδησης που προκάλεσε, (γιατί νομιμοποίησε τήν κριτική στο έσωτερικό των ΚΚ) προδιέγραψε συνάμα και τους πολιτικούς όρους «άνασχευής» του σταλινισμού. Πρόβαλε ένα διαμετρικά αντίθετο άξιολογικό πόλο άλλά στον ίδιον άξονα: τήν άποκατάσταση των «άρχων», όπως είπαν, της «συλλογικής ήγεσίας». Με βάση τό νέο δόγμα, και μάλιστα όταν είναι κανείς πολύ συνεπής άντισταλινικός, δεν έχει παρά να άναζητήσει σε πολυμελέστατα όργανα του κόμματος τήν πεμπουσία της δημοκρατικής λειτουργίας. Και είναι τόσος ο φορμαλισμός της σκέψης αυτής που ούτε καν ύποψιάζεται πώς ή νέα πρακτική (π.χ. πεντηκονταμελείς Κεντρικές Έπιτροπές, 600μελή συνέδρια κ.λπ.) καταργεί τεχνικά τή δυνατότητα συλλογικής εργασίας και διαπλαστικής συμμετοχής, ότι άντί για τό συλλογικό νου που θά 'πρεπε να έχει τό κόμμα άπλως προσφέρει τήν ευφορία μιάς ρητορικής και έκτονωτικής τελετής. Άφου ο Ένας ήταν τό κακό οί Πολλοί είναι τό καλό. Αυτή ή περιεργη διαλεκτική, ή ρητορική έκκένωση του Ένός στο Πλήθος, με τήν συναρπαστική φαντασμαγορία της, άλλωθώνει τήν ούσία των προβλημάτων δίνοντας σε περισσότερους τήν ευχέρεια ν' άποκτήσουν τό άνάλογο μέρισμα μετριότητας που συλλογικά θά έχει συσσωρευτεί.

Τονίζω ότι, δίπλα σε γόνιμες ιδέες που μπορεί να βρει κανείς στις διάφορες άντισταλινικές κριτικές, έπαρκείς ή άνεπαρκείς για τήν περιγραφική και άναλυτική τους άρτιότητα, δεν προτίθεται να προσθέσω ένα νέο όρισμό του σταλινισμού άλλά κυρίως να ύπογραμμίσω τήν καθημερινή πρακτική του. Γιατί ο σταλινισμός βρίσκεται ανάμεσά μας, σήμερα και έδω, άποτυπωμένος σε μερικές άφανείς, βουβές, ψιμυθιωμένες με δημοκρατικά καλλυντικά, πρακτικές και πρωτόκολλα πράξης άδράνειας, ύπαρξης και συμπεριφορής. Πρακτικές συλλογικές και άτομικές, ήθικολογικές και έθολογικές, πολιτικές και όργανωτικές. Θά πρέπει να άναλογιστούμε μιάν όρισμένη άτμόσφαιρα, ένα κλίμα, ένα πνίξιμο της διανοητικής και συναισθηματικής εδαισθησίας των ανθρώπων στην διάχυση της πλαδαρής κοινοτυπίας που άποστεγνώνει π.χ. τις κομματικές συνεδριάσεις και μετατρέπει τό λόγο σε ρητορεία, τή σκέψη σε έγκεφαλισμό, τή θεωρία σε θεωρητικολογία, τή δράση σε

ρουτίνα, την εμπνευση σε συνήθεια, τη γνώση σε άγνοια, την ανησυχία σε επανάπαυση, την πολιτικοποίηση σε άπολιτικότητα. Για παράδειγμα: να ξηάρεις την επιστήμη και να περιφρονείς πρακτικά τούς επιστήμονες και τό έργο τους· να επικαλείσαι όλους τούς κλάδους τής επιστημονικής γνώσης και δοξολογώντας να περνάς δίπλα τους· να μιλάς για *εργατική τάξη* και να θυμάσαι τόν υδραυλικό τής γειτονιάς σου ή τόν περαστικό ταξιτζή· να μιλάς για λαό και να έννοεις τό πλήθος στά Χαυτεία· να μιλάς για γυναικείο κίνημα και να έννοεις τίς ψυχαναγκαστικές ιδεοληψίες τής νοικοκυράς· να άπαντάς στό συνομιλητή σου και να τόν πλαστογραφείς· να βλέπεις τόν άλλον να άγωνιά για να όργανώσει τή σκέψη του και να τοῦ λές ότι είσαι «έκτός πλαισίου»· να όργανώνεις τή σκέψη σου και να σε σπρώχνουν στόν «φραξιονισμό»· να κρίνεις τή γραμμή τοῦ κόμματος και να φαντάζεις άντικομματικός· να είσαι φραξιονιστής και να κερδίζεις κομματικά εύσημα· να μιλάς για πολυμέρεια τών άπόψεων (πλουραλισμό) και να έννοεις μονολιθικότητα πού δέν δέχεται μύγα στό σπαθί της· να ξεκινάς τήν κουβέντα για ήττες και να θριαμβολογείς· να βρίσκεσαι σε κρίση και να λές «βρισκόμαστε στην καρδιά τής αλήθειας»· να καταγγέλλεις τή μονολιθικότητα και να τή νεκρανασταίνεις μετονομά-

ζοντας την «όμογενοποίηση»· να άρνίεσαι τά διοικητικά μέτρα και να γίνεται κυνηγός θερμοαίμων κεφαλών· να βρίσκεσαι στά σκοτάδια και να θέλεις να τά διαλύσεις με τό κλεφτοφάναρο· να ύμνεις τό Μάρξ και να ξεθάβεις τόν Πολύβιο Δημητρακόπουλο. Γενικά με όλες αυτές κι άλλες πολλές «λεπτομέρειες» τής καθημερινότητας ών ούκ έστι άριθμός, πλάθεται μιά συνολική παρακτική πού κύριο χαρακτηριστικό της είναι οι συνεχείς και χωρίς είρμό μετατοπίσεις, ένα συνεχές γλίστρημα από τήν ήμερήσια διάταξη στά διαδικαστικά ή στά διαπλανητικά και μακροϊστορικά. Αλλά άν αυτή η διαδικασία μοιάζει χωρίς είρμό δέν είναι και χωρίς σκοπό. Έχει σκοπό να άγιάζει τά μέσα τής διαδικασίας τών μετατοπίσεων άπ' τήν όποία θά βγαίνει άτρωτη ή υπερβατικότητα τής (συλλογικής πιά) καθοδήγησης. Στη διάρκεια αυτής τής διαδικασίας τά μέλη θά γίνουν εκείνη ή άμορφη μάζα στήριξης, άτομα ένα ένα χωριστά πού θά τά συνδέει μόνο ο φόβος τοῦ άστεγου κι ή πρακτική τής κομματοσωτήριας «πρακτικής δουλειάς», άγωνιστές πού πρέπει να περάσουν από τήν πολιτική στην άπολιτική ένατένιση τοῦ άέναου εύχολόγιου τής γραμμής.

Αίτημα λοιπόν πρώτο και στόχος πρώτος: ή πολιτικοποίηση τής πολιτικής, πού συνεπάγεται και τήν άποενοχοποίησή της.

Τό περιοδικό
άντί
κάθε δεύτερο Σάββατο
σας ένημερώνει για:

**τά έλληνικά
πολιτικά πράγματα
τίς τάσεις
στό χώρο τής Άριστε-
ράς
τά διεθνή θέματα
τήν πνευματική
ζωή τοῦ τόπου**

•

άντί
**άποκαλυπτικό
έπίκαιρο
άντικειμενικό**

Η ΑΥΓΗ
κάθε πρωί
• ζωντανή ένήμερωση
• αδέσμευτη έρευνα • ελεύθερη κριτική

Η ΑΥΓΗ
κάθε Κυριακή
16 σελίδες
• με πλούσιο περιεχόμενο
• με νέο έπιτελείο συνεργατών

Η ΑΥΓΗ
στην πρώτη γραμμή τής πάλης
για τή δημοκρατία και τήν ανεξαρτησία
τής Χώρας
για τήν ένότητα και τήν ανανέωση
τοῦ κομμουνιστικού κινήματος

**άγοράστε
διαδίδετε
τήν
ΑΥΓΗ**

ΛΙΒΑΝΟΣ: Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ...

Ἡ ἐπιδρομή τῶν Παλαιστινίων κομάντος μέσα στήν καρδιά τοῦ Τελαβίβ, καί τά θύματά της, στάθηκαν ἡ ἀφορμή, γιά τή γενική ἐπίθεση πού ἐξαπέλυσε τό Ἰσραήλ, καί τήν εἰσβολή στίς 15 Μαρτίου στόν νότιο Λίβανο. Ὁ ὑπουργός Ἀμύνης τοῦ ἐπιτιθέμενου κράτους Βάιζερμαν δήλωσε: «ἡ ἐπιδρομή στό Τελαβίβ ὑπῆρξε τό ἔναυσμα, ὄχι ὁμως καί ἡ αἰτία». Καί ἡ διαβεβαίωση δέν στερεῖται εἰλικρίνειας. Πραγματικά, ἡ εἰσβολή στό Λίβανο μπορεῖ μέν νά διευκολύνθηκε ἀπό τή συλλογική ὑστερία πού καλλιεργήθηκε μετά τήν ἐπιδρομή, ἀπό ἓνα κλίμα δηλαδή ἰδιαίτερα κατάλληλο γιά δραματικές ἀποφάσεις, ἐκκρεμοῦσε ὁμως, ὡς φαίνεται, ἀπό καιρό. Γιατί τό νότιο μέρος τοῦ Λιβάνου, τά ἐδάφη στά νότια τοῦ ποταμοῦ Λιτάνι, ἀποτελοῦν τμήμα τῆς φανταστικῆς «γῆς τοῦ Ἰσραήλ» πού ἐπικαλοῦνται οἱ κυβερνῶντες σήμερα ἐξτρεμιστές τοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Δέν ἦταν τάχα ὁ ἴδιος ὁ Νταγιάν πού τό 1967, τήν ἐπομένη τοῦ πολέμου, δήλωνε μέ ἱκανοποίηση ὅτι ἔχουν ἐξασφαλιστεῖ πλέον τά «φυσικά σύνορα» τῆς χώρας, μέ μόνη ἐξαίρεση τά ἐν λόγῳ λιβανέζικα ἐδάφη; Σέ αὐτό προστίθενται τώρα καί οἱ ἀποικιοκρατικοί ὅροι πού προβάλλει ὁ Μπέγκιν γιά τήν ὑποχώρηση.

Λίγο καιρό, λοιπόν, μετά τήν ἐπίσκεψη τοῦ Σαντάτ στήν Ἱερουσαλήμ, ἡ εἰσβολή στό Λίβανο καί ὁ πυκνός βομβαρδισμός πόλεων καί χωριῶν (πού ἀγκάλιασε ἀκόμα καί τίς χριστιανικές συνοικίες τῆς Τύρου) ἔγινε αἰτία γιά τήν πρωτοφανῶν διαστάσεων μαζική ἐξοδο τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ: κάπου τό ἓνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ ξεσπιτώθηκε, πάνω ἀπό διακόσιες χιλιάδες εἶναι δηλαδή οἱ πρόσφυγες πού τράβηξαν πρὸς τά βόρεια. Καί, ὅπως καί τό 1948, οἱ δρόμοι πρὸς τά βόρεια κρατήθηκαν ἐπιμελῶς ἀνοιχτοί, διευκολύνοντάς τιν.

Τώρα βέβαια, μέ βάση τήν ἀμερικανική πρόταση πού υἱοθέτησαν Σύριοι καί Σοβιετικοί, ἔχει ἐπέμβει ὁ ΟΗΕ καί οἱ δυνάμεις του. Ὑπάρχει ὁμως καί ἡ ὀδύνηρή ἐμπειρία τριάντα ἐτῶν: πότε ἐφαρμόστηκαν οἱ ἀποφάσεις περί σύστασης παλαιστινιακοῦ κράτους, ἢ ἡ ἀπό 29 ἐτῶν χρονολογούμενη ἀπόφαση γιά τήν ἐπιστροφή τῶν παλαιστινίων προσφύγων στά μέρη τους; Ὁ διεθνῆς συσχετισμός δέν φαίνεται ἔτσι ὅτι θά τροποποιήσει μιὰ ἀπό καιρό ἐμπεδωμένη κατάσταση: τόν δλοκληρωτικό πόλεμο πού ἔνα πάνοπλο κράτος διεξάγει ἐναντίον ἑνός λαοῦ χωρίς κράτος· στόν ὁποῖο τό Ἰσραήλ φαίνεται νά ἐπιφυλάσσει μιὰ καί μόνη πρόταση, τόν πλήρη ἀφανισμό.

Ὅσο προετοιμασμένη ὁμως καί νά ἦταν ἡ εἰσβολή ἀπό τόν μαχαιοβγάλη τοῦ Ἰργκούν¹ πρωθυπουργό Μπέγκιν καί τούς φιλήσυχους ἐπιτελεῖς του, οἱ συνθήκες δέν ἦταν ἀκόμα ἰδανικές. Γιατί ἐκτός τῶν ἄλλων, ὑπάρχει καί τό ἐσωτερικό μέτωπο, ἡ Ἰσραηλινή κοινῆ γνώμη, πού φυσικά δέν εἶναι ἐν σώματι σιωνιστική. Κλονισμένη ἀπό τό ταξίδι τοῦ Σαντάτ, καί ἀντιμέτωπη μέ τή δυνατότητα μιᾶς ἐπικείμενης εἰρήνης, ἡ Ἰσραηλινή κοινωνία διχαζόταν ἀπό σοβαρές ἀντιθέσεις: ἡ ἀνοιχτή ἐπιστολή δυδόντα μαθητῶν πού ζητοῦσαν ἀπό τόν Μπέγκιν νά ἀποχωρήσει ἀπο τίς κατειλημμένες περιοχές καί νά συγκατατεθεῖ στή δημιουργία παλαιστινιακοῦ κράτους, ἡ ἐπιστολή τριακοσίων ἐφεδρων ἀξιωματικῶν πού, κι αὐτοί, τόν πρότρεπαν νά μὴν ἀγνοήσει τίς δυνατότητες γιά εἰρήνη, ἡ σφοδρή, τέλος, πολεμική μέ ἀφορμή μιὰ ἀρχικά ἀπαγορευμένη ταινία πού διηγόταν τό διωγμό καί τή σφαγή ἀράβων χωρικῶν ἀπό Ἰσραηλινές δυνάμεις στόν

1. Σιωνιστική ὀργάνωση πού ἔδρασε, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Μπέγκιν, μεταξύ 1946 καί 1949. Ὑπεύθυνη γιά τή σφαγή τοῦ πληθυσμοῦ δλοκλήρων παλαιστινιακῶν χωριῶν.

πόλεμο τοῦ 1948, εἶναι οἱ ἀψευδεῖς μάρτυρες. Καί ἀπό κοντά ἐρχόταν ἡ κοινωνική ἀναταραχή: σθεναρή ἀπεργία τῶν ναυτεργατῶν, διεκδικητικά κινήματα λίγο πολύ παντοῦ.

Καί ξάφνου, ὅλα τοῦτα ἦρθε νά τά καταπιεῖ τό λουτρό αἵματος πού – σέ συνθήκες σχεδόν ἀγνωστες – ξεκίνησε μέ τήν ἐπιδρομή τῶν παλαιστινίων ἀνταρτῶν. Ἡ κυβέρνηση ἀκαριαῖα ἐξασφάλισε τόν ἀνεξέλεγκτο ἔλεγχο, βρῆκε τά ἀναγκαῖα περιθώρια νά κινηθεῖ. Μήπως ὅμως, ὅπως πολλοί ὑπαινίχθηκαν, ἡ ἔκταση ἐκείνης τῆς τρομοκρατικῆς ἐνέργειας μπορούσε νά ἔχει ἀποφευχθεῖ; Γιατί τά σώματα ἀσφαλείας φαίνεται πῶς κινήθηκαν ράθυμα, ἀντέδρασαν μέ καθυστέρηση, ἀλλά καί ἡ ἐπέμβασή τους δέν ἐμοιαζε ὀρθόδοξη. Ὅσοι ξέρουν γιά τίς ἀπάνθρωπες μεθόδους πού ἔχουν κατά τό παρελθόν χρησιμοποιήσει οἱ σιωνιστές, γιά τήν ἀνενδοίαστη θυσία ἀλλοθῶν ἀλλά καί ὁμοεθνῶν, γιά τήν ἀπροσχημάτιστη ἐκμετάλλευση ἀθῶων θυμάτων, ὅσοι ἔχουν λ.χ. ἀκούσει γιά τίς βόμβες πού ρίχτηκαν στή συναγωγή τῆς Βαγδάτης τό 1951 γιά νά «ἐνθαρρυνθεῖ» ἡ μετανάστευση ἱρακινῶν ἐβραίων στό νεοσύστατο κράτος, αὐτοὶ τουλάχιστον θά ἀντιληφθοῦν τή δυσσομία.

Ὅπως καί νά 'χει τό πράγμα, βλέπουμε ὅτι ἡ ἐπιδρομή τῶν ἀνταρτῶν στήν πρωτεύουσα τοῦ Ἰσραήλ βόλεψε ἀφάνταστα τήν κυβέρνηση, καί στό ἐξωτερικό καί στό ἐσωτερικό της μέτωπο. Γιατί ὅμως τότε νά ἀναλάβει ἡ παλαιστινιακή ἀντίσταση μιά παρόμοια ἐπιχείρηση, προσφέροντας στόν Μπέγκιν τέτοια πανίσχυρα ἀτοῦ; Στό σημεῖο αὐτό εἶναι πού οἱ περιπέτειες τῆς διαλεκτικῆς φαίνεται νά ἀναδεικνύουν μιά ἰδιότυπη ὅσο καί ἀθέλητη «συμμαχία» τῆς παλαιστινιακῆς ἀντίστασης μέ τούς ὀρκισμένους ἐχθρούς της: ἀντιμάχονται καί οἱ δύο ἕναν διακανονισμό πού ἀπό τούς μέν τελευταίους ἀπαιτεῖ νά ἐγκαταλείψουν τά κατεχόμενα ἐδάφη τοῦ 1967, ἐνῶ στους πρώτους ἐπιφυλάσσει τήν ἐξόντωση. Γιά τήν παλαιστινιακή ἔτσι ἀντίσταση, ἡ ἀνάγκη νά ἀντιπαραθεθεῖ πάση θυσία, μέ τά πενιχρά στηρίγματά της, στή σαντατική συνθηκολόγηση περᾶ ἀναγκαστικά ἀπό τήν ἔνταση τῆς ἐνοπλῆς πάλης στό ἐσωτερικό τῆς Παλαιστίνης. Καί ἡ ἀντίσταση αὐτή ἔχει τίς ρίζες καί τά ἐρείσματά της σέ ἕναν κόσμο πού ἐδῶ καί δεκαετίες βλέπει τόν ἄμαχο πληθυσμό του νά πέφτει καθημερινά κάτω ἀπό τίς ἰσραηλινές βόμβες, τά πυρά τῶν Φαλλαγγιτῶν, τῶν Σύρων ἢ τῶν Ἰορδανῶν. Καί, γιά νά πάρουμε τό πρόσφατο παράδειγμα, στόν ἐμφύλιο τοῦ Λιβάνου οἱ «τυφλοί» βομβαρδισμοί, οἱ ἀπαγωγές καί οἱ δολοφονίες ἦταν ὁ κανόνας. Ποιός μπορεῖ λοιπόν νά περιμένει ὅτι ὁ χαμός τῶν Ἰσραηλινῶν ὁμήρων θά προκαλέσει στους ἀνθρώπους αὐτούς τό σκάνδαλο πού θέλει νά βλέπει ἡ Δύση, ἢ τό συγκλονισμό πού προξενεῖ στους Ἰσραηλίτες δημοκράτες; Καί ποιός θά ζητήσει ἀπό τούς Παλαιστίνιους πρόσφυγες νά συγκινηθοῦν ἀπό τόν θορυβῶδη κοπετό ἐκείνων πού οὐδέποτε βρῆκαν ἕνα λόγο συμπόνοιας γιά τά θύματα πού ἔχουν οἱ ἄμαχοι τῆς ἄλλης πλευρᾶς; Ἡ, ἀκόμα παραπέρα, ποιός δέν θά καταλάβει ὅτι οἱ ἐπιδρομές αὐτές τονώνουν τήν αὐτοπειποίηση αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, δείχνοντάς τους ὅτι ὄχι μόνο αὐτοὶ ἀλλά καί ὁ ἀντίπαλος δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀσφαλῆς οὔτε μέσα στό ἴδιο του τό σπίτι; Καί ἀπό ὅλα αὐτά μπορεῖ κανεῖς ταυτόχρονα νά δεῖ πόση βάση ἔχει ἡ δόλια ἐξομοίωση τῶν φενταγίν μέ τούς αὐτόκλητους Γερμανούς ἢ Ἰταλούς «μιμητές» τους.

Πρόκειται λοιπόν γιά ἕναν πόλεμο χωρίς νόμους. Ἐναν πόλεμο πού εἶναι, ἐδῶ καί δεκαετίες, ἐγκληματικός: γιατί δέν ἀντιπαραθέτει συντεταγμένους στρατούς, ἀλλά ρίχνει μαλιασμένα ἕναν λαό ἐναντίον ἑνός ἄλλου· σέ μιά μάχη πού ὁ καθένας μοιραῖα θά ἐκτιμήσει προσωπικά. Ἄς λείπουν ὅμως οἱ «ἀκριβοδίκαιες» ἰσοκατανομές τῶν εὐθυνῶν. Ὅπως λέει ἕνας Ἰσραηλίτης δημοκράτης – γιατί καί τέτοιοι ὑπάρχουν – «αὐτοὶ πού ζητοῦν νά λήξει αὐτή ἡ ἀπάνθρωπιά, δέν ἔχουν παρά νά ἐργαστοῦν γιά νά ἀποδοθεῖ δικαιοσύνη στόν ἀραβικό λαό τῆς Παλαιστίνης».

Γιώργος Κατσιγιάννης

Ο ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΛΑΟΣ ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΕΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΑ

Ἡ ἀπαγωγή τοῦ Ἄλντο Μόρο ἔφερε στό διεθνές προσκήνιο μέ θεαματικό καί τραγικό τρόπο μιά ἤδη ἄρκετά γνωστή πτυχὴ τῆς Ἰταλικῆς κοινωνίας: τὴν ὀργανωμένη τρομοκρατία. Τὸ ὄνομα «Ἐρυθρὲς Ταξιαρχίες», φόβητρο, μυστήριο κι ἀπέχθεια μαζί, πέρασε ξαφνικά στὰ πρωτοσέλιδα τῶν ἐφημερίδων. Ποιὲς εἶναι οἱ «Ἐρυθρὲς Ταξιαρχίες»; Πόσο «ἐρυθρὲς» εἶναι κι ἀκόμη ποιά ἡ σχέση τους μέ ἓνα τόσο ἀναπτυγμένο καί καλά ὀργανωμένο κίνημα ὅπως τὸ Ἰταλικό; Κι ἀκόμη ἂν ἡ ἔξαρση τοῦ αὐταρχισμοῦ στὴ Δυτ. Γερμανία δημιουργεῖ τὸ πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐξτρεμισμού, κατὰ πόσο τὸ φαινόμενο τοῦ ἐξτρεμισμού στὴν Ἰταλία μοιάζει μέ τὸ γερμανικό προηγούμενό του;

Οἱ ρίζες τοῦ ἐξτρεμισμού

Πολλὲς ἐρμηνεῖες ἀκούγονται τὸν τελευταῖο καιρό. Μιά ἀπ' αὐτὲς ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ ἐξάπλωση τῆς πολιτικῆς βίας στὴν Ἰταλία ὀφείλεται στὴ δράση μυστικῶν ὑπηρεσιῶν ξένων δυνάμεων πού θέλουν νὰ ἀποσταθεροποιήσουν τὸ καθεστῶς καί ἰδιαίτερα νὰ ἀποτρέψουν τὴν εἴσοδο τῶν κομμουνιστῶν στὴν κυβέρνηση. Συσχετίζουν μάλιστα τὴν ἀπαγωγή τοῦ Α. Μόρο μέ τίς ἐκλογές στὴ Γαλλία: πραγματοποιήθηκε ἀκριβῶς γιὰ νὰ δημιουργήσῃ κλίμα ἀνασφάλειας καί ν' ἀποτρέψῃ τὴ νίκη τῆς γαλλικῆς ἀριστερᾶς.

Δὲν εἶμαστε σέ θέση νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν παραπάνω ἐρμηνεία. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὴ καί ἀπὸ πολλὰ ἱστορικά παραδείγματα ἡ τάση τῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν νὰ προσπαθοῦν νὰ διαβρώσουν τίς ἐξτρεμιστικὲς ομάδες. Ἄρνούμαστε ὅμως νὰ περιοριστοῦμε σ' αὐτὴν τὴν ἀστονομικὴ ἐρμηνεία γιατί μεταθέτει τὸ πρόβλημα. Ἄντὶ νὰ ἀντιμετωπίζῃ μέ πολιτικά μέσα ἀνάλυσης ἓνα κοινωνικό καί πολιτικό φαινόμενο, τὸ παραπέμπει στὴν δικαιοδοσία τῆς κατασκοπευτικῆς φιλολογίας ὅπου ἡ φαντασία μπορεῖ νὰ ὀργιάζει. Οἱ μυστικὲς ὑπηρεσίες βέβαια μποροῦν νὰ ἐκμεταλλεῦτον τὴ δράση τῶν τρομοκρατῶν γιὰ τοὺς σκοποὺς τους. Ὅμως δὲν εἶναι μέσα στίς προθέσεις τους, κι οὔτε ἄλλωστε μποροῦν, νὰ δημιουργοῦν κοινωνικά ρεύματα ὅπως τῆς ἀμφισβήτησης καί τῶν «αὐτόνομων», ρεύματα μέσα στὰ ὁποῖα γαλουχήθηκε κι ἀναπτύχθηκε ἡ τρομοκρατία στὴν Ἰταλία.

Οἱ αἰτίες πού γέννησαν τὰ ρεύματα τῆς ἀμφισβήτησης καί τῶν «αὐτόνομων» εἶναι ἄρκετά γνωστὲς πιά. Ἡ πολύχρονη οικονομικὴ κρίση, ἡ ἀύξανόμενη ἀνεργία, ἡ κοινωνικὴ ἀνασφάλεια δημιούργησαν εὐρύτατα περιθωριακά κοινωνικά στρώματα, κυρίως μέσα σέ πανεπιστημιακοὺς καί ἐργοστασιακοὺς χώρους. Φοιτητές, διανοούμενοι, νεαροὶ ἐργάτες, ἀνεργοί, ἄτομα χωρὶς ἐπαγγελματικὴ διέξοδο, σέ κλίμα συσσώρευσης τῶν ἰδεολογικῶν καί πολιτικῶν συγχύσεων, υἱοθετοῦσαν τὴ μέθοδο τῶν ἀπελιπσμένης καί «παραδειγματικῆς» βίας ὄντας ἀνίκανοι νὰ ἐνταχθοῦν τὸ λαϊκὸ μαζικὸ κίνημα. Τὸ φαινόμενο δὲν ξεπήδησε ξαφνικά. Σέ λανθάνουσα κατάσταση ὑπῆρχε ἀπὸ καιρό, ἀλλά, ὁμολογουμένως, παρά τίς σποραδικὲς καταδίκες πού ἀκούγονταν ἀπὸ τὰ δεξιὰ καί ἀριστερὰ ἐλάχιστα εἶχαν προσεχτεῖ οἱ κοινωνικὲς καί ἰδεολογικὲς του ρίζες. Τὸ Ἰταλικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα, π.χ., μόλις τώρα τελευταῖα ἔλαβε σοβαρὰ ὑπόψη τὴν ἔκταση καί τὴ σοβαρότητα τοῦ προβλήματος. Μέχρι τώρα ἂν καί συνεχῶς ἐμφανίζονταν στό χώρο τῆς νεολαίας τὸ ἀντιμετώπιζε σάν παροδικό. Ἐβλεπε δηλαδὴ τὸν ἐξτρεμισμό σάν χαρακτηριστικὸ τῆς νεολαίας, κάτι σάν ἀναγκαῖο κακό. Σέ

πρόσφατες όμως αποφάσεις και δηλώσεις ηγετικών στελεχών του ΙΚΚ αναγνωρίζεται ότι μέχρι τώρα ούτε οι πολιτικές του αναλύσεις ούτε η πρακτική του παρείχαν πολιτική κάλυψη στις στρατιές των νέων ανέργων, διανοουμένων και εργατών· συντέλεσε έτσι και τό 'ίδιο άθελα του στη διατήρηση του πολιτικού άδιεξόδου στο όποιο βρέθηκαν αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες.

Πολιτικό παραλήρημα των 'Ερυθρών Ταξιαρχιών

Γιά νά φανεί ή έκταση πού έχει τό φαινόμενο των «'Ερυθρών Ταξιαρχιών» δίνουμε όρισμένα στοιχεία σχετικά μέ τήν οργανωμένη τρομοκρατία στην 'Ιταλία πού προέρχονται από μία ομάδα μελέτης του ΙΚΚ. Σύμφωνα λοιπόν μέ τούς υπολογισμούς τής ομάδας αυτής ό αριθμός των τρομοκρατών πού ζούν στην παρανομία, είναι περίπου 700 έως 800 άτομα, ενώ εκείνοι πού ζούν στά όρια τής νομιμότητας και τής παρανομίας, συχνά ένοπλοι, είναι περίπου 10.000. Σήμερα, κάτω από τήν έπωνυμία «'Ερυθρές Ταξιαρχίες» έχουν συσπειρωθεί όλες οι έξτρεμιστικές ομάδες πού εμφανίστηκαν στην 'Ιταλία τά τελευταία χρόνια (π.χ. «'Ενοπλοι Προλεταριακοί Πυρήνες», «Πρώτη Γραμμή», «'Ενοπλος Άγώνας γιά τόν Κομμουνισμό»). Τό περασμένο καλοκαίρι οι 'Ερυθρές Ταξιαρχίες κυκλοφόρησαν μία προκήρυξη μέ τήν όποία ανακοίνωσαν τήν δημιουργία Συντονιστικής 'Επιτροπής όπου συμμετείχαν όλες οι υπάρχουσες ένοπλες ομάδες. 'Η ανακοίνωση αυτή ήταν στην ουσία κάλεσμα γιά στράτευση και ήθελε νά λύσει τό πρόβλημα τής ενότητας των διάσπαρτων ομάδων πού δέν είχαν μπορέσει νά λύσουν οι πρώτοι πυρήνες των «'Ερυθρών Ταξιαρχιών». 'Από τήν εποχή αυτή και μετά, πολλές ομάδες απέκτησαν τό κοινό όνομα «'Ερυθρές Ταξιαρχίες», άκόμη και άπομονωμένα άτομα πού συμεριζόνταν τίς γενικές πολιτικές κατευθύνσεις τής κίνησης. 'Η ανακοίνωση άλλωστε έρχονταν μετά τό κάρριο πλήγμα πού είχε ύποστει ό άρχικός πυρήνας των «'Ερυθρών Ταξιαρχιών», μετά τή σύλληψη δηλαδή των «ιστορικών άρχηγών» Ρενάτο Κούρτσιο, Πρόσπερο Γκαλινάρι κ.λπ.

Κύρια χαρακτηριστικά των «'Ερυθρών Ταξιαρχιών» στη νέα φάση, είναι ως προς τήν όργάνωσή τους, ένα ηγετικό κέντρο πίο εύλεκτο και ή δράση τους σε τρείς χωριστούς τομείς. 'Ενα διευθυντήριο πού άποτελείται από τούς επικεφαλής των διαφόρων πυρήνων επιλέγει, αποφασίζει και ύποδεικνύει τούς στόχους. Στη συνέχεια υπάρχουν επίλεκτες ομάδες κρούσης. Οι ομάδες αυτές, μετά τήν ύποδειξη του στόχου, αναλαμβάνουν αυτόνομα τήν εκτέλεσή του. Σ' αυτές τίς ομάδες είναι σίγουρο ότι συμμετέχουν και πρώην κακοποιοί πού προσηλυτίστηκαν και στρατολογήθηκαν στις φυλακές. Τέλος, οι ομάδες πού ασχολούνται μέ τό προπαγανδιστικό έργο και πού άποτελούνται κατά κανόνα από νόμιμους. Τά μέλη τής τελευταίας κατηγορίας διατηρούν ύποτυπώδεις σχέσεις μέ τίς δύο προηγούμενες κατηγορίες και πιθανότατα δέν ζέρουν από πού τούς έρχονται οι έντολές.

'Η πολιτική σύλληψη των «'Ερυθρών Ταξιαρχιών», όπως διαφαίνεται από τίς σύντομες ανακοινώσεις τους, βασίζεται στην άναγκαιότητα και τήν άποκλειστικότητα του «'Ενοπλου κόμματος του προλεταριάτου». 'Η πολιτική βία άναγορεύεται σε κύριο και σχεδόν άποκλειστικό μέσον πάλης γιά τήν άνατροπή του καπιταλισμού. Πιστεύουν ότι μόνο οι «παραδειγματικές έέργειες» μπορούν νά άφυπνίσουν τήν εργατική τάξη πού βρίσκεται, κατά τά λεγόμενά τους, έγκλωβισμένη σε ρεφορμιστικές οργανώσεις τίς όποιες καθοδηγούν «λακέδες των άφεντικών». Γι' αυτό και οι «'Ερυθρές Ταξιαρχίες» διαλέγουν τόν στόχο έτσι ώστε νά προσφέρεται γιά παράδειγμα: δηλαδή «εκπρόσωποι του συστήματος» και όπωσδήποτε ύψηλά ιστάμενοι στην ιεραρχία άξιοματούχοι, όπως άνώτεροι δικαστικοί άστυνομικοί, διευθυντές επιχειρήσεων κ.λπ. Πρόκειται γιά ένα πολιτικό παραλήρημα.

Ἀπέχθεια ἀλλά ὄχι καί πανικός

Τούς τελευταίους μῆνες, μπροστά στήν ἀρνητική στάση τῆς ἐργατικῆς τάξης πού ὄχι μόνο δέν ἔδειχνε σημεῖα «ἀφύπνισης» ἀλλά ἀντίθετα παρέμεινε προσηλωμένη στή δημοκρατική νομιμότητα καί αἰσθάνονταν ἐνοχλημένη ἀπό τή τρομοκρατική τους δράση, οἱ «Ἐρυθρές Ταξιαρχίες», ζώντας καθημερινά σ' ἕνα κλίμα πολιτικῆς ἀπομόνωσης στό ὁποῖο τούς καταδίκασε τό προλεταριάτο ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποῖου δροῦσαν, ἀντιμετωπίζοντας καθημερινά τήν ἐχθρότητα καί τήν ἀπέχθεια αὐτῶν πού αὐτόκλητα ἤθελαν νά ἐξυπηρετήσουν τά συμφέροντα, ρίχτηκαν σ' ἕνα ἀγῶνα χωρίς σύνορα ἐναντίον τῶν πάντων. Ἄρχισαν νά ἐκτελοῦν καί νά πυροβολοῦν στά πόδια «καταδικασμένων» ὕστερα ἀπό ἀπόφαση τοῦ «λαϊκοῦ» δικαστηρίου: ἀστυνομικά ὄργανα, δικηγόρους, δημοσιογράφους, συμβολαιογράφους, ὁποῖον κατά τήν κρίση τους θεωροῦσαν «ἐχθρό τοῦ λαοῦ». Ὅρισμένες ἐννοιες καί πρακτικές τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ὅπως «ἐπαναστατική βία», «ἐχθρός τοῦ λαοῦ» κ.λπ. ἔχασαν κάθε νόημα. Οἱ πράξεις τους ἦταν κοινό ἐγκλημα. Οἱ ἴδιοι ἔτσι ποινικοποίησαν τή πολιτική, πράγμα πού καί μόνο του εἶναι ἀρκετό, γιά νά φανεῖ πόσο μακριά βρίσκονται ἀπό ὁποιαδήποτε ἀντίληψη καί πρακτική τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἄλλωστε ὅλες οἱ τάξεις τῆς ἰταλικῆς ἀριστερᾶς καί τά κόμματα τῆς, ἀκόμη καί οἱ δυνάμεις τῆς ἐξωκοινοβουλευτικῆς ἀριστερᾶς, στό χώρο τῆς ὁποίας διατηροῦσαν ὀρισμένες συμπάθειες, τούς καταδίκασαν ἀπερίφραστα.

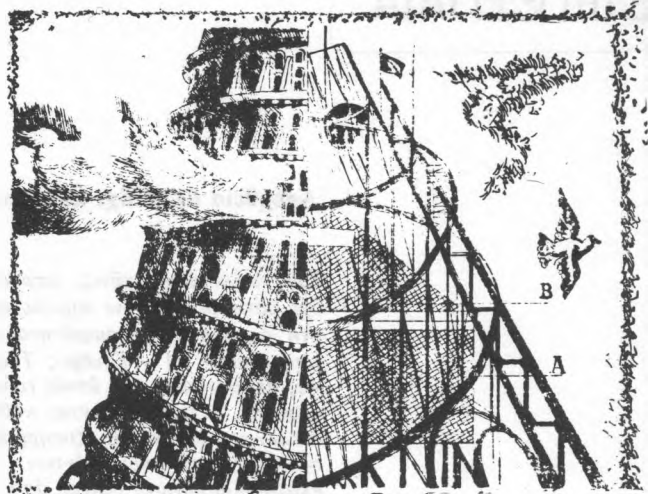
Σήμερα, μέ τήν ἀπαγωγή τοῦ Μόρο, ἡ ἀπομόνωση τῶν «Ἐρυθρῶν Ταξιαρχιῶν» βλοκλήρωθηκε. Ὁ ἄλγος Μόρο, βασικός ἐκπρόσωπος τῆς προοδευτικῆς πτέρυγας τοῦ Χριστιανοδημοκρατικοῦ κόμματος καί ἐκφραστής ἐνός πνεύματος συνεργασίας μέ τούς κομμουνιστές, συγκεντρώνει τή συμπάθεια τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ. Οἱ ἐκδηλώσεις συμπαραστάσης σ' ὅλη τήν Ἰταλία, ἕνα κλίμα «ἐθνικῆς ἐνότητας» πού κατά κοινή ὁμολογία ὁμοῖο του μόνο ἀνατρέχοντας στήν ἐποχή τῆς ἀπελευθέρωσης μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς, ἡ συνύπαρξη σέ κοινές διαδηλώσεις ὁπαδῶν τοῦ χριστιανοδημοκρατικοῦ κόμματος ὄχι μόνο μέ μέλη καί ὁπαδούς τοῦ ΙΚΚ ἀλλά καί μέ ὁπαδούς τῆς ἐξωκοινοβουλευτικῆς ἀριστερᾶς (ἀκρας ἀριστερᾶς), ἔστω καί μέ διαφορετικά συνθήματα, ἔστω καί σέ διαφορετική γωνιά τῆς ἴδιας πλατείας, μᾶς δίνουν τήν εἰκόνα μιᾶς Ἰταλίας ἀπόλυτα ἀποφασισμένης νά μή περάσει τό κλίμα τῆς πολιτικῆς βίας καί τά μοιραῖα παράγωγά της. Ἡ εἰκόνα αὐτή - θά πρέπει νά τονιστεῖ μέ ἔμφαση - ἐνός ἐνωμένου καί ἀποφασισμένου λαοῦ, ἔρχεται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τήν εἰκόνα πού προβάλλουν τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης: μιᾶς Ἰταλίας τρομοκρατημένης, πανικόβλητης, μέ τούς δρόμους γεμάτους ἀστυνομικούς καί μπλόκα. Ἀντίθετα, ὅσο ἡ ἀπέχθεια γιά τήν ἐγκληματική καί ἀποσταθεροποιητική δράση τῶν «Ἐρυθρῶν Ταξιαρχιῶν» εἶναι ἐκδηλη, ἄλλο τόσο ἔντονος εἶναι καί οἱ ἀντιστάσεις στήν ἀστυνομοκρατία πού ὀρισμένες δυνάμεις καί ἐκεῖ θέλουν νά ἐπιβάλουν. Καί ἐδῶ συναντᾶμε τή βασική διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν Ἰταλία καί τή Δυτική Γερμανία. Ἡ ὕστερική ἀντιτρομοκρατική ψύχωση πού εἶχε ἐπικρατήσει στή Δυτική Γερμανία ἀπ' ἀφορμή τήν ὑπόθεση Σλέγερ, εἶναι ἐντελῶς ξένη πρὸς τήν σημερινή ἰταλική πραγματικότητα. Ὁ ἰταλικός λαός μέ αἰσθήματα ἀγανάκτησης, ἀλλά χωρίς φόβο, καί μέ πολλή ψυχραιμία ἀντιμετωπίζει τίς δύσκολες αὐτές στιγμές δίνοντας δεῖγματα ἐνός ὑψηλοῦ βαθμοῦ πολιτικοποίησης. Δέν ἐπαφίεται στήν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐκτάκτων μέτρων. Σέ τελευταία ἀνάλυση δείχνει ὅτι δέν βλέπει σά λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἐξτρεμιστικῆς τρομοκρατίας τήν ἀντικατάστασή του μέ τήν ἀστυνομική τρομοκρατία.

Γιώργος Α. Ρωμαῖος

Ζ' Πανελλήνιο 'Αρχιτεκτονικό Συνέδριο

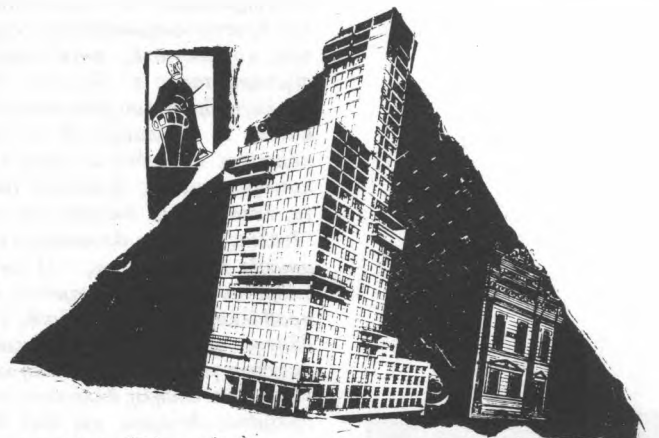
Ζάππειο
19-24 Μαρτίου 1978

ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑ

ΕΙΣΗΛΗΣΕΙΣ

Ν. Δεσύλλα
Π. Τζώνου
Π. Λουκάκη
Α. Χριστοφέλλη

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Δ. 'Αντωνακάκη
Σ. 'Αντωνακάκη
Μ. Κόμη
Π. Κρέμου
Γ. Σημαιοφορίδη
Κ. Χατζημιχάλη

Τό Ζ' Ἀρχιτεκτονικό Συνέδριο μέ θέμα «Τό ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχιτέκτονα» ἔγινε στό Ζάππειο στίς 19-24 Μαρτίου 1978. Διοργανώθηκε ἀπό τό Σύλλογο Ἀρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ἀνωτάτων Σχολῶν καί εἶναι τό πρῶτο ἀρχιτεκτονικό συνέδριο πού πραγματοποιεῖται μετά τήν πτώση τῆς δικτατορίας. Οἱ εἰσηγήσεις πού παρουσιάστηκαν ἦταν εἴτε ἀτομικές εἴτε τῶν συνδικαλιστικῶν παρατάξεων τοῦ Συλλόγου ἀρχιτεκτόνων καθώς καί φοιτητῶν. Τίς ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου παρακολουθοῦσε μέ ἐνδιαφέρον καθημερινά μεγάλος ἀριθμός ἀρχιτεκτόνων καί φοιτητῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. «Ὁ Πολίτης» δημοσιεύει ὀρισμένες εἰσηγήσεις καί παρεμβάσεις πού νομίζουμε ὅτι παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο γιά τό ρόλο τοῦ ἀρχιτέκτονα ἀλλά καί γιά τά γενικότερα οἰκιστικά πολεοδομικά καί ἐκπαιδευτικά προβλήματα τῆς χώρας.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

Κριτική θεώρηση — Στόχοι — Προοπτικές

τοῦ Ν. Δεσύλλα

Ἀνήκει στή γενικότερη ἀντίληψή μου, πῶς, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν τό θεσμικό πλαίσιο τοῦ κλάδου μας εἶναι καλό ἢ κακό, ἀποτελεῖ χρέος μας, μέ τήν ἐπί μέρους τεκμηριωμένη μελέτη τῶν προβλημάτων μας, νά ἀποκοῦμε τελικά μιά σφαιρική ἀντίληψη τῶν θεμάτων, βέβαια σέ μιά ἄλλη κλίμακα. Ἄν δέν τό κάνουμε αὐτό ἢ ἄν δέν κάνουμε καί αὐτό, πιστεύω πῶς ὁ ἀποπροσανατολισμός μας εἶναι εὐκολος.

Ἐπέλεξα αὐτό τό θέμα εἰσήγησης διότι πιστεύω πῶς οἱ Ἀρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί ἀποτελοῦν ἕνα πλαίσιο στό ὁποῖο κινεῖται σήμερα σημαντικός ἀριθμός ἀρχιτεκτόνων ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν καί ὑπαλλήλων. Πολλοί περισσότεροι περάσαμε γιά μιά περίοδο μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπό αὐτό τό πλαίσιο.

Δέν πρόκειται νά σᾶς πῶ ἰδιαίτερες σοφίες ἢ πράγματα πού λίγο ἢ πολύ δέν ξέρετε ἀπό τήν πείρα σας. Θά προσπαθήσω, ἀπλά, νά βάλω αὐτά τά πράγματα σέ μιά τάξη, νά σᾶς παρουσιάσω τά ἀποτελέσματα μιᾶς πρώτης ἐπεξεργασίας στοιχείων 150 Ἀρχιτεκτονικῶν Διαγωνισμῶν πού γίνανε στά τελευταῖα 15 χρόνια καί νά καταλήξω σέ ὀρισμένες ἐπισημάνσεις καί προτάσεις πού πιστεύω πῶς θά βοηθήσουν στήν ἐπέκταση καί ἰσχυροποίηση τοῦ θεσμοῦ. Γιατί πιστεύω στίς δυνατότητες αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ.

Ἡ ἱστορία τῶν Ἀρχιτεκτονικῶν Διαγωνισμῶν δέν εἶναι τόσο... δημοκρατική. Θεσμοθετήθηκαν μέ ἕνα νόμο, στή διάρκεια τῆς κατοχῆς, ὁ ὁποῖος προέβλεπε πῶς μέ διάταγμα ἡ Υ.Α. θά καθορίζονταν οἱ ὅροι διεξαγωγῆς τους. Στή διάρκεια τῆς ἐπταετίας χάρη στίς προσπάθειες τοῦ τότε ἀειμνηστοῦ Πρόεδρου τοῦ Συλλόγου Ἀχιλλέα Σπανοῦ, βγήκε ἀπό τό Ὑπουργεῖο Δημοσίων Ἔργων ἡ σχετική ἀπόφαση πού ἀφοροῦσε τή διαδικασία Ἀρχιτεκτονικῶν Διαγωνισμῶν γιά τίς μελέτες τοῦ Ὑπουργείου αὐτοῦ.

Ἡ ἀπόφαση αὐτή ἦταν ἀρκετά προχωρημένη, μά τροποποιήθηκε πρὸς τό χειρότερο 2—3 φορές μέχρι σήμερα. Παρόμοιες Υ.Α. ἔκαναν ἀποδεκτὴ τή διαδικασία αὐτή καί σέ ἄλλα Ὑπουργεῖα καί αὐτή ἐφαρμόζεται σήμερα καί σέ ἔργα τῶν Ὑπουργείων Ἐσωτερικῶν, Παιδείας, Κοινωνικῆς Προνοίας.

Σημειῶν ἐδῶ πῶς ὁ ΚΑΜΠΔΕ προβλέπει καί γιά τά τεχνικά ἔργα (δρόμους, γέφυρες, λιμάνια κ.λπ.) τό θεσμό τοῦ τεχνικοοικονομικοῦ διαγωνισμοῦ. Τό σημειῶνω γιατί τό βλέπω σάν μιά δυνατότητα γιά τό ἄνοιγμα τοῦ δρόμου στούς ἀρχιτέκτονες καί γιά τά ἔργα αὐτά, πού εἶναι σήμερα ἐρημητικά κλειστά.

Δέν θά ἀναφερθῶ ἰδιαίτερα στά πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα τῶν Ἀρχιτεκτονικῶν Διαγωνισμῶν, πού σᾶς εἶναι γνωστά. Ἐπιγραμματικά ἀναφέρω

πῶς οἱ Ἀρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί ἔχουν σημαντικά πλεονεκτήματα:

— Ἀποτελοῦν μιά, σχετικά, ἀξιοκρατική μέθοδο ἀνάθεσης. Ἐν πάση περιπτώσει δέν ἀποτελοῦν εὐνοιοκρατική μέθοδο.

— Ἐπιτρέπουν σέ μεγάλο μέρος τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ δυναμικοῦ νά πάρει μέρος στήν ἐπεξεργασία ἐνός θέματος.

— Τό ἀντικείμενο τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Διαγωνισμοῦ προάγεται μέ τήν ἐξαντλητική ἐρευνα, τόσο ἀπό τούς διαγωνιζόμενους στή διάρκεια τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ διαγωνισμοῦ, ὅσο καί ἀπό τούς κριτές στή διάρκεια τῆς κρίσης, πράγμα πού τελικά βελτιώνει τήν ποιότητα τοῦ ἔργου.

— Παρέχουν τήν δυνατότητα στούς νέους συναδέλφους νά προσπελάσουν μελέτες πού κάτω ἀπό τίς σημερινές συνθήκες ἀνάθεσης δέν θά μπορούσαν νά φτάσουν ποτέ.

— Βοηθᾶνε στή συγκρότηση μελετητικῶν ομάδων καί στήν ἄνοδο τῆς ποιότητας τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ δυναμικοῦ.

— Ἀποτελοῦν τή μοναδική σχεδόν περίπτωση πού ἀρχιτέκτονας συνθέτει ἀποτεινόμενος ὄχι στόν, ὅποιο, ἐργοδότη, ἀλλά σέ συναδέλφους πού ἀποτελοῦν τήν κριτική ἐπιτροπή.

Αὐτό τό τελευταῖο τό βρίσκω σάν τό πιό σημαντικό γιατί μέσα ἀπό αὐτή τή διαδικασία μποροῦν νά φτάνουν στόν ἐργοδότη προωθημένες θέσεις γιά τήν

άντιμετώπιση των διαφόρων θεμάτων, γιατί αυτές οι θέσεις φτάνουν με ένα ιδιαίτερο κύρος.

Παράλληλα βέβαια, οι 'Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί όπως και κάθε ανθρώπινο θεσμός, έχουν και μειονεκτήματα:

— Δέν αμείβουν τό σύνολο τής προσφερόμενης έργασίας — τουλάχιστον κάτω από τίς σημερινές διαδικασίες.

— 'Η δυνατότητα συμμετοχής σέ 'Αρχιτεκτονικό Διαγωνισμό είναι λίγο θεωρητική, γιατί πρακτικά είναι κά θέμα οικονομικής άντοχής του διαγωνιζόμενου.

— 'Η κρίση τής έπιτροπής έχει μεγάλη περιθώρια ύποκειμενικότητας.

— Είναι δυνατό, λύσεις καλές νά μείνουν χωρίς διάκριση, επειδή στόν ίδιο διαγωνισμό βρέθηκαν λύσεις καλύτερες, όπως αντίστροφα βέβαια, λύσεις χαμηλής ποιότητας νά διακρίνονται λόγω έλλειψης άλλων καλύτερων.

— 'Ας δοϋμε τώρα τί άποτελέσματα έχουν οι 'Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί στόν τόπο μας, μέ βάση όρισμένα στοιχεία.

Τά στοιχεία πού έπεξεργάστηκα άφορούν γύρω στους 150 'Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς πού έγιναν από τό 1962 μέχρι τέλος του 1977 και για τούς όποιους υπάρχουν σχετικά στοιχεία στό άρχείο του Συλλόγου. Τό άρχείο αυτό τηρείται από τό 1962, δέν είναι όμως πλήρες. Πάντως είναι τό μόνο σχετικό άρχείο πού ύπάρχει. Βέβαια στό χρονικό διάστημα 62-77 έγιναν κι άλλοι διαγωνισμοί πού ή ήταν κλειστοί ή έγιναν έρήμην του ΣΑΔΑΣ και δέν περιέχονται στό άρχείο. 'Εμπειρικά εκτιμώ πώς είναι γύρω στους άλλους 50.

Κατ' άρχήν δέν έχουμε στοιχεία για τόν αριθμό των μελετών πού έγιναν στό ίδιο διάστημα από τούς ίδιους φορείς (Δημόσιο, ΝΠΔΔ, Αυτόδιοίκηση, 'Οργανισμούς κ.λπ.) ώστε νά μπορέσουμε νά δοϋμε τί ποσοστό των μελετών αυτών γίνονται μέ 'Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς και άν αυτό τό ποσοστό αύξάνεται ή μειώνεται. Αυτό είναι ένα ουσιαστικό στοιχείο πού μάς λείπει. 'Εμπειρικά εκτιμώ, πώς κάθε χρόνο μόνο ένα ποσοστό γύρω στό 5% των μελετών γίνεται μέ 'Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς.

— 'Ας δοϋμε τί προκύπτει από τά στοιχεία των Διαγωνισμών αυτών:

'Από άποψη όμαλης διεξαγωγής:

Στους 150 Διαγωνισμούς, οι δύο ματαιώ-

θηκαν, οι 148 πραγματοποιήθηκαν. Για 6 διαγωνισμούς από τούς 150 ύπήρχε προτροπή του ΣΑΔΑΣ για άποχή.

'Από άποψη συμμετοχής κριτών του ΣΑΔΑΣ:

— Από τούς 142 πού έγιναν κανονικά χωρίς τή ριζική αντίδραση του Συλλόγου, στους 112 μετείχαν κριτές του ΣΑΔΑΣ ή του ΣΑΘ γιατί προβλέπονταν από τήν άπόφαση διακήρυξης, ενώ στους 30 δέν προβλέπονταν συμμετοχή κριτού του Συλλόγου.

Τά στοιχεία όμως δείχνουν ότι τά τελευταία χρόνια και ιδιαίτερα από τό 1973 όλοι σχεδόν οι διαγωνισμοί προβλέπουν συμμετοχή κριτών του ΣΑΔΑΣ. Οι Διαγωνισμοί χωρίς συμμετοχή κριτού του ΣΑΔΑΣ άφορούν κυρίως παλαιότερα χρόνια.

Πάντως, πρέπει νά προσέξουμε, γιατί σήμερα διαγράφεται νέος κίνδυνος για μή συμμετοχή κριτού του Συλλόγου μία και έχει τροποποιηθεί από τό 'Υπουργείο 'Εσωτερικών ή άποδοχή του διατάγματος του ΥΔΕ και ή συγκρότηση τής Κριτικής 'Επιτροπής αφήνεται στόν Νομάρχη, χωρίς τήν ύποχρέωση για συμμετοχή κριτών του ΣΑΔΑΣ.

'Από άποψη χορήγησης βραβείων πού πρόβλεπε ή διακήρυξη:

— Από τούς 150 Διαγωνισμούς:
— Στους 109 (73%) δόθηκαν κανονικά όλα τά βραβεία.

— Σέ 4 (3%) δόθηκε όλο τό χρηματικό ποσό των βραβείων αλλά μέ παραλλαγές (π.χ. αντί 1ου δόθηκαν 2 δεύτερα, αντί 3ου 2 έξαγορές κ.λπ.).

— Σέ 28 (20%) δέν δόθηκαν όλα τά βραβεία.

— Σέ 9 (5%) δέν δόθηκε κανένα βραβείο, είτε γιατί θεωρήθηκαν άποτυχόντες, είτε γιατί ματαιώθηκαν.

'Εξάρτηση χορήγησης βραβείων από τή συμμετοχή κριτών του ΣΑΔΑΣ:

Στους 112 'Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς πού μετείχαν κριτές ΣΑΔΑΣ:

— Στους 85 (76%) δόθηκαν όλα τά βραβεία.

— Στους 3 (3%) δόθηκαν μέ παραλλαγές.

— Στους 23 (20%) δέν δόθηκαν όλα τά βραβεία.

— Σέ 1 (1%) δέν δόθηκε κανένα.

Στους 30 πού δέν μετείχαν κριτές του ΣΑΔΑΣ:

— Στους 24 (80%) δόθηκαν όλα τά βραβεία.

— Σέ 1 (3%) δόθηκε μέ παραλλαγές.

— Στους 5 (17%) δέν δόθηκαν όλα.

'Εδώ μπορεί νά παρατηρήσει κανείς ότι δέν ύπάρχει διαφορά σέ ότι άφορά τήν άπονομή των βραβείων στό άν μετέχουν ή όχι κριτές του ΣΑΔΑΣ (μάλιστα τά πράγματα είναι δυσμενέστερα όταν μετέχουν). Αυτό δείχνει ότι οι κριτές άρχιτέκτονες λειτουργούν κατά τόν ίδιο τρόπο είτε είναι εκπρόσωποι του ΕΜΠ, του ΣΑΔΑΣ ή του ΤΕΕ και ότι οι κριτές του ΣΑΔΑΣ δέν έχουν συνειδητοποιήσει τήν άναγκαιότητα άπονομής όλων των βραβείων.

'Από άποψη συμμετοχής:

Στά άρχεία δέν περιέχονται συμμετοχές για κάθε Διαγωνισμό. Μόρεσα και βρήκα στοιχεία συμμετοχών για 47 'Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς και θεωρώ πώς οι 47 Διαγωνισμοί είναι ένα έπαρκές δείγμα.

Σέ 47 'Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς πού θέσπιζαν 185 διακρίσεις (βραβεία ή έπαινους) είχαμε 584 συμμετοχές.

Αυτό σημαίνει περίπου 12,5 μελέτες ανά διαγωνισμό και 3,2 μελέτες ανά βραβείο ή έπαινο πού θεσπίζεται από τή διακήρυξη.

— 'Αν στα νούμερα αυτά προστεθεί και ό αριθμός των έξαγορών τότε ό αριθμός γίνεται 2,5 μελέτες ανά βραβείο, έπαινο ή έξαγορά.

Δέν παρατήρησα καμιά άμεση σχέση του αριθμού συμμετοχών μέ τόν αριθμό βραβείων ή έξαγορών ή μέ τό ενδιαφέρον του θέματος.

Παρατηρείται πάντως αύξημένη συμμετοχή στα μικρότερα θέματα.

'Ακραίες περιπτώσεις συμμετοχών: 47 συμμετοχές για διαγωνισμό 3 βραβείων και 2 συμμετοχές για διαγωνισμό 4 βραβείων και 4 έξαγορών.

'Από άποψη κατανομής βραβείων στους συναδέλφους:

Τό άρχείο του Συλλόγου έχει στοιχεία για τό ποιοί συναδέλφοι πήραν τά αντίστοιχα βραβεία ή έπαινους για 135 'Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς μόνο.

Σ' αυτούς τούς 135 'Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς, διακρίθηκαν (πήραν βραβείο ή έπαινο) 534 συναδέλφοι, είτε μόνοι τούς είτε σαν μέλη ομάδος.

'Από αυτούς:

— Οι 304 (57%) διακρίθηκαν για 1η φορά.

— Οι 181 (34%) διακρίθηκαν 2 έως και 5 φορές.

—Οί 34 (6%) διακρίθηκαν 6 έως και 10 φορές.

—Οί 9 (2%) διακρίθηκαν 11 έως και 15 φορές.

—Οί 6 (1%) διακρίθηκαν 16 έως και 21 φορές.

Οί αριθμοί αυτοί δείχνουν πώς ένας μεγάλος αριθμός συναδέλφων ασχολήθηκε με τους Διαγωνισμούς, ένας μικρότερος όμως αριθμός ασχολείται συστηματικότερα.

Παραπέρα μελέτη των ονομάτων των διακριθέντων δείχνει πώς υπάρχουν ομάδες που σε ένα όρισμένο χρονικό διάστημα εμφανίζονται συχνά, σταματάνε κάπου και ή δεν επανεμφανίζονται ή εμφανίζονται με λιγότερη συχνότητα. Αυτό είναι φυσικό μιά και όποια ομάδα έχει μιά - δύο επιτυχίες και αναλάβει μιά - δύο μελέτες, πλοκάρεται και αποχωρεί, προσωρινά.

Από άποψη μαζικότητας των ομάδων διαγωνιζομένων:

Ο μέσος όρος των ατόμων που απαρτίζουν ομάδα που διακρίθηκε κυμαίνεται, στη διάρκεια των 15 ατών έτων, από 1,30 αρχιτέκτονα ανά ομάδα για τό έτος 1972, που αποτελεί και τόν πίο μικρό συντελεστή, μέχρι 3,40 αρχιτέκτονες ανά ομάδα για τό έτος 1963 που είναι και ό μεγαλύτερος.

Ο μέσος όρος αυτός ειδικά ανά πενταετία είναι:

1961 έως 1965 2,50 αρχιτ. ανά ομάδα
1966 έως 1970 1,90 αρχιτ. ανά ομάδα
1971 έως 1975 1,70 αρχιτ. ανά ομάδα
1976 έως 1977 2,80 αρχιτ. ανά ομάδα

Δηλαδή στη διετία 76-77 παρουσιάζει μιά άνοδο, δέν είναι όμως βέβαιο πώς θά συνεχιστεί.

Ερχόμαστε τώρα νά δούμε τί προβλήματα παρουσιάζει ό Διαγωνισμός, στό στάδιο επεξεργασίας και στό στάδιο τής κρίσης.

Στό στάδιο τής επεξεργασίας οί 'Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί μπορεί νά είναι επιτυχείς, στό βαθμό που οί αγωνοθέτες στη διακήρυξη τους βοηθούνται από μιά εμπειρη Τεχνική 'Υπηρεσία, αποδέχονται τίς υποδείξεις τής τριμελούς επιτροπής του Τ Ε Ε που ελέγχει τίς διακηρύξεις, ή αποδέχονται τίς υποδείξεις του Συλλόγου που γίνονται μέσω τής επιτροπής αρχιτεκτονικών διαγωνισμών. "Όταν ό αγωνοθέτης δέν προσφύγει στην βοήθεια του Συλλόγου, πριν από τή διακήρυξη του Διαγωνισμού, δημιουργείται πάντα εμπλοκή μιά και οί υποδείξεις του Συλλόγου φτάνουν στον άγω-

νοθέτη μετά τή διακήρυξη, όπότεν έχει παρέλθει ένα χρονικό διάστημα από τήν προθεσμία και μπαίνει ταυτόχρονα θέμα παράτασής τής.

Υπάρχουν όμως και μερικές τυποποιημένες περιπτώσεις που ενώ θεωρητικά δέν προσβάλλονται στην προάξη δημιουργούν εμπλοκή στη διεξαγωγή. 'Ενδεικτικά αναφέρω τίς πίο συνήθεις:

Ο αγωνοθέτης δέν δίνει τούς όρους δόμησης του οικοπέδου του, αφήνοντας τήν ευθύνη αυτή σε κάθε διαγωνιζόμενο χωριστά.

Ο αγωνοθέτης θεσπίζει δεσμεύσεις «έπί ποινη αποκλεισμού» που μετά δένουν τά χέρια τής Κριτικής 'Επιτροπής. Η κυριότερη δεσμευση είναι συνήθως «ή σύμφωνα με τόν ΓΟΚ έκπόνηση των σχεδίων επί ποινη αποκλεισμού». Ο αγωνοθέτης τέλος δέν καθορίζει συγκεκριμένη ημερομηνία παράδοσης των μελετών, αλλά αναφέρει τόσους μήνες, βδομάδες ή μέρες μετά τήν δημοσίευση τής τελευταίας ανακοίνωσης στον τύπο, όπότεν ό προσδιορισμός τής ημερομηνίας αυτής πρέπει νά ελεγχθεί από τόν διαγωνιζόμενο.

Στό στάδιο τής κρίσης: 'Εκεί πιστεύω πώς αντιμετωπίζονται τά ουσιαστικότερα προβλήματα. Γιατί εκεί οί κριτές πρέπει νά βρούν τίς κοινές τους θέσεις πάνω στό θέμα. Αυτό δημιουργεί και ένα σημείο αδυναμίας του θεσμού μιά και οί πίο έμπειροι στους διαγωνισμούς συναδέλφοι, προσπαθούν νά υποθέσουν αυτές τίς κοινές θέσεις τής 'Επιτροπής και νά προσαρμόσουν τίς λύσεις τους σ' αυτές. Παράλληλα πρέπει νά μπορέσουν νά ξεπεράσουν ένα σημαντικό πρόβλημα: τή διαφορά που προκύπτει από τό ότι οί κριτές αντιμετωπίζουν τό θέμα έχοντας βοήθεια όλη τή διερεύνηση του θέματος από όλες τίς λύσεις και τή βοήθεια των άλλων κριτών, έναντι του διαγωνιζόμενου που δέν έχει παρά τίς δικές του γνώσεις, τή στεγνή διακήρυξη και τό σχεδιάγραμμα του οικοπέδου.

Αναπτύσσεται έτσι εύκολα ένα διαφορετικό επίπεδο κρίσης που φαίνεται από τά πρακτικά και δημιουργεί απορίες. Πιστεύω δηλαδή πώς άλλη θά ήταν ή αξιολόγηση μιάς μελέτης αν κρινόταν μόνη τής και άλλη είναι όταν συγκρίνεται με τίς άλλες.

Αυτό δημιουργεί πολλές φορές τόν κίνδυνο νά αναφέρονται διαρκώς μειονεκτήματα στις μελέτες που φτάνουν μερικές φορές στό σημείο ό αγωνοθέτης νά αισθάνεται παγιδευμένος σε άτυ-

χείς λύσεις και νά προσπαθεί νά απαλλαγεί από τίς υποχρεώσεις του.

Είναι ένα σημείο που πρέπει ιδιαίτερα οί κριτές του Συλλόγου νά προσέχουν.

Πιστεύω τελικά πώς οί 'Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί στον τόπο μας βρίσκονται σε καλό δρόμο. Σάν μέθοδος ανάθεσης είναι αποδεκτός από όλες τίς παρατάξεις του Συλλόγου και αυτό βοηθάει πολύ. Καί πέρα όμως από τίς παρατάξεις υπάρχει μιά γενικά έδραιωμένη πεποίθηση πώς οί 'Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί αποτελούν ένα σωστό ξεκίνημα για τήν μελέτη ενός θέματος.

Τά αποτελέσματα είναι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, αδιάβλητα. Ο Σύλλογος είναι ευαίσθητος γύρω από τό θέμα, τό παρακολουθεί και τό βοηθάει από κοντά.

Οί 'Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί είναι τελικά ένα επαγγελματικό πλαίσιο που, συγκριτικά, είναι από τά πίο ικανοποιητικά πλαίσια μέσα στα όποια μπορεί σήμερα νά κινηθεί ένας μελετητής αρχιτέκτονας.

Αυτό τό πλαίσιο, πιστεύω, πώς πρέπει νά τό προωθήσουμε όσο μπορούμε.

Πάνω εδώ θέλω νά κάνω μερικές συγκεκριμένες προτάσεις:

Ο Σύλλογος πρέπει νά συνεχίσει και νά έντεινει τίς προσπάθειές του μέ στόχο τήν προοδευτική γενίκευση του θεσμού. Λέω προοδευτική γενίκευση, γιατί οί σημερινοί ρυθμοί των 10-15 διαγωνισμών τό χρόνο είναι πολύ χαμηλοί, αλλά δέν μπορούμε νά φτάσουμε άμέσως σε μεγαλύτερους αριθμούς γιατί δέν θά μπορούμε νά τούς καλύψουμε άνεκτά. Παράδειγμα τά σχολεία (13 μέ 4μηνο διάστημα — 4 βραβεία + 4 εξαγορές). Πολλά έμειναν ακάλυπτα.

Οί παρεμβάσεις του Συλλόγου στη διαδικασία διεξαγωγής πρέπει νά γίνονται μέ προσοχή και πάντα μέ τήν προϋπόθεση πώς βρίσκεται άπέναντι σε έναν καλόπιστο αγωνοθέτη.

Δέν πρέπει μέ μιά άμετρη μαχητικότητα νά δίνουμε τήν έντύπωση στον όποιον αγωνοθέτη πώς αποδύθηκε σε μιά περιπέτεια που θά μπορούσε νά αποφύγει μέ μιά άπ' ευθείας ανάθεση (παράδειγμα σχολείων — Διεθνής Τράπεζα). Δέν συμφωνώ ακόμη μέ τίς παρατάσεις που συχνά ζητά ό ΣΑΔΑΣ από τόν αγωνοθέτη. Πιστεύω πώς δέν είναι μέσα στό πνεύμα των 'Αρχιτεκτονικών Διαγωνισμών μιά πολύμηνη και κοπιώδης εργασία, μέ μεγάλο κόστος σε κόπο και χρήμα για τούς συναδέλφους. Σ' ένα διαγωνισμό ό αγωνοθέτης ζητά μερικές

ιδέες για τό πρόβλημά του. Μιά πρώτη αντιμετώπιση. Αυτή πρέπει νά δίνεται γρήγορα καί άπλά από κείνους τούς συναδέλφους πού έχουν τό ενδιαφέρον καί τόν χρόνο στη συγκεκριμένη περίοδο νά τό κάνουν.

Γιά μένα δέν είναι πετυχημένοι διαγωνισμοί γιά τόν κλάδο μας άν θεληματικά δημιουργούμε συνθήκες γιά νά καλύπτεται ό διαγωνισμός από 20 ή 30 λύσεις. Αυτό είναι λάθος. Έτσι άλλωστε θά καταπολεμήσουμε καί τήν άποψη πού είναι ανασταλτική τής εφαρμογής τού θεσμού πώς οί 'Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί είναι μία χρονοβόρα διαδικασία.

Επίσης τή συντόμευση τού χρόνου, πιστεύω, πώς πρέπει νά τήν αναζητήσουμε καί στη διαδικασία τής κρίσης. Οί κρίσεις αυτές είναι πολλές φορές πολύμηνες. Τίς πίο πολλές φορές ή κρίση τελειώνει έγκαιρα, μά ή έκδοση τών αποτελεσμάτων καθυστερεί στην σύνταξη τών τεκμηριωμένων πρακτικών, τήν επικύρωσή τους κ.λπ. Είναι προφανής ή άπαίτηση κάθε διαγωνιζομένου γιά τεκμηριωμένα πρακτικά. Προφανής όμως είναι καί ή δυσκολία 6-7 ανθρώπων

νά συμφωνήσουν σέ διατύπωση κειμένων 30-40 σελίδων.

Είπα στην άρχή γιά τά περιθώρια τής ύποκειμενικότητας τής κρίσης. Προχωράω καί λέω πώς ή κρίση μπορεί νά είναι καί λαθεμένη. Καί τυπικά καί ουσιαστικά. Η άμφισβήτηση τού άποτελέσματος, είναι τό πίο άποτελεσματικό μέσο ναρκωθένσης τού θεσμού. Πιστεύω πώς οί συνάδελφοι, στό βαθμό πού πιστεύουν πώς τά λάθη δέν είναι έσκεμμένα, θά πρέπει νά άποφεύγουν τήν άμφισβήτηση. Ξέρω καλά πόσο επικίνδυνο είναι αυτό πού λέω, αλλά τό πιστεύω.

Παρατέρα ό Σύλλογος πρέπει νά αγωνιστεί γιά τή θέσπιση μεγάλων αριθμών εξαγορών στός διαγωνισμούς.

Νομίζω πώς σχεδόν τελείωσα μέ ότι είχα νά πω πάνω στό θέμα.

Η σημερινή ανάλυση γιά τή σημερινή επίδραση τών 'Αρχιτεκτονικών Διαγωνισμών στόν κλάδο μας θά πρέπει νά θεωρηθεί ένδεικτική. Όταν ό αριθμός τών Διαγωνισμών θά αύξηθει, ή εικόνα θά αλλάξει. Πιστεύω πώς στίς σημερινές συνθήκες ανάθεσης εύκολα

μπορεί νά φτάσουμε, σέ πρώτο στάδιο, στόν πενταπλασιασμό τών διαγωνισμών κάθε μήνα (δηλαδή 5 διαγωνισμοί τό μήνα).

Μιλάω καί δίνω ιδιαίτερη σημασία στην αύξηση τού αριθμού τών 'Αρχιτεκτονικών Διαγωνισμών, γιατί πιστεύω πώς αυτή ή αύξηση θά τροποποιήσει ουσιαστικά τήν έννοια τού θεσμού.

Όταν οί διαγωνισμοί είναι λίγοι, τότε πρόκειται γιά μία άπόλυτα άξιοκρατική μέθοδο, πού έμένα τουλάχιστον συνδικαλιστικά μ' άφήνει άδιάφορο. Όταν όμως οί διαγωνισμοί είναι πολυάριθμοι τό «άξιοκρατικό» γίνεται σχετικό καί ό θεσμός ουσιαστικά βοηθάει σέ μία διευρυμένη, άρα δικαιότερη κοινωνικά, κατανομή τών μελετών.

Οί 'Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί, άκόμα καί άν γενικευτούν, δέν πρόκειται νά μās λύσουν άπό μόνοι τους τό επαγγελματικό μας πρόβλημα.

Μπορούμε όμως νά προωθήσουμε έναν θεσμό πού έχουμε (έως ότου τουλάχιστον βρούμε κανέναν καλύτερο) πού καί τήν ποιότητά μας βελτιώνει καί τή δικαιότερη κατανομή μελετών μπορεί νά βοηθήσει.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΕΣ — ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

τού Παύλου Λουκάκη

Είσαγωγή

Η διερεύνηση τού ρόλου τού αρχιτέκτονα μέχρι σήμερα στην Ελλάδα στό τομέα τών χωροταξικών μελετών καί τών ρυθμιστικών σχεδίων τών αστικών κέντρων, συνδέεται άμεσα μέ τήν εξέλιξη τών παραγωγικών σχέσεων τού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού τής χώρας μας καί μέ τίς παράλληλες προσπάθειες κρατικής επέμβασης γιά τή ρύθμιση τού χώρου σ' όλες τίς κλίμακες παραγωγής του.

Η διερεύνηση αυτή αναφέρεται κυρίως στην μετά τό 1960 περίοδο γιά λόγους πού δπως θά εξηγηθεί πίο κάτω, έχουν σχέση μέ τίς τότε προσπάθειες κρατικής ρυθμιστικής επέμβασης στην εξέλιξη τών παραγωγικών σχέσεων στη χώρα μας. Πράγματι, μετά τό 1960 εκπονούνται τά διάφορα χωροταξικά σχέδια καί ό αστικός χώρος διερευνάται στα πλαίσια μιάς ευρύτερης ρυθμιστικής θε-

ώρησης, πού προσπαθεί νά ξεκόψει άπό τά μέχρι τότε στενά όρια τών θεσμοθετημένων σχεδίων πόλεων.

Γιά νά γίνουν σαφείς οί νέες αυτές συνθήκες θέωσης τών προβλημάτων τού χώρου είναι άπαραίτητο ν' ανατρέξει κανείς στην προηγούμενη ιστορική περίοδο, άπό τό τέλος τού Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τίς άρχές τής δεκαετίας τού '60 πού θά εξετάσουμε αναλυτικά. Καί τούτο γιατί στην περίοδο αυτή είδαν τό φώς άποφάσεις καί μέτρα μακρόχρονου καί καθοριστικού προγραμματικού χαρακτήρα! Η άποδοχή τών άπόψεων τής έκθεσης Βαρβαρέσσου, σέ αντιπαράθεση μέ τήν έκθεση τών Ζολώτα-Ζιγδη-Κούλη, δδήγησε στό νά δοθεί συνέχεια, έκσυγχρονισμένη γιά τήν εποχή, στίς δομές τού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού τής χώρας, δπως αυτές είχαν διαμορφωθεί στην περίοδο τού μεσοπολέμου. Έτσι, μέσα άπό τήν λογική τής ανάπτυξης βιομηχανικού

καταναλωτικού χαρακτήρα καί γενικά χαμηλής έντάσεως κεφαλαίου ή οικοδομής άπέτελεσε έναν άπό τούς βασικούς βιομηχανικούς τομείς παραγωγής, πού ισχύουν μέχρι σήμερα στην Ελλάδα.

Άκόμη, παράλληλα μέ τήν στρατιωτικοπολιτική έξάρτηση, ή οικονομική έξάρτηση άπό τίς ΗΠΑ μέσω τού σχεδίου Μάρσαλ καθόρισε άκόμη περισσότερο τά πλαίσια οικονομικής ανάπτυξης τής χώρας.

Βασικά γιά τήν εξέλιξη τής χώρας υπήρξαν όρισμένα μέτρα καί άποφάσεις δπως:

—δημιουργία ένιαίου φορέα γιά τήν παραγωγή ηλεκτρικής ένεργειας, δηλαδή τής ΔΕΗ.

—δημιουργία ένιαίου φορέα γιά τίς τηλεπικοινωνίες, δηλαδή τού ΟΤΕ.

—νομοθεσία γιά τήν προσέλκυση ξένου κεφαλαίου, τήν ανάπτυξη τών λεγομένων έπαρχιακών βιομηχανιών καί τήν παροχή κινήτρων.

—δημιουργία ορισμένων φορέων αναπτυξιακού χαρακτήρα όπως ο ΟΒΑ, ο ΑΟΕΚ, το ΕΛΚΕΠΑ.

—Με συνταγματικές ρυθμίσεις καθορίζονται το καθεστώς της άτομικής έγχειου ιδιοκτησίας, κατατεταγμένης μάλιστα σε μικρές ιδιοκτησίες που δυσκόλεψε και δυσκολεύει μέχρι σήμερα την πολιτική γής.

—Με συνταγματικές ρυθμίσεις καθορίζονται το κεντρικό σύστημα διοίκησης απέναντι σε μία αποδυναμωμένη τοπική αυτοδιοίκηση.

Σ' ότι αφορά τον τομέα του πολεοδομικού σχεδιασμού, περιορίστηκε τελικά στις Ύπηρεσιες Πολεοδομίας του Ύπουργείου Δημοσίων Έργων με περιοχική έρευνας τα στενά όρια των Σχεδίων Πόλεως. Στα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο και λίγο μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, οι γενικές κατευθύνσεις στην Πολεοδομία και οικιστική ανάπτυξη είχαν ανατεθεί στο ύφυπουργείο Άνοικοδομήσεως υπό την Διεύθυνση του Κ. Δοξιάδη που εκπονήθηκαν διάφορα σχέδια ανασυγκρότησης με κύριο στόχο το στεγαστικό πρόβλημα. Θά πρέπει να αναφερθεί ότι το 1945 ο Κ. Μπίρης πρότεινε μία λύση ευρύτερου ρυθμιστικού χαρακτήρα για την Άθηνά, στην οποία προβλέπονταν η μεταφορά των Διοικητικών Ύπηρεσιών στη Μεγαρίδα². Η λύση αυτή δεν έγινε αποδεκτή. Άπ' όλες αυτές τις προτάσεις των πρώτων χρόνων της περιόδου 1944-1960 καμιά δεν εφαρμόστηκε. Άντίθετα το πέρασμα του τομέα της οικοδομής στην ιδιωτική πρωτοβουλία με την αύξηση των ύψων, το 1949, σε συνάρτηση με τις στεγαστικές ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν και τις γενικότερες περιφερειακές τάσεις έλξης του έθνικου χώρου, καθόρισαν ουσιαστικά το πλαίσιο σχεδιασμού των αστικών μας κέντρων και κυρίως της Πρωτεύουσας. Άπό την μεριά της Διοίκησης δεν ύπήρξε καμιά σύλληψη για την μελλοντική εξέλιξη των αστικών κέντρων της χώρας.

Η εκπόνηση «ρυμοτομικών σχεδίων», παρ' όλο που ακόμη και η άπαρχαιωμένη πολεοδομική μας νομοθεσία του 1923 προέβλεπε περιθώρια ευρύτερης θεώρησης, αποτέλεσαν τό βασικό πεδίο πολεοδομικού σχεδιασμού. Κι αυτό από ελάχιστους ανθρώπους σε μία ύπηρεσία ενός Ύπουργείου που κατεξοχήν εκτελούσε έργα αλλά δεν προγραμμάτιζε. Αυτή την αντίληψη θά την δοΐμε ακόμη και στα «Σχέδια Πόλεως» που καταστράφηκαν από τους σει-

σμούς του 1952 και 1955 (Ζάκυνθος - Άργοστόλι - Βόλος).

Στην παιδεία, στον τομέα της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής, θά διαπιστώσουμε επίσης την έλλειψη προγραμματισμού. Μέχρι το 1960 από τό ΕΜΠ άποφοιτούσαν 20 - 30 αρχιτέκτονες που στό μεγαλύτερο τους μέρος τους άπορροφούσε η «πολυκατοικία». Άκόμη και τό περιεχόμενο σπουδών στην Πολεοδομία περιοριζόταν σε θεωρητικές διερευνήσεις του άντικειμένου, είτε αυτό ήταν χωριό 50 οικογενειών είτε ήταν μεγαλύτερο αστικό κέντρο. Αυτό που χιζόταν μπροστά στα μάτια μας δεν άπασχολούσε κανένα. Έτσι, σε μία περίοδο που παγιώνονταν οι περιφερειακές σχέσεις, η διόγκωση της πρωτεύουσας έπαιρνε διαστάσεις δυσανάλογες σε σχέση με τα ύπόλοιπα αστικά κέντρα της χώρας και άρχιζαν να εμφανίζονται διαλυτικά φαινόμενα στό δίκτυο των οικισμών της χώρας, έλλειψε από τη μεριά της Πολιτείας ο προγραμματισμός. Άλλά και από τη μεριά των ύπευθύνων φορέων και των τεχνικών έλλειψε η κρατική θεώρηση για τις μακρόχρονες συνέπειες μιάς τέτοιας ανάπτυξης.

Γύρω από τό 1960, ενώ είχε παγιωθεί αυτό τό είδος «ανάπτυξης» άρχισε η διαπίστωση των καταστροφικών συνεπειών. Και μόλις τότε ξεκίνησαν οι προσπάθειες του Κράτους για τόν έκσυγχρονισμό των σχέσεων παραγωγής με μακροχρόνια προγράμματα (5ετή σχέδια οικονομικής ανάπτυξης) και σχέδιο ρυθμιστικής επέμβασης στό χώρο³.

Σημαντικά έργα έγιναν και σημαντικές αποφάσεις πάρθηκαν που δείχνουν ότι την περίοδο αυτή δημιουργήθηκαν νέες προϋποθέσεις για την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη χώρα μας. Άκριβώς όμως στη φάση αυτή γίνθηκαν φανερές οι συνέπειες όσων είχαν προηγηθεί και έντάθηκαν οι περιφερειακές ανισότητες στό χώρο⁴.

Γύρω στα 1960 επίσης σταματάει η οικονομική βοήθεια από τις ΗΠΑ. Άρχίζει όμως η εφαρμογή του «δόγματος Κένεντυ: η συμμαχία για την πρόοδο» με φανερές επιδράσεις στον τρόπο εφαρμογής του οικονομικού προγραμματισμού και στη χώρα μας. Τό 1961 ύπογράφεται η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ. Τόν ίδιο χρόνο ύπογράφεται η σύμβαση εργασίας με την Δυτ. Γερμανία. Άνάλογη σύμβαση είχε ύπογραφη τό 1958 με τό Βέλγιο. Άκολούθησαν κι άλλες με διάφορες χώρες της Δυτ. Ευρώπης. Γύρω στό 1960 κατασκευάζονται σημαντικά

έργα ύποδομής όπως: οι βασικές έθνικές όδοι, μονάδες παραγωγής ηλεκτρενεργείας, φράγματα και έγχειοβελτιωτικά έργα στη γεωργία. Γύρω στό 1960 άρχίζει και συνεχίζεται μέχρι σήμερα η εγκατάσταση μεγάλων ξένων βιομηχανικών μονάδων όπως: Pechiney, Good Year, Pirelli, ESSO, Coca-Cola, Steyr κ.ά. Άναπτύσσονται ναυπηγικές μονάδες, διυλιστήρια και μιά σειρά χημικών βιομηχανιών. Γύρω στα 1960 δημιουργούνται οι ύπηρεσιες περιφερειακής ανάπτυξης, άρχικά για Ήπειρο - Πελοπόννησο και μετά για τα ύπόλοιπα διαμερίσματα της χώρας. Συγχρόνως ίδρύεται τό ΚΕΠΕ, και τό ΣΠΕ, στην Έδρα Πολεοδομίας (1963). Άργότερα (τό 1965) ίδρύεται στό ΥΔΕ, η «Ύπηρεσία Ρυθμιστικού Σχεδίου Άθηνών».

Στό νέο αυτό αναπτυξιακό κλίμα, και με διαπιστωμένα τα προβλήματα της περιφερειακής διάρθρωσης και των οικισμών της χώρας, ύπήρξαν πλήθος έρεθίσματα προς διάφορες κατευθύνσεις μέσα και έξω από τους κρατικούς φορείς για την διερεύνηση του χώρου. Ο αστικός χώρος άπόκτησε νέα διάσταση, ο έθνικός χώρος γενικά έγινε πεδίο έρευνας αλλά και άντικείμενο εφαρμογής μιάς κάποιας ρυθμιστικής επέμβασης. Άπό τότε μέχρι σήμερα έχουν εκπονηθεί σημαντικές χωροταξικές και ρυθμιστικές μελέτες. Στη πράξη όμως καμιά δεν εφαρμόστηκε. Σ' όλες τις διαδικασίες αυτές οι τεχνικοί και ιδιαίτερα οι αρχιτέκτονες πήραν μέρος. Έπαιξαν ένα ρόλο σημαντικό. Τό γεγονός γεννά όρισμένα ερωτήματα.

—Γιατί τό κράτος δεν ύλοποίησε τις σχετικές μελέτες άφου τό ίδιο τις προγραμμάτισε και τις εκπόνησε η τις άνέθεσε σε ιδιωτικές μελετητικές μονάδες;

—Με ποιούς προγραμματικούς στόχους και με ποιές προϋποθέσεις έγιναν και γίνονται οι μελέτες αυτές;

—Ήταν κακές όλες οι μελέτες και γι' αυτό άνεφάρμοστες; κι άν ναι έχουν διατυπωθεί οι άδυναμίες τους; όφείλονται μόνο σε άδυναμίες των μελετητών;

—Ή μή εφαρμογή των σχεδίων όφείλεται σε άντιδράσεις που θά προκαλούσαν; κι άν άντιδράσεις ύπήρξαν ποιοί άντέδρασαν και γιατί;

—Ή μή εφαρμογή όφείλεται σε έλλειψη πόρων, σε άνεπάρκειες του διοικητικού και θεσμικού πλαισίου;

—Άφου, τελικά, δεν εφαρμόζονται η δεν μπορούν να εφαρμοστούν οι μελέτες γιατί γίνονται;

—Σ' όλη αυτή τη διαδικασία μελετών

ποιός ήταν και ποιός πρέπει να είναι ο ρόλος των τεχνικών, ιδιαίτερα των αρχιτεκτόνων;

Ερωτήματα όπως αυτά προβάλλονται σήμερα και απαιτούν διερεύνηση και απάντηση. Γιατί συνδέονται άμεσα με τις μέχρι σήμερα συνθήκες ανάπτυξης της χώρας. Έξάλλου αφορούν ένα τομέα επιστημονικής επαγγελματικής δράσης των τεχνικών που πρέπει κριτικά να εξετάσουμε, όχι για να αποδώσουμε ή να αποσιώσουμε ευθύνες που οπωσδήποτε υπάρχουν, αλλά για να διαπιστώσουμε αν μπορούμε να προσφέρουμε με τη δουλειά μας στη μελλοντική πορεία του ελληνικού λαού.

Α'. Βασικές κατηγορίες χωροταξικών και ρυθμιστικών μελετών

Από την αρχή της περιόδου που εξετάζουμε ο κρατικός φορέας που ανέλαβε παράλληλα με τον οικονομικό προγραμματισμό και την ρυθμιστική επέμβαση στον ευρύτερο κι έξω από τις πόλεις χώρο ήταν το Υπουργείο Συντονισμού, ενώ το ΥΔΕ και η ΤΑ περιορίστηκε κύρια στην σύνταξη ρυμοτομικών σχεδίων πόλεων. Η ρυθμιστική επέμβαση στο χώρο επιδιώχθηκε με δύο κατηγορίες μελετών: Τα χωροταξικά σχέδια μεγάλων περιοχών, (τάξεις νομού και πάνω μέχρι διαμερίσματα και το σύνολο του εθνικού χώρου) και τα ρυθμιστικά σχέδια πόλεων (που περιλαμβάνουν την ευρύτερη λειτουργική τους περιοχή).

Τό σύνολο των χωροταξικών μελετών που εκπονήθηκαν είχαν άφετηρία και κύριο αντικείμενο μελέτης έναν ορισμένο τομέα οικονομικής δραστηριότητας ή την κάλυψη μίας συγκεκριμένης ανάγκης. Αντίθετα στα ρυθμιστικά σχέδια πόλεων επιδιώχθηκε μία καθολική θεώρηση των προβλημάτων του συγκεκριμένου κάθε φορά αστικού χώρου.

Πρίν προχωρήσουμε στην κριτική θεώρηση των μελετών που εκπονήθηκαν είναι σκόπιμη μία σύντομη ιστορική αναδρομή πάνω στο αντικείμενο μελέτης και έρευνας και τούς φορείς που ασχολήθηκαν μ' αυτό.

Στά πρώτα χρόνια μετά το 1960 ανατίθενται χωροταξικές μελέτες τουριστικής ανάπτυξης:

—για την Δυτική Ελλάδα και τις Άκτες Πελοποννήσου (Μελετητής: Γραφείο Κ. Δοξιάδη, 1963-64).

—για την Κρήτη (Γραφείο F. Basil 1964).

—για τις παραλίες Σαρωνικού (Υπηρεσία Οικισμού 1962-63. Λίγα χρόνια πριν

είχε εκπονηθεί ανάλογη μελέτη από το Γραφείο Κ. Δοξιάδη).

Παράλληλα, ανατίθενται τα ρυθμιστικά σχέδια των βασικών πόλεων της Ηπείρου: Ίωαννίνων - Άρτας - Πρέβεζας - Ήγουμενίτσας (Μελετητής: Γραφείο Κ. Δοξιάδη 1964).

Τήν ίδια εποχή ιδρύεται το ΚΕΠΕ, τό όποιο στην αρχή, ως καθαρός έρευνητικός φορέας, ασχολήθηκε και με τα χωροταξικά προβλήματα της χώρας, χωρίς να γίνουν γνωστές οι μελέτες του.

Συγχρόνως ολοκληρώνεται ή δημιουργία των Υπηρεσιών Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΥΠΑ) του Υπουργείου Συντονισμού, οι όποιες ασχολούνται βασικά με θέματα συγχρηματοδότησης μαζί με τις Νομαρχίες διαφόρων τοπικών έργων καθώς και με τη συλλογή στοιχείων για την ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης.

Τέλος, στην έδρα Πολεοδομίας του ΕΜΠ από τό 1961 με πρωτοβουλία σπουδαστών και μέσα στό γενικότερο κλίμα της εποχής αρχίζουν να εκπονούνται διπλωματικές εργασίες σε θέματα χωροταξίας όπως, για την Κύπρο, την Πελοπόννησο, την Εύβοια, την Κρήτη. Στά χρόνια αυτά διαπιστώνεται πραγματικά μία νέα ώθηση και στη διδασκαλία και στό προβληματισμό πάνω σε θέματα Πολεοδομίας-Χωροταξίας στην Αρχιτεκτονική Σχολή του ΕΜΠ. Πολλοί αρχιτέκτονες, που τέλειωσαν την εποχή αυτή και μετά, ασχολούνται είτε θεωρητικά με τά θέματα αυτά είτε συνεχίζουν μεταπτυχιακές σπουδές στό εξωτερικό. Άκριβώς ή δουλειά που έγινε τότε οδήγησε στην ίδρυση του Σπουδαστη-

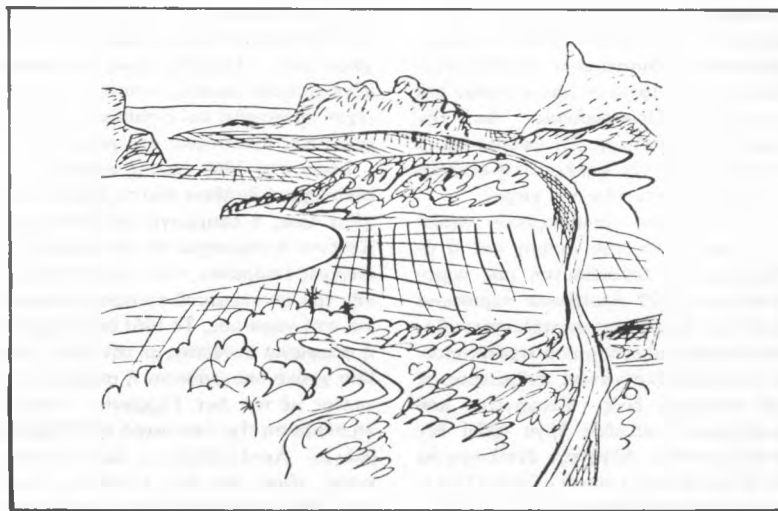
ριου Πολεοδομικών Έρευνών (ΣΠΕ) στην Έδρα Πολεοδομίας του ΕΜΠ, και την ανάθεση σ' αυτό του ρυθμιστικού σχεδίου Σκάλας Λακωνίας.

Μετά τά πρώτα χρόνια του 1960 και συγκεκριμένα στην περίοδο 1965-67 ανατίθεται μία νέα σειρά χωροταξικών και ρυθμιστικών μελετών. Αυτές κάλυπταν την Πελοπόννησο ως σύνολο και εξειδικευμένα την Ήλεία, την Πάτρα και την Άνδρίτσαινα, τις πόλεις και περιοχές της Κρήτης και την Θεσσαλονίκη.

Φορείς ανάθεσης είναι τό Υπουργείο Συντονισμού και Δημοσίων Έργων ενώ φορείς μελέτης είναι τό ΣΠΕ του ΕΜΠ και νέα ιδιωτικά γραφεία που αποτελούνται στην μεγάλη τους πλειοψηφία από αρχιτέκτονες της γενιάς του 1957-63.

Στά πρώτα χρόνια της δικτατορίας αναστέλλονται οι νέες μελέτες και επισημαίνεται ή αποπεράτωση όλων των παλαιών. Έξαιρηση αποτέλεσαν ή χωροταξική μελέτη Ήπείρου - Θεσσαλίας που ανατέθηκε στό ΣΠΕ από τό ΥΔΕ μέ στόχο, όπως και ή χωροταξική μελέτη Πελοποννήσου, την αποκατάσταση των σεισμοπλήκτων κατοίκων των περιοχών αυτών καθώς και τό ρυθμιστικό σχέδιο Καλαμάτας που ανατέθηκε στό ΣΠΕ από τό Υπουργείο Συντονισμού μέ στόχο την σύνταξη μίας προτύπου μελέτης - οδηγού για τις μελλοντικές αναθέσεις ρυθμιστικών σχεδίων.

Η διακοπή των μελετών αυτών κράτησε περίπου μέχρι τό 1970. Τήν περίοδο 1970-72 έγκαινιάστηκε μία μεγάλη σειρά μελετών που ξεκινούσαν από αστικά κέντρα και μικρές περιοχές για να

φτάσουν στην μελέτη αξιολόγησης όλων των μικρών οικισμών της χώρας, στο Χωροταξικό Σχέδιο και πρόγραμμα Πρωτεύουσας, στο αντίστοιχο Έθνικό Χωροταξικό και στο 15ετές «Σχέδιο Προτύπου μακροχρονίου Αναπτύξεως Ελλάδας». Την φορά αυτή κρατικός φορέας ανάθεσης μελετών είναι και το Υπουργείο Έσωτερικών.

Μετά την πτώση της δικτατορίας έχουν ανασταλεί όλες οι ανάθεσεις χωροταξικών και ρυθμιστικών μελετών, παρ' όλο που προβλέπονται στα προγράμματα Δημοσίων Έπενδύσεων, με εξαίρεση τον νομό Χαλκιδικής, που οι γνωστές καταστάσεις δεν δικαιολογούσαν καμιά αιτία αναστολής όπως συμβαίνει για τις άλλες.

Β'. Διαδικασία εκπόνησης και εφαρμογής των χωροταξικών και ρυθμιστικών μελετών

Γιά να δοῦμε τό ρόλο μας στis χωροταξικές-ρυθμιστικές μελέτες αλλά και για να έντοπίσουμε τήν αδυναμία εφαρμογής τους θά πρέπει να σταθούμε στη διαδικασία εκπόνησής τους.

Κατ' αρχήν θά πρέπει να υπογραμμιστεί, πράγμα που σκόπιμα μέχρι σήμερα δεν γίνεται από τούς υπεύθυνους κρατικούς φορείς, ότι μιά ρυθμιστική επέμβαση στό χώρο δεν αποτελεί μόνο μιά τεχνική ενέργεια ύψηλης επιστημονικής στάθμης, αλλά και πολιτική πράξη. Ο χωροταξικός σχεδιασμός είναι πράξη και έχει τήν επιστημονική του πλευρά αλλά και τήν αντίστοιχη πολιτική του διάσταση.

Όταν μιλάμε επομένως για διαδικασία εκπόνησης μελετών, (κι από εδώ ξεκινάει ή πρώτη μεγάλη παρεξήγηση), δε θά πρέπει να αναφερόμαστε στόν συμβατικό χρόνο μελέτης, δηλαδή απ. τήν ήμερομηνία υπογραφής μιάς σύμβασης έως τήν «τελική παράδοση και παραλαβή της». Η διαδικασία ξεκινά τή στιγμή που αποφασίζεται ή εκπόνηση μιάς μελέτης. Έπομένως σημασία έχει πώς αποφασίζεται. Η μελέτη μιάς περιοχής προκύπτει από μιά σκοπιμότητα. Αυτό σημαίνει ότι ο κρατικός φορέας έχει διαπιστώσει σε κάποιο επίπεδο συγκεκριμένες αντιφάσεις και αντιθέσεις, που απαιτούν τήν λήψη μέτρων. Σημαίνει ακόμη ότι σε μιά πορεία εξέλιξης έχουν δημιουργηθεί προβλήματα που τήν δυσχεραίνουν. Σημαίνει ακόμη ότι αν σε μιά φάση δεν έχουν όξυνθεί τά προβλήματα προβλέπουμε ότι κάτι τέτοιο θά γίνει. Σημαίνει ότι στη δοσμένη χρονική φάση ή εξέλιξη εμφανίζεται ανισόμερη και ότι θά πρέπει να ληφθούν μέτρα εξισορρόπησης βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Σημαίνει ότι απέναντι στis όξυμένες αντιθέσεις και στά αντικρουόμενα συμφέροντα παίρνονται θέσεις συμβιβαστικές όπωςσδήποτε όμως όχι «άμερόληπτες» ούτε «ουδέτερες». Σημαίνει τέλος ότι ή ανάγκη για τήν μελέτη μιάς περιοχής δεν είναι αυτόνομη αλλά έντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο στόχων και αναγκών και ότι από αυτό έχουν προσδιοριστεί οι άφετηρίες για τήν συγκεκριμένη περιοχή.

Έτσι ο έντοπισμός του αντικειμένου μελέτης σημαίνει προσδιορισμό ή προκαθορισμό του επιθυμητού, του επιδιω-

κτέου αποτελέσματος που δεν στερείται, τελικά, πολιτικής σκοπιμότητας. Σε σχέση μ' αυτό όφείλει ο φορέας να ξεκαθαρίσει αν επιδιώκει τήν αποκάλυψη όλων των αντιθέσεων και προβλημάτων. Τό στοιχείο αυτό προκαθορίζει σε σημαντικό βαθμό και τή διαδικασία και τή μεθοδολογία εκπόνησης τής μελέτης.

Η διατυπωμένη σε όλες τις συμβάσεις γενική επιδίωξη «αξιοποίησης των δυνατοτήτων μιάς περιοχής», χωρίς να προκαθορίζεται ή πολιτική-κοινωνική διάσταση των προβλημάτων, οδηγεί σε μιά οικονομιστική-τεχνοκρατική αντίψη που άποστεώνει τις μελέτες, και άκυρώνει κάθε ουσιαστική επιδίωξη τής ρυθμιστικής επέμβασης.

Μιά χωροταξική ή ρυθμιστική μελέτη δεν πρέπει να τελειώνει τή στιγμή τής παράδοσής της. Τό γεγονός βέβαια ότι οι μελέτες συνήθως δεν εφαρμόζονται πρακτικά οδηγεί εκεί, αλλά είναι σίγουρο ότι κι αν ακόμη εφαρμόζονταν εκεί θά οδηγούσε. Όταν μιά τέτοια μελέτη εφαρμόζεται μακροχρόνια, όταν ή «ύπάρχουσα» κατάσταση από τή δυναμική των πραγμάτων αλλά και τήν εφαρμογή των ενδιάμεσων προτάσεων μεταβάλλεται, είναι αυτονόητο ότι σε κάθε φάση ύλοποίησης πρέπει να επαληθεύονται οι στόχοι, να ξεετάζονται οι συνέπειες των προτάσεων και έργων, να προσαρμόζονται ή και να τροποποιούνται πολλά πράγματα.

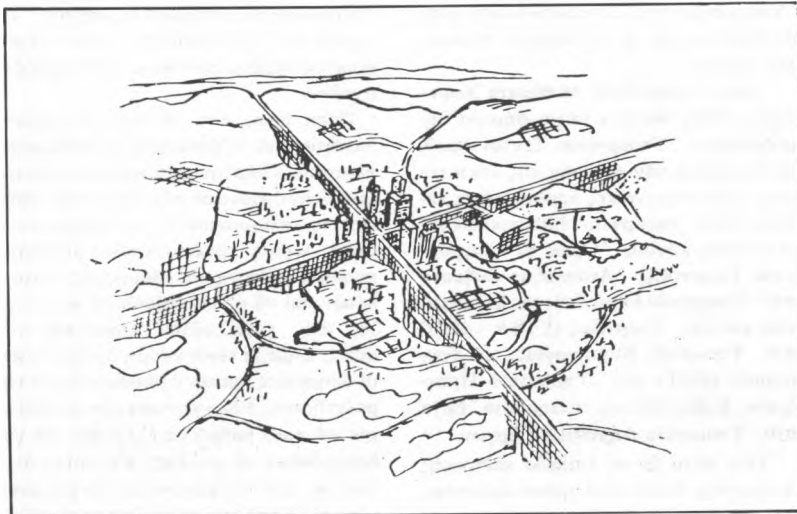
Άρα ή μελέτη είναι μέχρι τό τέλος τής εφαρμογής συνεχής και αναγκαία. Τούτο επηρεάζει άμεσα και τήν διαδικασία και τήν μεθοδολογία εκπόνησης μιάς μελέτης. Έχοντας έτσι όρισει ευρύτερα τήν άφετηρία και τό τέλος μιάς μελέτης διαπιστώνουμε πώς ό μέχρι σήμερα συμβατικός τρόπος καθορισμού της εκφράζει μιά άλλη αντίληψη.

Μέχρι σήμερα με διάφορες παραλλαγές ζητείται από τόν μελετητή, αυτόν που θά επιλεγεί, μιά έκθεση για να διαπιστωθεί αν γνωρίζει τήν περιοχή και πώς βλέπει τή μεθοδολογία μελέτης.

Άφου άνατεθεί ή μελέτη όρίζεται:

- χρόνος συλλογής στοιχείων
- χρόνος ανάλυσης στοιχείων
- χρόνος για πρόγραμμα κι εναλλακτικές λύσεις
- χρόνος για ύποβολή προτάσεων.

Μιά επιτροπή υπηρεσιακών παραγόντων διαφόρων κρατικών υπηρεσιών, παρακολουθεί και παραλαμβάνει τή μελέτη. Δηλαδή ή πολιτική έξουσία ά-

πουσιάζει ώστε ή παραλαβή, μετά από τις οποίες τελικά τεχνοκρατικές ή έστω και πλατύτερου χαρακτήρα παρατηρήσεις, σημαίνει «παραλαβή» όχι όμως κι έγκριση. Γιατί έγκριση σημαίνει πολιτική απόφαση για τήν εφαρμογή της. Και εκεί κάπου οί μελέτες «άρχειοθετούνται».

Σέ μία τέτοια διαδικασία εκπόνησης μελετών, οί μελετητές θεωρούνται «ειδικοί» πού θά εξέτάσουν όλα τά στοιχεία — μιάς δοσμένης δπως έχουν τά πράγματα στιγμής — μέ βάση αυτά θά «άποκαλύψουν» τά προβλήματα, θά προτείνουν «εναλλακτικές λύσεις» και ό φορές θά εκλέξει.

Έτσι δημιουργείται τό πρώτο «άλλοθι» στην πολιτική απόφαση γιατί αυτή πέφτει στους ώμους τών «ειδικών». Η μή εφαρμογή της μελέτης, δηλαδή ή μή λήψη απόφασης σημαίνει «κακές» εναλλακτικές λύσεις, άρα κακές μελέτες, πού όμως έχουν «παραληφθεί».

Υπάρχουν όμως και άλλα προβλήματα σχετικά μέ τή διαδικασία εκπόνησης μελετών. Άς έλθουμε στά στοιχεία. Υπάρχει τό στατιστικό υλικό, χάρτες, αεροφωτογραφίες κ.λπ. Αυτά όλα δίνονται στό μελετητή ή μαζεύονται από διάφορες υπηρεσίες. Πέρα από τις έλλείψεις πού αυτά τά στοιχεία έχουν, υπάρχει σοβαρότατη έλλειψη στοιχείων ύποδομής όπως κτηματολόγιο, κλιματολογικά στοιχεία, ύδρολογικά και γεωλογικά χαρακτηριστικά, άκόμη δέ και οικονομικών και κοινωνιολογικών μελετών. Έπίσης ζητείται ή επίτοπια γνώση της περιοχής, και σωστά. Πώς όμως; Από τή μία μεριά υπάρχουν οί τοπικές κρατικές υπηρεσίες και ή Ι.Α., πού μπορούν νά δώσουν μία εικόνα όχι όμως και πολλά έπεξεργασμένα στοιχεία γιατί τούς λείπει ή τεχνική και οργανωτική ύποδομή. Από τήν άλλη θά πρέπει νά γίνουν επίτοπιες έρευνες όπου βέβαια οί κάτοικοι τών περιοχών, οί ενδιαφερόμενοι, καλούνται νά βοηθήσουν.

Στό σημείο αυτό υπάρχουν και τό σοβαρότερο πρόβλημα, γιατί συγκρούονται πραγματικά δύο αντίληψεις. Η μία θέλει τούς κατοίκους, ίσοπεδωτικά χωρίς ταξικές διακρίσεις, «πομπούς» πληροφοριών προς τούς «ειδικούς», πού έν προκειμένω είναι «δέκτες» πληροφοριών, πού τις έπεξεργάζονται μέ κάποια προγράμματα σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές για νά διαπιστώσουν τις ανάγκες και τά προβλήματα τών κατοίκων. Η αντίληψη αυτή επικρατεί στους κρατικούς φορείς, ίσως και σάν παραχώρηση,

και διαπνέει όλη τήν επιθυμητή διαδικασία εκπόνησης μελετών. Υπάρχει, όμως, ως αντίληψη και μεθοδολογία σε πολλούς μελετητές.

Αντίθετα υπάρχει μία άλλη αντίληψη πού δέχεται ότι οί ενδιαφερόμενοι δέν είναι μόνο «πομπόι» πληροφοριών αλλά και αίτημάτων και πάρα πέρα «δέκτες» ειδικής επιστημονικής και γενικής πολιτικής πληροφόρησης.

Είναι ή αντίληψη πού βλέπει τούς κατοίκους νά συμμετέχουν ένεργά, νά συνειδητοποιούνται πάνω στά αίτια τών προβλημάτων τους, νά προετοιμάζονται σ' όλη τή διαδικασία εκπόνησης της μελέτης για νά αναλάβουν αυτοί — γιατί αυτούς άφορά — τήν εφαρμογή της μελέτης. Και τότε στόν «ειδικό» πέφτει τό βάρος όχι μόνο τεχνικοεπιστημονικών εκτιμήσεων αλλά και πολιτικών, πέφτει ή εϋθύνη νά δώσει τήν επιστημονική του γνώση και εμπειρία σε κείνους πού έχουν τήν τελική εϋθύνη τών αποφάσεων: τήν πολιτική έξουσία, τούς πολιτικούς φορείς αλλά κυρίως τούς ίδιους τούς ενδιαφερόμενους. Στην πρώτη αντίληψη οί μελέτες δέν κοινοποιούνται, δέν μπαίνουν σε κρίση, παρά μόνο αν ολοκληρωθούν και γίνουν προτάσεις. Και τότε οί ενδιαφερόμενοι βρίσκονται στό δίλημμα νά συμφωνήσουν έφόσον εϋνοούνται, ή νά συμφωνήσουν άπληροφόρητοι, ή νά αντιδράσουν χωρίς όμως νά μπορούν νά αντιπροτείνουν γιατί δέν έχουν τήν δυνατότητα, δέν έχουν «μελετητές», δέν τούς δίνεται χρόνος, δέν τούς παρέχεται εϋθύνη στις αποφάσεις.

Υπάρχουν άκόμη προβλήματα πού ξεκινούν από τήν όργάνωση της Διοίκησης και τις άρμοδιότητες επί μέρους Υπηρεσιών της. Τά προβλήματα αυτά συνδέονται και μέ τό θεσμικό πλαίσιο πού ισχύει.

Όπως αναφέρθηκε τά θέματα Χωροταξίας ήταν πάντοτε μέχρι σήμερα άρμοδιότητας Υπουργείου Συντονισμού, μέ εξαίρεση τήν περίοδο της δικτατορίας, όταν σημαντικές άρμοδιότητες πέρασαν στό Υπουργείο Έσωτερικών για εϋνοήτους λόγους. Όμως τά προγράμματα Γεωργικής Ανάπτυξης ανήκουν στό Υπουργείο Γεωργίας, τής Βιομηχανίας και τής Ένεργείας (ΕΤΒΑ - ΔΕΗ) στό Υπουργείο Βιομηχανίας, τού Τουρισμού (ΕΟΤ) στό Υπουργείο Προεδρείας Κυβερνήσεως, τά Δημόσια Έργα στό Υπουργείο Δημοσίων Έργων.

Όλα αυτά δέ σε επίπεδο κεντρικής Διοίκησης, αλλά κατά τρόπο άσυντόνιστο και έν πολλοίς αυτόνομο ώστε πολ-

λές φορές νά διαπιστώνονται αντιφάσεις, άλληλεπικαλύψεις ή κενά στις διάφορες αποφάσεις. Σημειώνεται ότι, από τότε πού άρχισε αυτή ή πολιτική οικονομικού προγραμματισμού και χωροταξικού σχεδιασμού, δηλαδή τό 1960, μόλις τό 1976 ψηφίστηκε ό νόμος 360/75 περί «Χωροταξίας και Περιβάλλοντος» μέ τόν όποιο προβλέπεται ένα κεντρικό όργανο, τό Έθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας, και καθιερώνεται μία διαδικασία σχεδιασμού στην έλάχιστη έπέδρασαν οί μέχρι σήμερα εμπειρίες και επιστημονικές άπόψεις για τήν ουσία της Χωροταξίας.

Σ' ότι άφορά τά ρυθμιστικά σχέδια, ή άρμοδιότητα αυτή ακολούθησε τά χωροταξικά σχέδια μέχρι τό 1975 όταν αυτά πέρασαν στό Υπουργείο Δημοσίων Έργων. Τό πρόσφατο αυτό πέραςμα στό ΥΔΕ σήμανε μία άλλη αντίληψη για τό τί σημαίνει, τί επιδιώκεται και πώς εκπονείται ένα ρυθμιστικό σχέδιο. Σ' αυτό τό σημείο όμως θά γίνει αναφορά πιά κάτω. Έκείνο πού θάχε κανείς νά παρατηρήσει είναι ότι και για τά ρυθμιστικά σχέδια έγινε ό Α.Ν 1262/72, επί δικτατορίας, δηλαδή άφού επί 12 χρόνια είχαν εκπονηθεί τά περισσότερα ρυθμιστικά σχέδια τών αστικών κέντρων της χώρας. Ό νόμος αυτός δέν έχει άκόμη εφαρμοστεί κι αυτό δέν είναι άσχετο μέ τό περιεχόμενο και τις επιδιώξεις του. Θά πρέπει άκόμη νά αναφερθεί ότι για τά ρυθμιστικά σχέδια ζητούνταν από τό Υπουργείο Συντονισμού από τό 1966 και μετά και ή σύνταξη ρυμοτομικών σχεδίων, δηλαδή μία φάση μελέτης άρμοδιότητας ΥΔΕ, για τήν εφαρμογή της όποιας ισχύει και εφαρμοζεται ή ύπάρχουσα πολεοδομική νομοθεσία. Η νομοθεσία αυτή προβλέπει τελείως διαφορετικό τρόπο σύνταξης ρυμοτομικών σχεδίων.

Πέρα όμως από τή σύγχυση άρμοδιοτήτων και τις άδυναμίες τού θεσμικού πλαισίου, ύπηρεξαν και ύπάρχουν άδυναμίες στην όργάνωση τών υπηρεσιών, ώστε νά προσδιοριστούν οί ικανότητες τους στους τομείς προδιαγραφών, μελετών, παρακολούθησης και εφαρμογής τών μελετών και νά αξιοποιηθούν οί ικανότητες τών έργαζομένων μηχανικών σ' αυτές. Σήμερα είναι άκόμη άγνωστο, αν οί υπηρεσίες πρέπει ή μπορούν και τί νά μελετήσουν. Είναι άγνωστο αν μπορούν και σε ποιο βαθμό νά έλέγξουν και νά εφαρμόσουν τις μελέτες. Και τούτο δέν ξεκινάει από τις ικανότητες τών μηχανικών, αλλά από τήν άσάφεια ως προς τό τί

θέλει και πώς θέλει με τις υπηρεσίες του να κάνει το κράτος και πώς για το σκοπό αυτό τις οργανώνει. Κι αυτό έχει άμεση σχέση με τις επιδιώξεις μέσω του χωροταξικού - ρυθμιστικού σχεδιασμού, που ήταν και παραμένουν ασαφείς.

Μένει ακόμη να εξεταστούν οι φορείς μελετών. Στο σημείο αυτό υπάρχουν αμφιλεγόμενες απόψεις. Ανακύπτει δηλαδή το ερώτημα σε ποιο βαθμό μπορούν ή πρέπει να εκπονούνται οι χωροταξικές και ρυθμιστικές μελέτες από ιδιωτικούς φορείς και σε ποιο βαθμό τούτο ανήκει, πρέπει να ανήκει στην Διοίκηση. Για παράδειγμα έχει διατυπωθεί ότι το Έθνικό Χωροταξικό Σχέδιο δεν μπορεί να εκπονείται από έναν ιδιωτικό φορέα, ενώ το ρυθμιστικό σχέδιο μιας πόλης μπορεί. Ακόμη ότι η χωροταξική μελέτη μιας μεγάλης περιφέρειας π.χ. της Πελοποννήσου μόνο από ένα κρατικό φορέα μπορεί ή πρέπει να μελετηθεί ενώ μια μικρότερη περιοχή π.χ. ένας νομός μπορεί να μελετηθεί από ένα ιδιωτικό φορέα. Άλλο παράδειγμα ο τρόπος εκπόνησης των ρυθμιστικών σχεδίων.

Από την στιγμή που πέρασαν στην αρμοδιότητα του ΥΔΕ τα ρυθμιστικά σχέδια δεν αποτελούν αντικείμενο συνολικής μελέτης από ιδιωτικούς φορείς. Σ' αυτούς θα ανατίθενται μόνο ή συλλογή στοιχείων και ή ανάλυσή τους. Από εκεί και πέρα το ΥΔΕ θα συντάξει μόνο του τις προτάσεις. Ο διαχωρισμός δέ αυτός δεν ξεκινάει από πολιτική εκτίμηση των αρμοδιοτήτων των ιδιωτικών φορέων αλλά από καθαρά τεχνικούς και οικονομικούς λόγους.

Τό πρόβλημα έχει φυσικά σχέση με ολόκληρη την ιστορία του χωροταξικού - ρυθμιστικού σχεδιασμού στη χώρα μας και σχετίζεται με ένα διαμορφωμένο μελετητικό δυναμικό στη Διοίκηση και στα έλευθερα επαγγέλματα. Όταν πρωτοάρχισαν οι μελέτες αυτές οι μοναδικοί φορείς μελέτης που υπήρχαν ήταν τα γραφεία Κ. Δοξιάδη και F. Basil μια και τό ΥΔΕ είχε άπεμπολήσει τά δικαιώματά του στα θέματα αυτά. Μέ τήν πάροδο του χρόνου, από τή μία μεριά ή δημιουργία του ΣΠΕ στό ΕΜΠ και ή λειτουργία του ως φορέα χωροταξικών - ρυθμιστικών μελετών και έρευνών καθώς και ή λειτουργία του ΚΕΠΕ, τής υπηρεσίας Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας στό ΥΔΕ και τής Δ/νσης Χωροταξίας του Υπουργείου Συντονισμού, από τήν άλλη μεριά ή δημιουργία πολλών ιδιωτικών φορέων μέ τήν εξειδίκευση πολλών αρχιτεκτόνων δημιούργησαν μία νέα κατά-

σταση. Σήμερα υπάρχουν κρατικές υπηρεσίες και ιδιωτικοί φορείς που μπορούν ή θά μπορούσαν να εκπονήσουν διάφορες μελέτες.

Ξαναγυρίζοντας λοιπόν στό αρχικό ερώτημα κρίνεται ότι, έτσι όπως μπαίνει, για πολλούς σημαίνει ποσοτικά και μόνο «μικρή» ή «μεγάλη» μελέτη. Αν πρόκειται όμως να τοποθετηθεί κανείς σωστά στό ερώτημα θά πρέπει να σταθεί στην κλίμακα τής πολιτικής ευθύνης για τίς αποφάσεις και τά μέτρα που έμπεριέχει κάθε μελέτη. Και ή πολιτική ευθύνη για τίς τύχες μιάς πόλης δέν μειώνεται σε ευθεία αναλογία σε σχέση με τίς τύχες μιάς περιφέρειας. Η απάντηση λοιπόν στό ερώτημα μπορεί τότε και μόνο να δοθεί, όταν ή Πολιτεία αναλάβει και κατανείμει τίς πολιτικές τής ευθύνες και όταν προσδιορίζει τόν ουσιαστικό αναπτυξιακό και προγραμματικό χαρακτήρα των όσων επιδιώκει. Τότε μπορεί να εκτιμηθεί και ποσοτικά τό πρόβλημα. Θά γίνει δυνατό να εκτιμηθούν τό οργανωτικό πλαίσιο, ή μεθοδολογία και οι διαδικασίες εκπόνησης των μελετών. Θά μπορούν ακόμη να εκτιμηθούν οι ανάγκες που από κάθε μελέτη απορρέουν, ώστε τελικά να προσδιοριστεί τί πρέπει να μελετηθεί στα πλαίσια τής Διοίκησης και σε τί μπορούν να συμβάλουν, μέ προσδιορισμένη πιά τή δομή τους, οι ιδιωτικοί φορείς.

Συμπερασματικά σε σχέση με όσα αναπτύχθηκαν στό κεφάλαιο αυτό θά μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα από τίς διαδικασίες και γενικότερα τήν αντιμετώπιση του τρόπου εκπόνησης των μελετών σχεδιασμού του χώρου προκύπτουν βασικές αδυναμίες πάνω στό είδος και τήν ποιότητα των μελετών αλλά κύρια στην εφαρμογή τους. Οι αδυναμίες αυτές προκύπτουν γιατί:

α) Έξαιτίας μιάς τεχνοκρατικής αντίληψης για τή μελέτη των προβλημάτων, ή πολιτική έξουσία αρνείται να κάνει σαφείς τούς στόχους και τίς επιδιώξεις του οικονομικού προγραμματισμού τής και του χωροταξικού σχεδιασμού.

β) Η ασάφεια αυτή καθιστά ασαφέστερο τόν τρόπο ιεράρχησης των μελετών που πραγματικά απαιτούνται.

γ) Η πολιτική έξουσία μεταθέτει σε «ειδικούς» τήν πολιτική ευθύνη στίς αποφάσεις που πρέπει να παρθούν πάνω στα αντικρουόμενα συμφέροντα.

δ) Αγνοείται ή ουσιαστική συμμετοχή των ενδιαφερομένων και ή αντι-

παράθεση των διαφορετικών απόψεων για τή λύση των προβλημάτων.

ε) Διατηρούνται, άρα, όλες οι αδυναμίες του συγκεντρωτικού συστήματος διοίκησης, απαρχαιωμένου ήδη για τήν αντιμετώπιση θεμάτων χωροταξικού σχεδιασμού.

στ) Κατά συνέπεια ή πολιτεία αδυνατεί να προχωρήσει στίς θεσμικές εκείνες αλλαγές που θά βοηθούσαν στην εφαρμογή προγραμμάτων και μελετών ανάπτυξης.

ζ) Δέν έχουν προσδιοριστεί οι ανάγκες και ή οργανωτική δομή των φορέων μελέτης και έρευνας.

Γ'. Η γενική και ή εξειδικευμένη συμβολή των Αρχιτεκτόνων στίς μελέτες σχεδιασμού

Σήμερα, εκτιμώντας τό αποτέλεσμα 18 χρόνων περίπου προσπαθειών τής Πολιτείας για μία ρυθμιστική επέμβαση, τόσο στόν αστικό όσο και στόν ευρύτερο χώρο, μπορούμε να πούμε ότι τά αποτελέσματα έρχονται σε κατάφωρη αντίφαση με όσα υποτίθεται ότι επιδιώχθηκαν. Και είναι τέτοια τά αποτελέσματα ώστε θά πρέπει πραγματικά να εκτιμήσουμε ποιά ήταν ή συμβολή μας και τελικά ή ευθύνη μας ως τεχνικών. Είναι τούτο αναγκαίο όχι μόνο από μία πρόθεση αυτοκριτικής, αλλά γιατί για πολλούς λόγους ή προσφορά και ή ποιότητα τής δουλειάς μας χρησιμοποιείται σαν άλλοθι στόν καταμερισμό των ευθυνών. Παραπέρα οι λαθεμένες ερωτήσεις για τό τελικό αποτέλεσμα δημιουργούν ένα δεύτερο άλλοθι για τόν τρόπο που φαίνεται να προγραμματίζονται έδω και λίγα χρόνια οι ρυθμιστικές επεμβάσεις στό χώρο. Εκτιμώντας σ' όλη αυτή τή μακροχρόνια πορεία τή συμβολή μας διαπιστώνουμε ότι ήταν σημαντικότερη. Αν δέ σήμερα διαπιστώνουμε ακόμη τήν έλλειψη προγραμματισμού, γι' αυτό οι τεχνικοί και ειδικότερα οι αρχιτέκτονες στό σύνολό τους δέν είναι οι υπεύθυνοι. Στο σημείο αυτό θά πρέπει να λυθεί ή παρεξήγηση που υπάρχει, για άλλους σκόπιμη για άλλους από άγνοια, να εκτιμάται δηλαδή ή συμβολή από τό τελικό αποτέλεσμα και μόνο. Ασφαλώς θά μπορούσαμε να έχουμε κάνει περισσότερα, θά μπορούσαμε να έχουμε αποφυγή λάθη, θά μπορούσαμε να εκτιμήσουμε καλύτερα όρισμένες καταστάσεις. Όμως τό να μήν έχουμε κάνει κάτι παραπάνω δέν σημαίνει ότι πρέπει να μηδενίζουμε τήν όποια προσφορά μας. Για να μπορούμε λοι-

πόν να προσδιορίζουμε τις σημερινές μας άφεταιριές αναγκαστικά θα πρέπει να ανατρέξουμε στο παρελθόν.

Η περίοδος 1960-67 ήταν πραγματικά μία εποχή έντονου προβληματισμού πάνω στα θέματα αυτά. Ο προβληματισμός υπήρξε και μέσα σε φορείς ελεγχόμενους από το κράτος και σε άλλους.

Κατ' αρχήν μέσα στην Αρχιτεκτονική Σχολή, στο ΣΠΕ, παράλληλα με την εκπόνηση διαφόρων μελετών, διερευνήθηκε ή μεθοδολογία εκπόνησης και προσδιορίστηκαν όριζόμενες θεωρητικές κατευθύνσεις για την οικιστική αναδιάρθρωση της χώρας. Τήν εποχή αυτή οι προτάσεις που έγιναν από το ΣΠΕ, δεν έμειναν κλειστές στον ακαδημαϊκό χώρο, και θά μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για την εφαρμογή κάποιου χωροταξικού σχεδιασμού, γιατί οι προτάσεις αυτές έγιναν πάνω σε συγκεκριμένες μελέτες που το Δημόσιο είχε αναθέσει στο ΣΠΕ. Σήμερα μπορεί να άσκειται κριτική για εκείνες τις προτάσεις, χωρίς όμως να γίνονται βήματα προς άλλη κατεύθυνση. Έν πάση περιπτώσει ή κριτική αυτή δεν γίνεται από το Δημόσιο, γιατί τεχνοκρατικό κι αυτό θά μπορούσε να τις εφαρμόσει, ή θά μπορούσε να τις προσαρμόσει στη δική του πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης.

Έκτός από το ΣΠΕ λειτούργησε και το ΚΕΠΕ, οργανισμός άμεσα ελεγχόμενος από το Κράτος. Στην ίδια περίοδο (1960-67) έγιναν άρκετές μελέτες τόσο σε ειδικούς τομείς της οικονομίας όσο και στο πρόβλημα της περιφερειακής ανάπτυξης. Ακόμη το ΚΕΠΕ έκπονούσε, όπως και σήμερα, τά δετή προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης. Κάτω από τό πρόσχημα ότι τούτο άποτελούσε συμβουλευτικό όργανο του Κράτους, οι μελέτες του έμειναν άναξιοποίητες.

Ανάλογες προτάσεις σε θέματα προγραμματισμού είχαν γίνει από τό ΤΕΕ, τολάχιστον στην περίοδο 1964-67.

Σοβαρότατος τέλος ήταν ό προγραμματισμός που άναπτύχθηκε από τόν ΣΑΔΑΣ, μέσα από διάφορες ένεργειές του και κύρια μέσα από τά συνέδριά του.

Τόσο τά προβλήματα παιδείας τών τεχνικών όσο και τά προβλήματα άναπτυξης έπισημάνθηκαν σε 6 έτήσια συνέδρια. Η άνάγκη για σωστό πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό, ήταν από τά θέματα που άπασχόλησαν τόν Σύλλογο Αρχιτεκτόνων από τήν άρχή. Τό πρόβλημα Αθήνα άναλύθηκε πρίν 12 χρόνια κι άκούστηκαν αυτά που σήμερα άκόμη γράφονται και φαίνεται σαν να άκούγονται για πρώτη φορά. Πέρα

άπό τις μελέτες και τόν προβληματισμό μέσα στους διάφορους φορείς, έγιναν και μελέτες που άνατέθηκαν σε ιδιωτικά γραφεία από τό Δημόσιο. Παρ' όλες τις άδυναμίες που ύπήρχαν και έπισημάνθηκαν προηγουμένα, οι περισσότεροι μελετητές κατέβαλαν προσπάθειες τέτοιες ώστε οι περισσότερες μελέτες να έχουν έντοπίσει άρκετά από τά βασικά προβλήματα τών περιοχών. Κι αν άκόμη δεχτούμε ότι οι προτάσεις τών μελετών έπασχαν, έπασχαν από άδυναμίες που ήδη άναφέρθηκαν. Πώς άντιμετωπίστηκαν όμως τά προβλήματα τών διαφόρων περιοχών; Μέ ποιές έναλλακτικές λύσεις;

Στήν περίοδο αυτή οι μελέτες δεν εφαρμόστηκαν. Όμως έδωσαν ευκαιρία για ένα προβληματισμό που είχε ευρύτερη άπήχηση. Δέν συνέβη όμως τό ίδιο με τήν πολιτική έξουσία και άλλες πολιτικές δυνάμεις τής εποχής εκείνης.

Αν ήθελε κανείς να έξηγήσει τό φαινόμενο αυτής τής άναντιστοιχίας μεταξύ προθέσεων και άποτελέσματος θά μπορούσε απλά να δεχτεί ότι όλες αυτές οι μελέτες άποτελούσαν μέσο έκτόνωσης πιεστικών καταστάσεων όχι όμως και έπιθυμία να εφαρμοστεί κάτι. Η έξήγηση όμως αυτή δεν άρκει. Η πολιτική έξουσία ως ένα βαθμό θεωρούσε άναγκαίο να επέμβει ρυθμιστικά στην παραγωγή του χώρου. Μέσα στην προσπάθεια έκσυγχρονισμού του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή άναπαραγωγής τών παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων στις νέες συνθήκες, ήταν άπαραίτητη ή δημιουργία νέων όρων, ή άμβλυνση τών αντίθεσεων που μέχρι τότε έίχαν άναπτυχθεί στο χώρο. Όμως εκεί ήταν και ελναι άκόμη και μέχρι σήμερα ή δυσκολία. Και τούτο γιατί οι μέχρι τότε διαμορφωμένες παραγωγικές δυνάμεις συνιστούσαν μία δομή που δεν ήταν εύκολο να μεταβληθεί από τά πάνω. Τά κυρίαρχα συμφέροντα είχαν τή δυνατότητα και τή δύναμη να άναστείλουν κάθε προσπάθεια, μία και οι δυνάμεις αντίστασης και οι φορείς που τις έκπροσωπούσαν είχαν ρίζη άλλού τό βάρος τους ή ύποτίμησης στην σημασία αυτής τής προσπάθειας.

Στά χρόνια τής δικτατορίας δεν υπήρξε άυταπάτη για τήν τύχη τών μελετών που έγιναν. Άλλωστε τό δικτατορικό καθεστώς βοήθησε άθέλητα στο να ένταχθούν και τά προβλήματα αυτά στη γενική αντίθεση του λαού έναντίον του. Έτσι μπορεί κανείς να δεχτεί σαν θετική συμβολή τις άντιδράσεις τών άρχιτεκτόνων μέσα από τόν ΣΑΔΑΣ για άπο-

φάσεις όπως εκείνες για τά πολυόροφα σχολεία ή τήν έγκατάσταση του Άνδρεάδη στα Μέγαρα.

Έξετάζοντας όμως τήν περίοδο αυτή δεν θά πρέπει να άγνοήσουμε μελέτες όπως τό 15ετές σχέδιο Προτύπου Άναπτύξεως, τό Έθνικό Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα και τό αντίστοιχο για τήν Πρωτεύουσα. Δέν θά πρέπει να ξεχάσουμε τις λίγες αλλά και τόσο σημαντικές για τήν εποχή αυτή άντιδράσεις για τις δύο τελευταίες, τόσο ύπηρεσιακών παραγόντων όσο και μέσα από τό Δελτίο του ΣΑΔΑΣ. Αν ήθελε κανείς να σταθεί στην ουσία τών μελετών αυτών μένει να έξηγηθεί αν αυτές έντάσσονται στην γενικότερη θεμελίωση τής φασιστικής ιδεολογίας του δικτατορικού καθεστώτος ή αν άπλώς άποτελούσαν πράξεις έντυπωσιασμού και σκοπιμότητας.

Στή σημερινή φάση, μετά τήν πτώση τής δικτατορίας, έχει άναπτυχθεί βαθύς προβληματισμός πάνω στην σημασία, τήν σκοπιμότητα και τόν τρόπο έκπόνησης τών μελετών χωροταξικού - ρυθμιστικού σχεδιασμού. Ο προβληματισμός αυτός άκολουθεί δύο παράλληλες πορείες με αντίθετη κατεύθυνση.

Η μία, τής πολιτικής έξουσίας, συνίσταται στην πλήρη άναστολή τών μελετών και στην θεσμική κατοχύρωση τών διαδικασιών έκπόνησής τους. Η δεύτερη, όσων άσχολήθηκαν μέσα και έξω από τόν Διοικητικό μηχανισμό, μέσα και έξω από διάφορους έπιστημονικούς - έπαγγελματικούς φορείς, έπανατοποθετείται πάνω στην ευρύτητα και τή σημασία του χωροταξικού σχεδιασμού.

Σ' ότι άφορά τήν τακτική τής πολιτικής έξουσίας έμφανίζεται μία σημαντική αντίφαση. Από τή μία μεριά θεσμοποιείται ή χωροταξία και ή ρύθμιση του χώρου. Κατοχυρώνεται μάλιστα με μία διαδικασία συγκεντρωτική, άνελαστική και τεχνοκρατική που λίγο παίρνει ύπόψη της τήν άνάγκη άνοικτών διαδικασιών έρευνας και συμμετοχής κατοίκων και κοινωνικών φορέων. Από τήν άλλη μεριά, παρά τό γεγονός ότι οι ύπηρεσίες είσηγούνται σειρά μελετών που έντάσσονται στο προϋπολογισμό Δημοσίων Έπενδύσεων αυτές δεν άνατίθενται.

Η έξήγηση για λόγους λιτότητας ή έλλειψης μελετητικού δυναμικού δεν έύσταθεί.

Αντίθετα ή έξήγηση, ότι τελικά κάποιιοι που άντιδρούν, αυτοί δηλαδή που μέχρι τώρα άντιδρούσαν, παγώνουν τήν διαδικασία, φαίνεται ή πιο λογική. Γιατί όσο κι αν δεν λέγεται ελναι σαφές ότι

μέσα από τα ρυθμιστικά σχέδια που έχουν εκπονηθεί, όσο τεχνοκρατικά και αν είναι, δημιουργούνται ερεθισμοί και αντιδράσεις σε συγκεκριμένες αποφάσεις. 'Η Πύλος, ή 'Ιτέα, ο Βόλος, ή Σητεία, το 'Αεροδρόμιο Σπάτων είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα. Έτσι αναστέλλονται οι μελέτες και θα γίνουν μόνο εκείνες που είναι αναπόφευκτο να γίνουν, αλλά πάντως μέσα από απόλυτα ελεγχόμενες διαδικασίες.

Υπάρχει κι ένας άλλος λόγος, που συνδέεται με την δεύτερη αντίληψη που υπάρχει σήμερα. Υπάρχει δηλαδή ο φόβος μήπως αυτοί που θα μελετήσουν τα προβλήματα, τα δουν από μιά ευρύτερη κοινωνική σκοπιά.

Απέναντι σ' αυτήν την πολιτική για το σχεδιασμό του χώρου οι αρχιτέκτονες, έχοντας τις εμπειρίες από το παρελθόν, γνωρίζοντας τις γενικότερες συνθήκες ανάπτυξης της χώρας, οξύνουν την προβληματική τους σε σχέση με την ουσία του χωροταξικού σχεδιασμού.

Η άμεση σύνδεση της Χωροταξίας με τη γενική αναπτυξιακή πολιτική, ο διεπιστημονικός χαρακτήρας που απαιτείται για τη συγκρότηση των ομάδων μελέτης και η ανάγκη ανοικτών διαδικασιών, κάνει αναγκαία την επανεξέταση πολλών παραγόντων. 'Ιδιαίτερα:

α) 'Η εκπαίδευση όσον άπασχολούνται με τα προβλήματα αυτά. Είναι φα-

νερό ότι, εκτός από τους αρχιτέκτονες, είναι απαραίτητο και άλλες κατηγορίες τεχνικών να ξεειδικεύονται σε θέματα χωροταξίας. Παραπέρα, είναι απαραίτητη ή διασύνδεση της εκπαίδευσης με άλλους επιστημονικούς κλάδους, (στατιστικοί, υγιεινολόγοι, γεωπόννοι, κοινωνιολόγοι, κ.λπ.) για τον τομέα αυτών των μελετών επιτακτικό είναι το πρόβλημα της μετεκπαίδευσης.

β) Οι φορείς έρευνας και εκπόνησης των χωροταξικών μελετών. Το πρόβλημα αυτό σχετίζεται άμεσα με το προηγούμενο αλλά με την αναγκαία δομή των μελετητικών μονάδων, στις οποίες οι αρχιτέκτονες αποτελούν βασικό στοιχείο.

γ) Οι αρμόδιοι φορείς που έχουν την πολιτική ευθύνη για το σχεδιασμό του χώρου. 'Η άποκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων και του συστήματος Διοίκησης θα επηρεάζει και τις διαδικασίες εκπόνησης αλλά και την μεθοδολογία των μελετών αυτών.

δ) Οι αναγκαίες θεσμικές μεταρρυθμίσεις που σχετίζονται με τις διαδικασίες εκπόνησης των μελετών και με τις δυνατότητες επέμβασης στο χώρο (πολιτική γής, κτηματολόγιο, πολεοδομική - χωροταξική νομοθεσία κ.λπ.).

Όπωςδήποτε όμως όλα αυτά εξαρτώνται από το πόσο οι τεχνικοί, οι αρμόδιοι φορείς, οι κοινωνικές ομάδες, έχουν συνειδητοποιήσει ότι ο σχεδιασμός και

ή παραγωγή του χώρου αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του παραγωγικού συστήματος, ότι συνδέονται άμεσα με τον επιθυμητό τρόπο ζωής. Μία τέτοια συνειδητοποίηση άποτελεί τό μεγαλύτερο μέσο για να επιτύχουμε ένα ουσιαστικό πλαίσιο δουλειάς, ένα ουσιαστικό τρόπο δράσης και κοινωνικής συμβολής.

1. 'Αρχιτεκτονικά Θέματα: «'Η ρύθμιση του χώρου στην 'Ελλάδα». Τεύχος 11, 1977 σελ. 128-154.

2. Βλ. σημείωση 1.

3. Π. Λουκάκης, «'Επανιέρχηση του πλέγματος οικισμών της χώρας: βασικός στόχος στην προσπάθεια περιφερειακής ανάπτυξης» 'Εκδοση ΤΕΕ 12/77 σελ. 12-40. 'Επίσης Δελτίο ΣΑΔΑΣ, 3/1976 και «'Ρύθμιση του χώρου στην 'Ελλάδα» 'Ετήσια 'Επιθεώρηση. 'Αρχιτεκτονικά θέματα τεύχος 11/77 σελ. 209-210.

4. Π. Λουκάκης, «'Περιφερειακές σχέσεις και τάσεις εξέλιξης του δικτύου αστικών κέντρων της 'Ελλάδας». 'Επιθεώρηση Κοινωνικών 'Ερευνών, ΕΚΚΕ, τεύχος 28/1976 σελ. 363-388.

Γ. Χαϊδόπουλος, «'Διαμόρφωση του συγκεντρωτισμού στο Λεκανοπέδιο 'Αττικής» Δελτίο ΣΑΔΑΣ 3/1976 σελ. 7-14.

5. 'Αναφέρεται ότι σύμφωνα με τό Μητρώο Μελετητών της ΓΕΜΚΑ υπάρχουν 36 Γραφεία Μελετών Γενικής ανάπτυξης Χωροταξικών ρυθμιστικών μελετών και 109 Γραφεία Πολεοδομικών-Οικιστικών Μελετών.

Η ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

— διαπιστώσεις και υποθέσεις —

του Π. Τζώνου

Στόν περιορισμένο χρόνο που έχω στη διάθεσή μου θα επιχειρήσω μιά συνοπτική ανδρομή στην εξέλιξη της αυτοσυνείδησης της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης μέχρι τις μέρες μας, για να καταλήξω σε λίγες παρατηρήσεις και σε περισσότερα ερωτήματα σχετικά με αυτήν.

Δέν υπάρχει άσφαλώς μιά ένιαία αυτοσυνείδηση της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης ούτε σε έναν ευρύτερο πολιτισμικό χώρο, ούτε σε μιά χώρα ούτε καν

σε μιά αρχιτεκτονική σχολή. 'Η διαφοροποίηση της έξωπανεπιστημιακής κοινωνικής σκέψης αντικατοπτρίζεται με κάποια αναλογία και μέσα σε κάθε πανεπιστημιακή σχολή. Είναι όμως επίσης άληθεια ότι στο χώρο της εκπαίδευσης και σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, κάποια άποψη επικρατεί και χαρακτηρίζει με την παρουσία της την αρχιτεκτονική σκέψη. 'Η άποψη αυτή, λιγότερο ή περισσότερο συστηματικά εκφρασμένη από τους πιο δυναμικούς της

υποστηρικτές, δασκάλους και φοιτητές, συγκροτείται σ' αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «κυρίαρχη θεωρία της αρχιτεκτονικής στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση» για την περίοδο αυτή.

Αυτή ή «θεωρία» εκφράζει την όποια επίγνωση της πανεπιστημιακής κοινότητας για την κοινωνική λειτουργία και την κοινωνική χρησιμότητα του επιστήμονα που επιδιώκει να διαμορφώσει. Συγχρόνως ή ίδια ή «θεωρία» καθορίζει και τό έννοιολογικό πλαίσιο μέσα στο

όποιο αναπτύσσεται ή επιστημονική επιχειρηματολογία του κλάδου, τόσο στο επίπεδο της εκπαίδευσης όσο και στο επίπεδο της ακαδημαϊκής έρευνας.

Ο μετασχηματισμός της θεωρίας αυτής από τη μία φάση εξέλιξής της στην άλλη, σημαδεύει την πορεία της εκπαίδευσης μέσα στο χρόνο. Η μελέτη αυτής της «ιστορίας ιδεών» θα μπορούσε να προσφέρει ύλικό χρήσιμο για την κατανόηση της πορείας της αρχιτεκτονικής εκπαιδευτικής αυτοσυνείδησης και της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης γενικότερα.

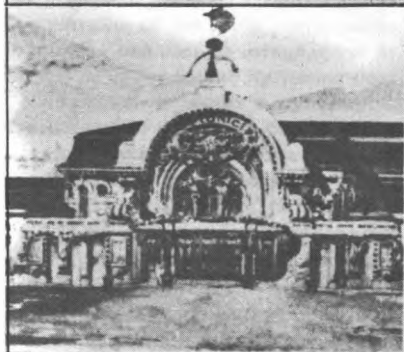
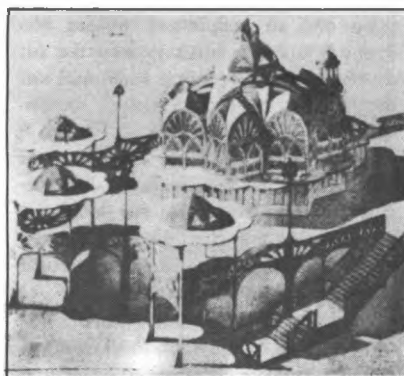
Γι' αυτήν λοιπόν την αυτοσυνείδηση, ή αλλιώς την επικρατέστερη θεωρία της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο και κατ' αντανάκλαση στη χώρα μας θα μιλήσω, όπως την έχω βιώσει προσωπικά και όπως πριν λίγα χρόνια δοκίμασα να καταγράψω κάπως πιο τεκμηριωμένα σε δύο σχετικά μου μελετήματα¹. Η χρονική συγκυρία της γενιάς μου θέλησε, βλέπετε, να υποστώ ακόμη εγώ, σε αντίθεση με έστω και λίγο νεότερους συναδέλφους, τρία κατά τη γνώμη μου σαφώς διακεκριμένα στάδια εξέλιξης της επικρατέστερης θεωρίας της αρχιτεκτονικής στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση: Σάν φοιτητής έζησα ακόμη κάτι από τους απόηχους του μοντέρνου κινήματος, αναμειγμένους με τις πρώτες ανησυχίες για συστηματοποίηση της αρχιτεκτονικής σε επιστημονική βάση, σάν νεοδιορισμένος πανεπιστημιακός βοηθός βρέθηκα μέσα στο κύμα της «επιστημονικής αρχιτεκτονικής» και μερικά χρόνια αργότερα είδα να προκύπτει μέσ' απ' αυτό και να κορυφώνεται ή «κοινωνική» προσέγγιση στην αρχιτεκτονική.

Κάνοντας λοιπόν ακόμη ένα βήμα πίσω για την απόκτηση κάποιας μεγαλύτερης έποπτείας, θα προσπαθούσα να διαγράψω σχηματικά την εξέλιξη της αυτοσυνείδησης αυτής λέγοντας ότι ή θεωρία της αρχιτεκτονικής, όπως κυρίαρχα εμφανίστηκε στο χώρο της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης τα τελευταία εκατό χρόνια, κινήθηκε στα εξής τέσσερα διαδοχικά στάδια εξέλιξης:

1. Π. Τζώνος, «Εξέλιξη της θεωρίας της σύγχρονης αρχιτεκτονικής και αρχιτεκτονική εκπαίδευση», Περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, 12, Δεκ. 1972, σελ. 1103-1118 και P. Tzonos, 4 approaches, 4 value systems in the development of the theory of contemporary design, London, The Polytechnic of Central London, mimeo., 1973.

Τήν αισθητικίζουσα προσέγγιση του προηγούμενου αιώνα, όπου ή εκπαίδευση διαμόρφωνε έναν αρχιτέκτονα με κύρια κοινωνική συμβολή τη λήψη αποφάσεων στο αισθητικό επίπεδο, ήρθε να αντικαταστήσει ή κυρίως τεχνική και κατά δεύτερο λόγο αισθητική και κοινωνική προσέγγιση του μοντέρνου κινήματος: "Ό,τι πραγματικά χαρακτηρίζει τό κίνημα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής — όπως άλλωστε και όλα τά κινήματα της διανόησης του πρώτου τρίτου του αιώνα μας — ήταν ή ανακάλυψη, ό θαυμασμός και ή έμπιστοσύνη στην τεχνολογία. Ό μηχανικός και οί κατασκευές του γίνονται τό πρότυπο του αρχιτέκτονα. Η αισθητική «προκύπτει» από τη λειτουργία και την κατασκευή. Ακόμη και ό κοινωνικός μεσιανισμός του μοντέρνου κινήματος βασιζόταν κατά μεγάλο μέρος στην πεποίθηση ότι ή ανάπτυξη της τεχνικής θα αποτελέσει τη βάση για την επίλυση των προβλημάτων της ανθρωπότητας, και κατ' επέκταση την αφετηρία για την κάλυψη της κοινωνικής αποστολής της αρχιτεκτονικής.

Μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ενώ ή διδασκαλία του μοντέρνου κινήματος γίνεται τό νέο κατεστημένο στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση, δημιουργούνται ήδη οί συνθήκες για την κατάλυση του. Η διατύπωση και ή ανάπτυξη νέων επιστημονικών μεθόδων και τεχνικών, για πολεμικούς πολλές φορές σκοπούς, — όπως ή κυβερνητική, ή θεωρία των αποφάσεων, ή θεωρία της πληροφορίας —, πού μετά τόν πόλεμο μετασχηματίζουν την οικονομία και την παραγωγή, δέν άργούν να έχουν τόν αντίκτυπό τους στη θεωρία της αρχιτεκτονικής. Μετά τις πρώτες σχετικές ενδείξεις στο τέλος της δεκαετίας του '50, γύρω στις αρχές της δεκαετίας του '60 γενικεύεται ή «επιστημονικοποίηση» της αρχιτεκτονικής — πάντοτε βέβαια στη θεωρία... Όχι πιά τά μανιφέστα και οί εϊκασίες αλλά ή επιστημονική σαφήνεια και αντικειμενικότητα, ή ποσοτική άρα και πειραματικά έλεγμένη διατύπωση και ποιοτικών ακόμη μεγεθών, ή παντοδύναμη επιστήμη πιστεύεται τώρα ότι θα βοηθήσει να αντιμετωπισθούν τά μέχρι στιγμής συσσωρευμένα άλυτα προβλήματα της αρχιτεκτονικής. Ό συλλογισμός ήχει άπλά και πειστικά: Έφ' όσον ή αρχιτεκτονική έχει έντοπίσει τά προβλήματά της και έχει στη διάθεσή της την απαραίτητη τεχνολογία, τότε «προφανώς» ή σύγχρονη υπερεξελιγμένη επιστημονι-

τά στυλ

κή μέθοδος είναι αυτό που λείπει για την επίλυση των προβλημάτων. Είναι η εποχή όπου ο ηλεκτρονικός υπολογιστής φαίνεται να επισκιάζει το γνωστό 6B μολύβι του αρχιτέκτονα, και τα μητρώα συσχετισμού μοιάζουν να άχρηστεύουν τις κατόψεις και τις τομές.

Μέσα στο γενικότερο κύμα της αμφισβήτησης των κατεστημένων έσω - και έξω πανεπιστημιακών δομών στο τέλος της δεκαετίας του '60, ώθειται και η αυτοσυνείδηση της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης σε μία νέα της φάση: Η επίγνωση της αδυναμίας της αρχιτεκτονικής θεωρίας να ερμηνεύσει σωστά τα φαινόμενα και να θέσει στόχους κοινωνικά χρήσιμους και έφικτους - άποτυχία δηλαδή της ίδιας της αρχιτεκτονικής και των φωτισμένων πρωτοπόρων της να πραγματοποιήσουν ό,τι επαγγέλθηκαν κατά τις προηγούμενες φάσεις - ή επίγνωση ότι το κέντρο λήψης αποφάσεων για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος βρίσκεται έξω από την ακτίνα δράσης του αρχιτέκτονα και μακριά από τη στρογγυλεμένη λογική ενός συνετού προγραμματιστή - ή συνακόλουθη απογοήτευση και απώλεια έστω και της άβασιμης αυτοπεποίθησης του κλάδου, προσανατολίζουν τη θεωρία της αρχιτεκτονικής στην κοινωνική προσέγγιση του σχεδιασμού του περιβάλλοντος. Η διαπίστωση της «μηδαμινότητας του χώρου», σε όδυνηρή μάλιστα αντιπαράθεση με τον παραδοσιακό αρχιτεκτονικό μεσιανισμό, βρίσκει την οριακή της έκφραση με τη γνώση σε όλους μας ουσιαστική άρνηση του ρόλου του αρχιτέκτονα, την έμμονη στην κοινωνική ανάλυση του σχεδιαστικού προβλήματος και την απαξίωση για τη λύση του, μιά και οποιαδήποτε λύση μέσα στο αμφισβητούμενο κοινωνικό πλαίσιο θα κατέληγε σε λιγότερο ή περισσότερο απaráδεκτα αποτελέσματα. Έτσι τη χαρακτηριστική στην προηγούμενη φάση έρώτηση για το «πώς» επιλύεται ένα

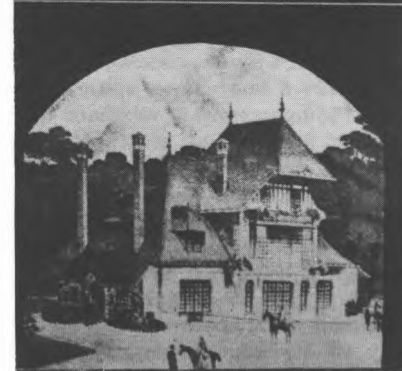
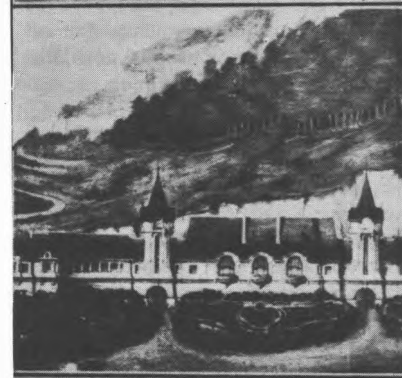
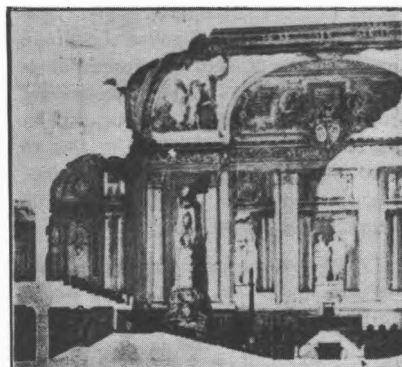
2. Άσφαλώς μέσα σε κάθε φάση ένυπάρχουν και οι τέσσερις προσεγγίσεις, άφου ή οποιαδήποτε σχεδιαστική απόφαση ένεχει την αισθητική, τεχνολογική, επιστημονική και κοινωνική της παράμετρο. Το ζήτημα είναι ποιές από τις παραμέτρους αυτές θεωρεί συνειδητές ο αρχιτέκτονας σαν το κύριο μέλημά του, ποιές θεωρεί δευτερεύουσες και ποιων την ύπαρξη δέν συνειδητοποιεί καθόλου. Ο συνδυασμός αυτός δίνει τον κύριο χαρακτήρα στην προσέγγιση κάθε φάσης, (βλ. ανάλυτ. στο 1).

σχεδιαστικό πρόβλημα, αντικαθιστά τώρα ή έρώτηση για το «γιατί»?

Οι παραπάνω φάσεις έμφανίστηκαν με μεγαλύτερη ή μικρότερη ένταση και διάρκεια στις αρχιτεκτονικές σχολές όλων των χωρών της Δύσης, διαφοροποιημένες σε κάθε περίπτωση από τους τοπικούς παράγοντες και συνθήκες. Μιά πρώτη ήδη ματιά στον ιστορικό χρόνο και στο γεωγραφικό χώρο μάς λέει ότι τα έπίκεντρα της δημιουργίας των φάσεων αυτών συμπίπτουν με τις χώρες που στην αντίστοιχη περίοδο έχουν παγκόσμια πολιτική και πολιτιστική άκτινοβολία και έπιρροή: Η αισθητικίζουσα φάση του προηγούμενου αιώνα έντοπιζεται κυρίως γύρω από τη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία, το μοντέρνο κίνημα ξεκινάει από τη Γαλλία και κυρίως από τη Γερμανία. Οι τάσεις αυτές άκτινοβολούν πάνω από τον Άτλαντικό και συμβάλλουν στη διαμόρφωση του άμερικανικού αρχιτεκτονοθεωρητικού κλίματος. Μετά τον πόλεμο το κέντρο μετατοπίζεται μάλλον προς την Άμερική, ή οποία με τη σειρά της «έξάγει» προς την Εύρώπη πρώτα την αρχιτεκτονική έπιστημοσύνη και λίγο μετά την πανεπιστημιακή και ειδικότερα την αρχιτεκτονική κοινωνική αμφισβήτηση.

Η έλληνική πραγματικότητα, με την από την εποχή του γαλλικού, άγγλικού και ρωσικού κόμματος βασικά έτερόφωτη πολιτιστική ζωή, άποδέχεται τις φάσεις αυτές με διαφορετικό κάθε φορά βαθμό προσαρμογής τους στις τοπικές συνθήκες: Τη διπολική εξέλιξη του μοντέρνου κινήματος στην Έλλάδα, με την παράλληλη, άλλοτε ανταγωνιστική και άλλοτε ειρηνική αλλά σπάνια συνθετική συνύπαρξη του κοσμοπολιτικού και του έθνοκεντρικού - λαϊκίζοντος ρεύματος, έρχεται να διαδεχθεί ή έντονα ουδέτερη «έπιστημονική προσέγγιση». Αύτη μάλλον αύτούσια μεταφυτεύτηκε από το έξωτερικό, παρά άναπτύχθηκε όργανικά μέσα από την έλληνική κοινωνική και έπιστημονική ύποδομή σε άνταπόκριση με τις τοπικές ανάγκες και δυνατότητες. Τέλος ή «κοινωνική προσέγγιση», σε κάποιο βαθμό άσφαλώς έπηρεασμένη από τα γεγονότα στο Παρίσι και στο Βερολίνο, πήρε έναν άναμφισβήτητο τόνο άμεσότητας και σοβαρότητας κάτω από τις συνθήκες της δικτατορίας.

Ίσως και πάλι πρέπει να τονίσω, για να λείπει κάθε παρεξήγηση, ότι έδω άναωέομαι στην έπικρατέστερη κάθε

τά στύλα

φορά αυτοσυνείδηση της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης, που πάντα είχε μικρή σχέση με την εξωπανεπιστημιακή αρχιτεκτονική πράξη. Η πράξη, αγνοώντας τους προβληματισμούς αυτούς, έτσι κι αλλιώς ακολούθησε παντού κι εδώ το δικό της δρόμο, κάτω από τους νόμους της οικονομίας και της παραγωγής του κτισμένου περιβάλλοντος.

Αν η αντίληψη ενός φαινομένου είναι ένα πρώτο και βασικότατο βήμα, μόνον η έρμηνεία και η αξιολόγησή του ολοκληρώνουν τη γνώση μας γύρω από αυτό, γνώση απαραίτητη για τον έλεγχο τόσο του ίδιου του φαινομένου όσο και του δικού μας ρόλου μέσα σ' αυτό. Και μία σφαιρική κριτική θεώρηση της εξέλιξης της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, μία θεώρηση που θα συνδέει τα φαινόμενα της θεωρίας και πράξης του επαγγέλματός μας με τα κοινωνικά και πολιτιστικά τους αίτια και αποτελέσματα, φαίνεται να μην έχει ακόμη επιχειρηθεί. Έννοω βέβαια μία σφαιρική κριτική θεώρηση επιστημονικά τεκμηριωμένη και εφαρμοσμένη στη δική μας επιστημονική περιοχή, πέρα από γενικεύσεις και άφορισμούς...

Ίσως, θά μου πείτε, μαζί με την ήρωική εποχή των όποιων καλλιτεχνών, μηχανικών ή επιστημόνων πρωταγωνιστών της αρχιτεκτονικής να πέρασε και η εποχή όπου ο σοφός μελετητής είχε όχι μόνο την ψυχική άντοχη αλλά και την αυτοπεποίθηση να αποφασίσει να βάλει ανάμεσα από δύο εξώφυλλα ενός καλοδεμένου τόμου τη σφαιρικότητα μιας οποιας θεώρησης. Ίσως ακόμη και ο χαρακτήρας του συνεδρίου αυτού, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα προηγούμενα, να δείχνει ότι η συλλογική σκέψη είναι ή μόνη ανάλογη με τη σημερινή θέση των προβλημάτων. Ίσως αυτό το νόημα να έχουν και οι ακόλουθες προτάσεις μου, κάτι σαν υποθέσεις εργασίας.

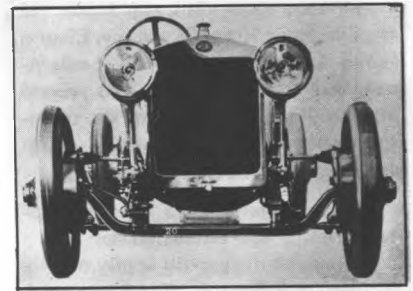
Κατ' αρχήν τά παραπάνω τέσσερα στάδια εξέλιξης της αρχιτεκτονικής θεωρίας φαίνεται να αντιστοιχούν στις βασικές φάσεις μετασχηματισμού των δυτικών κοινωνικών σχηματισμών:

Η αισθητικίζουσα προσέγγιση στο σχεδιασμό συμπίπτει με τη φάση της πρώτης βιομηχανικής ανάπτυξης των δυτικών μητροπόλεων, με την πρώτη διαφοροποιημένη διαμόρφωση των αστικών επαγγελμάτων και της αντίστοιχης επαγγελματικής εκπαίδευσης με τη σημερινή τους έννοια, με τον καταμε-

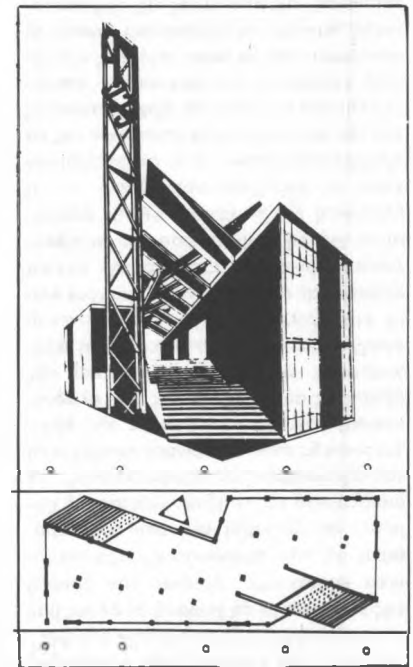
ρισμό της ευθύνης της μέν στερεότητας και οικονομίας της κατασκευής στο μηχανικό, της δέ αισθητικής ποιότητας του κτίσματος στον αρχιτέκτονα³. Η αισθητική προσέγγιση βρίσκει την πρακτική της δικαίωση στη «μάχη των στύλ»: τα αρχιτεκτονικά στύλ, που επενδύουν συμβολικά τις αντιμαχόμενες ιδεολογικές τάσεις της τότε αστικής κοινωνικοπολιτικής σκέψης, βρίσκουν τους αρμόδιους εκφραστές τους στο πρόσωπο των αρχιτεκτόνων⁴.

Τό τέλος αυτής και η αρχή της επόμενης φάσης, με την τεχνολογική της προσέγγιση στο σχεδιασμό, συμπίπτει με την υποχώρηση του κλασικού φιλελευθερισμού και την εμφάνιση του οργανωμένου βιομηχανικού κράτους των αρχών του αιώνα μας, με την ένταση του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία, τον εξορθολογισμό και την αυτοματοποίηση στην παραγωγή. Πρόκειται για τη λεγόμενη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, που φέρνει σε αναγκαστικά στενότερη συνεργασία κράτος, βιομηχανία και σχεδιαστή περιβάλλοντος⁵. Έτσι η συμφιλίωση της αρχιτεκτονικής με την τεχνική, ή ανάκλυψη μάλιστα της τεχνολογίας ακόμη και σαν πηγής αισθητικής εμπνεύσης, παίζει τό ρόλο της στην προσαρμογή της αρχιτεκτονικής παιδείας στη νέα κατάσταση. Η αρχιτεκτονική θεωρία πιστεύει ότι έχει βρεί τη νέα λυδία λίθο της.

Μέσα στις άλλες πολλές μεταπολεμικές απογοητεύσεις, με τη βαθμιαία απομυθοποίηση του μοντέρνου κινήματος και την απόδειξη του άσυστατου των επαγγελίων του, η αρχιτεκτονική θεωρία, προσπαθώντας να αποφύγει και τό νέο αδιέξοδο, βρίσκει στήριγμα στο επιστημονικό όπλοστάσιο της νέας επιστημονικοτεχνικής επανάστασης, του τρίτου μετά τη βιομηχανική επανάσταση ιστορικού φαινομένου ανάλογης κλίμακας, που δίνει νέα μορφή στην παγκόσμια κοινωνικοοικονομική τάξη⁶. Αυτή τη φορά ο ένθουσιασμός διαρκεί λιγότερο. Στη νέα κατάρρευση και του τελευταίου άλλοθι, η αρχιτεκτονική θεωρία, η αυτοσυνείδηση της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης, υποχρεώνεται να αναφερθεί στην κοινωνική βάση της ανεπάρκειάς της. Κι αυτό τό επιχειρεί είτε μέσα από μία κοινωνιολογίζουσα προσέγγιση, που, καθώς δεν προσφέρει παρά την υποκατάσταση της κυβερνητικής από την κοινωνιολογία, οδηγεί στα ίδια ακριβώς αδιέξοδα της προηγού-

ή τεχνική

3. Για τη δημιουργία και εξέλιξη του επαγγελματικού προφίλ του αρχιτέκτονα, με τη σημερινή του έννοια, στην Αγγλία του 19ου και 20ού αιώνα βλ. π.χ. B. Kaye, *The Development of the Architectural Profession in Britain*. London, G. Allen and Unwin Ltd, 1960,
4. Για τό ρόλο του αρχιτέκτονα στη «μάχη των στύλ» βλ. B. Kaye, *οπ. π.* Για τό ανάλογο φαινόμενο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα βλ. Ξ. Σκαρπιά — Χοϊπέλ, *Η μορφολογία του γερμανικού κλασικισμού (1789-1848) και ή δημιουργική αφομοίωσή του από την Ελληνική αρχιτεκτονική (1833-1897)*. Διατριβή επί διδαστορία. Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1976.
5. Πρβλ. J.M Richards, *An Introduction to Modern Architecture*, Penguin, 1970, κεφ. II και III

μενης φάσης, είτε δοκιμάζει μία πολιτική προσέγγιση⁷, που δημιουργεί νέου είδους αδιέξοδο: Τό αδιέξοδο της βασικής αντιφατικότητας μεταξύ του εξαρτώμενου και υπηρετικού για κάθε κοινωνικό σύστημα χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής και των καταλοίπων των παραδοσιακών μεσιανικών, τώρα δέ ριζοσπαστικοποιημένων, προθέσεων των αρχιτεκτόνων.

Χωρίς άμφιβολία αντίστοιχες σχέσεις μεταξύ γενικότερης κοινωνικής και ειδικότερης «αυτοσυνειδησιακής» εξέλιξης θά συναντήσουμε και σε άλλες επιστημονικές περιοχές. Θά πρέπει όμως να παραδεχτούμε ότι η ιδιομορφία στο αντικείμενο, ή ασυνέχεια στην εξέλιξη και οι συνεχείς κρίσεις συνείδησης, που ώθουν σε αλληπάλληλες ριζικές αλλά συνήθως εξίσου άνεδαφικές αναθεωρήσεις, προσδίδουν μία κάποια ιδιαιτερότητα στη θεωρία της αρχιτεκτονικής. Καί πάλι, για να καταλάβουμε την ιδιαιτερότητα αυτή, θά χρειαζόταν να αναλύσουμε σε βάθος την κοινωνική βάση απ' όπου προέρχεται αυτή η αυτοσυνείδηση σε σύγκριση ίσως με εκείνη των άλλων επιστημονικών περιοχών. Καθώς δέν έχω υπόψη μου μία τέτοια ανάλυση, θά περιοριστώ πάλι σε υποθέσεις που αναφέρονται περισσότερο στην περιοχή του φαινομένου της ιδιαιτερότητας αυτής και λιγότερο στις ρίζες της προέλευσής του.

Η αρχιτεκτονική εκπαίδευση, με την παραδοσιακή της στη Δύση πολυμέρεια — καλές τέχνες, τεχνική, οικονομία, επιστήμες του ανθρώπου — είναι μία από τις τελευταίες σφαιρικές πανεπιστημιακές μορφώσεις που επέζησαν στην εποχή της εξειδίκευσης. Ένέχει έτσι

όλες τις προϋποθέσεις για την ευαισθητοποίηση των φοιτητών και των δασκάλων της στάσιό εξελιγμένα ρεύματα κοινωνικής, επιστημονικής και καλλιτεχνικής σκέψης της εποχής. Με τον τρόπο αυτό ή γνωστή διάσταση μεταξύ εκπαιδευτικής θεωρίας και εξωπανεπιστημιακής πράξης, που υπάρχει σε κάποιο βαθμό σε όλόκληρη την ανώτατη εκπαίδευση της βιομηχανικής κοινωνίας, στην ειδική αυτή περίπτωση διευρύνεται ακόμη περισσότερο και οδηγεί εύκολότερα τό μέσο σκεπτόμενο φοιτητή ή δάσκαλο στο διχασμό μεταξύ αυτοσυνείδησης και πρακτικής, δηλαδή στο κλασικό αδιέξοδο του διανοούμενου. Αυτό κάνει ασφαλώς την αρχιτεκτονική εκπαίδευση πιό επιρρεπή στην ριζοσπαστικοποίηση, πράγμα που εκφράζεται περιοδικά στη ρήξη της με την κατεστημένη θεωρία.

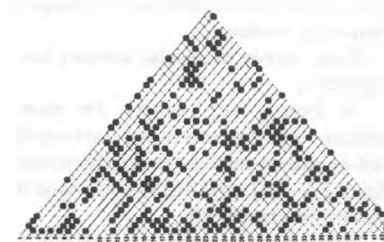
Από την άλλη πλευρά ή αντικειμενική κοινωνικοοικονομική λειτουργία του αρχιτέκτονα στην πράξη τόν εξαναγκάζει σε μία συνεχή προσαρμογή του θυμικού και του βουλητικού στο γνωστικό, ή αλλιώς του κοινωνικού του δραματισμού στην αντικειμενική πραγματικότητα του κοινωνικού του ρόλου. Η προσπάθεια για τή γεφύρωση του ανοίγματος εκφράζεται τότε στη διάτυπωση κάποιας νέας «θεωρίας», που νά καλύπτει τουλάχιστον προσωρινά τό οφθαλμοφανές κενό, που νά συμβιβάζει τή ριζοσπαστικοποιημένη συνείδηση με την καθημερινή πρακτική, ή που νά μεταθέτει τή διαπίστωση του ασυμβίβαστου στην επόμενη κρίση της θεωρίας, δηλαδή στην επόμενη κρίση της εκπαιδευτικής αυτοσυνείδησης.

Εκεί λοιπόν, ίσως, βρίσκεται μία ένδειξη για την κατανόηση ορισμένων ιδιαιτεροτήτων της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης, ιδιαιτεροτήτων όπως ή ιδιάζουσα διάσταση μεταξύ εκπαιδευτικής θεωρίας και πρακτικής, όπως ή διαδοχική διατύπωση και θρησκευτική προσήλωση σε θεωρίες προφανώς ανεπαρκείς, όπου κάθε φορά που ή θεωρία φθάνει από τά πράγματα σε αδιέξοδο πρέπει νά αντικατασταθεί άμέσως από μία άλλη.

- Κάθε διάγνωση καταλήγει άσφαλώς σε μία συνταγή...
- Τά παραπάνω όμως δέν ήταν διάγνωση, αλλά υπόθεση για διάγνωση.
- Έστω. Τότε όμως ή υπόθεση για συνταγή...

τό μολύβι

τό μητρώο συσχετισμού

6. Πρβλ. J.D. Bernal, The social function of science. The M.I.T. Presse, Cambridge - London, 1967.

Γιά μία περιεκτική σύνοψη του αρχιτεκτονικού προβληματισμού της περιόδου αυτής βλ. C. Broadbent, Design in architecture, London, J. Wilen and Sons, 1973.

7. Σάν χαρακτηριστικά κείμενα των αρχών της δεκαετίας του '70 βλ. R. Stern, New Direction in American Architecture, London, Studio Vista, 1969· R. Coodman, After the Planners. Pelican, 1972 και R. De Carlo, «Legitimizing Architecture», περ. Forum, XXIII, 1, 1972.

Γιά νά ἀναφερθῶ στή θεμελιακή φράση τῆς δυτικῆς ἐπιστήμης, ἡ γνώση, μιᾶς ἔστω καί ἐγγενῶς ἀντιφατικῆς κατάστασης, εἶναι δύναμη γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς κατάστασης αὐτῆς.

Καί ἡ ἀρχή γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ συγκεκριμένου προβλήματος ἴσως νά βρίσκεται στήν ἀναγνώριση καί κατανόηση τῆς νομοτελειακῆς ἀναγκαιότητας τῆς ἀντίφασης καί ἡ ἀπόφαση γιά τή συμβίωση μ' αὐτήν. Μιά ἀπό τίς πρακτικές συνέπειες αὐτῆς τῆς λογικῆς γιά τήν ἀρχιτεκτονική ἐκπαίδευση θά ἦταν, ἀντί γιά τή φυγή ἢ τή μετάθεση τῶν προβλημάτων, ὁ προσανατολισμός καί ἡ ἐνασχόληση μέ τήν πεζή, τήν πεζότατη πράξη, μέ παράλληλη κριτική κατανόηση καί τῆς ἴδιας τῆς πράξης καί τῆς φύσης τῆς ἐνασχόλησής μας μέ αὐτήν καί τῆς ἴδιας τῆς πράξης τῆς κριτικῆς.

Μᾶης 1968

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ

— ἀρχιτεκτονική παιδεία καί ἀρχιτεκτονικό ἔργο —

τοῦ Ἄλκη Χριστοφέλλη

Ἀρχίζοντας, πρέπει νά σᾶς πῶ ὅτι οἱ παρατηρήσεις καί οἱ σκέψεις μου προέρχονται ἀπό προσωπικά βιώματα στήν Ἀρχιτεκτονική Σχολή τοῦ Μιλάνου, ὅπου φοίτησα καί ὅπου τώρα διδάσκω, ἀπό ὅσα διάβασα καί κουβέντιασα τά τελευταία χρόνια μέ συναδέλφους καί φοιτητές· καί τέλος προέρχονται ἀπό τήν αἴσθηση πού λίγο—πολύ καθένας ἔχει γιά τό τί συμβαίνει στόν τόπο του.

Ὁ τίτλος τῆς ὀμιλίας μου ἦχει κάπως αἰσιόδοξα, σάν ἐγερτήριο σάλπισμα: λειτουργία καί στρατηγική τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης.

Εἶναι λοιπόν ἀναγκαῖες κάποιες διευκρινίσεις.

Ἡ ἄποψη, κατ' ἀρχήν, ὅτι προϋπόθεση γιά τήν κοινωνική λειτουργία τοῦ ἀρχιτέκτονα εἶναι τό ἀρχιτεκτονικό ἔργο, ἔχει ἀπό πολλούς ἐδῶ καί ἀρκετά χρόνια ἀναθεωρηθεῖ.

Ἐνῶ κανεῖς σχεδόν δέν ἀμφισβητεῖ τήν σημασία τῆς κοινωνιολογίας καί τῆς

οἰκονομικῆς ἐπιστήμης γιά τή γνώση τῶν συνθηκῶν διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος, εἶναι σήμερα πολλοί οἱ ἀρχιτέκτονες καί οἱ φοιτητές στή Δυτική Εὐρώπη πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τήν ἀρχιτεκτονική σύνθεση. Ὑποστηρίζουν ὅτι στό σημερινό στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι οὐτοπικές οἱ προτάσεις καί οἱ προσπάθειες γιά τήν παραγωγή ἐνός νέου κτιριακοῦ πολιτισμοῦ. Πραγματικά, γίνονται ὄλο καί περισσότεροι ἐκεῖνοι πού ὑποστηρίζουν ὅτι σήμερα ἡ πρακτική τοῦ ἀρχιτέκτονα, μέσα στήν ἔρημο τῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων, δέν μπορεί παρά νά εἶναι ἀμυντική· ὅτι κύριο μέλημα τοῦ νέου ἐπιστήμονα εἶναι νά καταδείξει τίς ἀντιφάσεις καί τό πολιτικό ἀδιέξοδο τῶν σημερινῶν πόλεων καί τῆς ὑπαίθρου.

Πρόθεσή μου δέν εἶναι νά ὑποστηρίξω ἢ νά ἀντικρούσω αὐτές τίς ἀπόψεις. Ἄλλωστε, ἂν ἐξαιρέσουμε ὀρισμένες ἀκραίες ἀπλουστεύσεις, τίς περισσότε-

ρες φορές οἱ ἀπόψεις αὐτές περιγράφουν τίς ὑπάρχουσες καταστάσεις καί τοὺς ἀντικειμενικούς παράγοντες πού τίς διαμορφώνουν. Γι' αὐτό ἄλλωστε καί ζητήματα ὅπως ἡ ὑποαπασχόληση, ἡ ἀντιφατική δομή τοῦ ἐπαγγέλματος, ἡ νομοθεσία, κρατική πρωτοβουλία κ. λπ. εἶναι ὄλα ζητήματα πού τίθενται στό ἐπίκεντρο τοῦ φετεινοῦ συνεδρίου γιά μελέτη καί συζήτηση. Οἱ περισσότερες ἄλλωστε εἰσηγήσεις παρατάξεων καί μεμονωμένων συναδέλφων πού ἀκούσαμε ἀσχολήθηκαν μέ τοὺς ἀντικειμενικούς δρους ἀσκησης τοῦ ἐπαγγέλματός μας.

Ὑπάρχουν ὅμως καί ὀρισμένες ἀντιλήψεις πού ὀφείλονται στό θεωρητικό κλίμα τῆς πόλης καί τῆς Σχολῆς ὅπου καθένας σπούδασε καί διαμορφώθηκε. Τό κλίμα αὐτό διαπερνᾷ συχνά τό προβληματισμό ἐνός ἐπαγγελματικοῦ κλάδου καί καμιά φορά εἶναι τόσο καθοριστικό ὅσο περίπου καί οἱ ἀντικειμενικοί παράγοντες.

Θέλω λοιπόν νά προτείνω στή συζή-

τηση μερικές σκέψεις για τή διαμόρφωση και τό χαρακτήρα του πρόσφατου θεωρητικού προβληματισμού από τόν οποιο κατάγονται οί σημερινοί προσανατολισμοί πολλών Εύρωπαϊών άρχιτεκτόνων: άπτά δείγματα αυτών των προσανατολισμών σέ μία όρισμένη θεωρητική και έπιστημονική παραγωγή των τελευταίων ετών.

Πράγματι λίγο πριν και άμέσως μετά τό 1968, είναι γνωστό, πώς στή Γαλλία και τήν 'Ιταλία κυρίως, πολλαπλασιάστηκαν μελέτες και έρευνες άρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Τό φαινόμενο δέν ήταν άσχετο μέ τό γενικότερο κοινωνιολογικό προβληματισμό πού τόν ίδιο καιρό είχε άναπτυχθεί στίς χώρες αυτές.

Σέ ότι άφορούσε τήν εκπαίδευση, τό γενικό αίτημα του φοιτητικού κινήματος ήταν ή άνάπλαση των σπουδών μέ βάση τήν κοινωνική λειτουργία της γνώσης και, καθώς ήταν φυσικό, τά κείμενα πού είχαν μεγαλύτερη επίδραση στό φοιτητικό προσανατολισμό ήταν γραμμένα από ιστορικούς και κοινωνιολόγους κυρίως ριζοσπαστικής και μαρξιστικής παιδείας.

Σ' αυτά άκριβώς τά κείμενα θέλω νά σταθώ γιατί ενώ ύπέδειξαν πολύτιμα μεθοδολογικά και έπιστημονικά εργαλεία για τήν άρχιτεκτονική παιδεία, ταυτόχρονα προκάλεσαν διχασμούς, διαφωνίες και γενικά έφεραν πολλή άμηχανία σέ θεμελιώδη ζητήματα της άρχιτεκτονικής πρακτικής. Τό άποτέλεσμα ήταν μία περίεργη πόλωση συγγενικών άπόψεων σέ αντίθετα στρατόπεδα.

Τίς μελέτες και έρευνες πού άποτυπώνουν τόν προοδευτικό αυτό προβληματισμό στήν 'Ιταλία και στήν Γαλλία μπορούμε νά τίς κατατάξουμε σχηματικά σέ δύο θεματικές ενότητες. Καθεμία διεκδικεί τά σκήπτρα της έπιστημονικότερης άνάλυσης και στήν έσωτερική συνέπεια της καθεμιάς τους δύσκολα βρίσκει κανείς μεγάδια.¹

Οί συγκρούσεις όμως των δύο αντίληψεων στόν όρίζοντα της επαγγελματικής πρακτικής, άντί νά προσδιορίσουν διαυγέστερα τίς θεωρητικές διαφορές, φέρνουν συνήθως πυκνότερη όμίχλη.²

Τά κύρια χαρακτηριστικά των δύο αυτών θεωρητικών στρατοπέδων, των δύο αντίληψεων πού μονοπωλούν τά τελευταία πέντε χρόνια τό άρχιτεκτονικό κοινό, και έπηρεάζουν καθοριστικά τήν εκπαιδευτική πολιτική στίς ξένες άρχιτεκτονικές Σχολές, είναι τά ακόλουθα: 'Η πρώτη μέ έπίκεντρο τήν

'Ιταλία χαρακτηρίζεται από τό ιστοριοκρατικό πνεύμα της Σχολής της Βενετίας. 'Η δεύτερη μέ έπίκεντρο τό Παρίσι χαρακτηρίζεται από τίς οικονομικές και κοινωνιολογικές θεωρήσεις πού κυριολεκτικά κατέκτησαν τήν σκέψη των Γάλλων φοιτητών και έπιστημόνων μετά τό 1968.

Οί θεωρητικοί της ιστοριοκρατικής 'Ιταλικής Σχολής, έχοντας σάν άφετηρία τήν γόνιμη γκραμισιανή προβληματική για τή λειτουργία των διανοουμένων στήν οικοδόμηση του νέου πολιτισμού, και παραμένοντας συνειδητά στό είδικό πεδίο της θεωρητικής έρευνας, επιδιώκουν τήν άνανέωση της άρχιτεκτονικής γνώσης. Βασικό τους εργαλείο είναι ή έξονυχιστική κριτική έπισκόπηση των στυλιστικών ιδιωμάτων του άρχιτεκτονικού έργου σέ σχέση φυσικά μέ τίς κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της κάθε έποχής.

Φιλολογικά άμεμπτη αυτή ή τακτική άναλύει και είρωνεύεται αυτάρεσκα τά διάφορα ιδιώματα του σύγχρονου εκλεκτικισμού καταδεικνύοντας τίς πολλαπλές του άντιφάσεις.³

Στήν πολεοδομία, οί θεωρητικοί αυτής της Σχολής διαφορίζουν τά πεδία εφαρμογής διαχωρίζοντας τήν ιδεολογική της λειτουργία από τόν τεχνικό της χαρακτήρα. 'Η προέκταση αυτής της άντίληψης στά θέματα της επαγγελματικής δεοντολογίας θέλει δηλαδή τόν σημερινό άρχιτέκτονα είτε καλλιτέχνη πρωτοπόρο και αυτοτιμωρούμενο είτε παθολόγο των συμπτωμάτων της πόλης και έκτελεστή της έκάστοτε τεχνικής διάγνωσης των δημοκρατικών φορέων της.⁴

'Από τήν άλλη πλευρά οί θεωρητικοί της γαλλικής Σχολής έχοντας ως άφετηρία όρισμένα μελετήματα για τή γαιοπόροδο και άπόπειρες μαρξιστών νά προσεγγίσουν τό φαινόμενο πόλη, έρμηνεύουν τό ζήτημα της επαγγελματικής πρακτικής κοινωνιολογικά, δίνοντας προτεραιότητα σέ θέματα σχετικά μέ τόν έλεγχο της παραγωγής του κτιστού και άκτιστου περιβάλλοντος και τήν πολιτική σημασία του ζητήματος της στέγης.

Οί κοινωνιολόγοι άδιαφορούν ύπεροπτικά ή άμφισβητούν τήν ιδιαιτερότητα της άρχιτεκτονικής γνώσης και περιορίζονται νά κατακρίνουν τή σημερινή λειτουργία του άρχιτέκτονα στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς.

'Η προέκταση της άντίληψης αυτής στό θέμα της επαγγελματικής δεοντολο-

1. 'Επειδή πρόκειται για εύρύτατη βιβλιογραφία άναφέρω ένδεικτικά μόνο μερικά βιβλία, όρθρα και περιοδικά: AA. VV La Città fabrica, contributi per una analisi di classe del territorio Milano, 1970. Bricoli B., Ciclo edilizio e sviluppo economico Parma 1968. Castells M., Luttes urbaines et pouvoir politique, éd. Maspéro, Paris 1973. Cavalli L., La città divisa, sociologia del consenso e del conflitto in ambiente urbano, Milano 1965. Daolio A., Le lotte urbane per la casa Padova 1972. Indovina F., Lo spreco edilizio. Delle Donne M., La città del capitale tra riformismo e rivoluzione «La critica sociologica» 1971 e 1972 nn. 20 E 21. Tafuri M., Per la critica dell' ideologia architettonica «Contropiano», 1969 n.I. Tafuri M. Teorie e storia dell' architettura, Bari 1973. Tafuri M., Progetto e utopia, Bari 1973. Τά περιοδικά «Espaces et societies», «Utopie», «Spazio e societa».

Ανάλογη πόλωση ύπήρξε τόν τελευταίο καιρό και σέ συζητήσεις άλλων έπιστημ. κλά — δων. Στήν διεθνή άρθρογραφία λ.χ. για τήν ιστορία των έπιστημών έχει διαπιστωθεί σοβαρή διάσταση άντίληψεων μέ έπιπτώσεις στή διεξαγωγή και στά πορίσματα της έπιστημονικής έρευνας. "Όπως και στό παρελθόν άφορμή έδωσε πάλι ό 'Ισαάκ Νεύτων. 'Η άντιφατική και πολυδιάστατη έρευνητική του ιδιοφυΐα έχει διχάσει τους ιστορικούς. 'Ορισμένοι άποδίδουν τίς έφευρέσεις στίς είδικές έρευνες πού έκανε για τήν Φυσική, για τά Μαθηματικά και όπωσδήποτε πάντοτε μέσα στά όρθολογικά πλαίσια συγγενών έπιστημών. "Άλλοι ιστορικοί (ός πούμε κοινωνιολογικής τάσης) ύποστηρίζουν άντίθετα ότι καθοριστική σημασία για τήν έκβαση των έρευνών του είχαν οί ιδεολογικές του άποκλίσεις και ιδιαίτερα ή γνωστή μυστικιστική του έφεση για τή μελέτη της 'Αλχημείας και της 'Αγίας Γραφής. 'Η πόλωση πού δημιουργούν οί δύο αυτές άντιθετικές έρμηνείες της ιστορίας των έπιστημών κινδυνεύει νά διαιωνίσει ένα νεοακαδημαϊκό τέλμα. Οί δύο ιστορίες των έπιστημών, (ή πρώτη έχοντας σάν γνώμονα τήν έσωτερική λογική της έφεύρεσης και ή δεύτερη τήν κοινωνιολογία της έπιστημονικής έρευνας) περιορίζουν τήν έφευρετική διαδικασία σέ θεωρητικά σχήματα όπου δέν χωρά.

γίας, χωρίζει τόν αρχιτέκτονα στά δύο. Καθώς δηλαδή από τή μιὰ πλευρά επιβάλλεται ή επιμελής κατάδειξη τών αντιφάσεων στην συνδικαλιστική και πολιτική του λειτουργία, και από τήν ἄλλη παραμονεύει ή σκληρή βιοποριστική ανάγκη, γιά τόν συνεπή αρχιτέκτονα δέν μένει παρά τό ήθικό δίλημμα τῆς συμμετοχῆς του ή όχι στους κρατικούς και ιδιωτικούς μηχανισμούς.

Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ότι και οἱ δύο θεωρητικές σχολές διατυπώνουν τήν ἀνάγκη μιᾶς εὐρύτερης μορφωτικῆς στρατηγικῆς γιά τήν οἰκοδόμηση ενός νέου πολιτισμοῦ.

Ταυτόχρονα ὁμως και οἱ δύο αὐτές τάσεις ἐπιδιώκουν τήν πολιτικοποίηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς γνώσης. Ὡστόσο, στό βάθος παραγνρίζουν τά ἰδιαίτερα συστατικά τῆς: τό συντακτικό τῆς, τήν γραμματική τῆς, τήν ἰθαγένεια τῶν ρυθμῶν τῆς.

Αὐτό εἶναι βέβαια και παράδοξο και ἀντιφατικό γιατί ἔτσι δέν ἀλλάζει σέ τίποτα ή σύσταση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου. Μένει ἀνέπαφη δηλαδή ή ἐμφανῆς ἰδεολογική ἔκφραση ενός ἐπαγγέλματος.³ Μποροῦμε νά ποῦμε ότι ή παραγνώριση τῆς ἱστορικῆς ἰθαγένειας και ή ὑποτίμηση τῆς ἰδεολογικῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου εἶναι πράγματι οἱ δύο βασικές ἀπλουστεύσεις στά κείμενα και τῶν δύο συγγραφικῶν στρατοπέδων.

Πῶς ἐκφράζεται ή ἔλλειψη ἱστορικῆς ἰθαγένειας;

Ἐνῶ π.χ. ή σχέση ἀρχιτεκτονικῆς παιδείας και λαϊκῆς πρωτοβουλίας ἔχει σέ κάθε χώρα διαφορετικό χαρακτήρα, ἀνάλογα μέ τήν πολιτιστική παράδοση τῆς κάθε πόλης, οἱ δύο αὐτές θεωρητικές τάσεις, ἐπιδιώκοντας νά καλύψουν ἕνα εὐρύ φάσμα ριζοσπαστισμοῦ, ἐξισώνουν σχηματικά τήν καταγωγή τῶν ζητημάτων στό ὄνομα ενός ἰδιότυπου ριζοσπαστικοῦ διεθνισμοῦ. Ἐτσι βλέπουμε ἕνα βιβλίο, γιά τούς ἀγῶνες στίς παραγκοπόλεις τῆς Χιλῆς, νά χρησιμοποιεῖται ἀτόφιο ἀπό Ἰταλό συγγραφέα γιά τά «αὐθαίρετα» τῆς Ρώμης, ἕνα παράδειγμα «συνηγορικῆς πολεοδομίας» (advocacy planning) στό Χάρλεμ ἐμπνέει γαλλικές και Ἰταλικές μελέτες γιά ἀγῶνες πόλεων στό Παρίσι, στό Μιλάνο, στή Ρώμη κ.ο.κ.

Μέ ἀνάλογη φυσικά λογική οἱ Ἑλβετοὶ ἱστορικοστῆς ἐφαρμόζουν στή Ζυρίχη μιὰ στυλιστική ἀνάλυση πού γεννήθηκε στό κλίμα τῶν ἰταλικῶν πόλεων ἀπό ἔντελῶς ἄλλες πνευματικές συνιστώσες.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς ἐκφράζεται συγκεκριμένα ἀπό τούς ἱστοριοκράτες και τούς κοινωνιολόγους ή ὑποτίμηση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου.

Οἱ σοβαρότεροι σύγχρονοι ἱστορικοί δέχονται ότι ὁ κτιριακός πολιτισμός ενός τόπου, δέν ἐκφράζει μόνο τούς τρόπους και τά μέσα παραγωγῆς μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλά, ἐκφράζει ταυτόχρονα τίς ἰδεολογίες τῆς, τίς ταξικές τῆς ἀντιφάσεις και ἀντιθέσεις, τίς ταξικές σχέσεις και τίς σχέσεις ἐξουσίας.⁶ Ἄν ὁμως αὐτό ἰσχύει, τότε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς ἔρευνας θά ἔπρεπε νά εἶναι τόσο ὁ ἴδιος ὁ σχεδιασμός ενός ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου τουλάχιστον ὅσο και ή ἀνάλυση τῶν συνθηκῶν τῆς παραγωγῆς του. Κανένα ὁμως ἀπ' αὐτά τά ἔρ-

Μόσχα, στή διάρκεια τῆς Νέας Οἰκονομικῆς Πολιτικῆς, στή Βαρκελώνη στή διάρκεια τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου πρὶν ἀπό τόν ἐμφύλιο πόλεμο, ὅταν ἀρχιτέκτονες σέ -συνεργασία μέ τό σοσιαλιστοκομμουνιστικό και τό ἀναρχικό συνδικάτο τῶν ἐργαζομένων ἐκπόνησαν προτάσεις γιά ρυθμιστικά σχέδια: ἀναφέρομαι, τέλος, στήν εὐρύτερη περιοχή τοῦ Παρισιοῦ ἀπό τό '36 ὡς τό '39, χρόνια στή διάρκεια τῶν ὁποίων ή κυβέρνηση τοῦ Λαϊκοῦ μετώπου ἀνέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες γιά τήν οἰκοδόμηση σχολικῶν κτιρίων, ἐργατικῶν οἰκισμῶν κ.λπ. Στή διαμόρφωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς νοοτροπίας στήν κάθε πόλη σημασία εἶχε, τότε ὅπως και τώρα, ή τοπική πολιτιστική τῆς παράδοση και όχι τά

γα δέν μιλά γιά τό γίγνεσθαι τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου. Οἱ θεωρήσεις τους σταματοῦν λίγο πρὶν και ἀρχίζουν ἀμέσως μετά τήν ἐκπόνησή του. Γι' αὐτό και περιγράφουν προβλήματα, ποτέ ὁμως παραδείγματα, ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ. Ὡστόσο τό πρόσφατο παρελθόν τῶν Εὐρωπαϊκῶν πόλεων εἶναι ἱστορία νωπή και ἐπικαίρη και γιά τά σημερινά μας οἰκιστικά προβλήματα. Ἀναφέρομαι κυρίως στήν ἐποχή τοῦ Μεσοπολέμου ὅταν, σέ διάφορες πόλεις τῆς Εὐρώπης, οἱ ἀρχιτέκτονες, ἀναμετρήθηκαν μέ ζητήματα μεταβολῆς τῶν οἰκισμῶν σέ συνεργασία μέ τίς τοπικές διοικήσεις και σέ συνάρτηση μέ τό αἶτημα τῆς ἐργατικῆς τάξης νά συμμετάσχει στή δημόσια ζωή. Πρόκειται γιά τίς ἐμπειρίες τῶν λαϊκῶν και δημοκρατικῶν διοικήσεων τῶν δεκαετιῶν '20 και '30: Στή Βιέννη ἀπό τό 1922 ὡς τό 1932, στήν

θεωρητικά σχήματα τοῦ πολυεθνικοῦ «Μοντέρνου Κινήματος».

Ἄν βγοῦμε ἀπό τά διεθνή αὐτά σχήματα τότε ή εἰκονογραφική μυθολογία τοῦ Δημήτρη Πικιώνη και ή ἰδεολογική τῆς ἀπομάκρυνση ἀπό τή διεθνή μόδα τῆς ἐποχῆς του, εἶναι σελίδες πρωτοποριακές και σήμερα ἀκόμα ἐπικαίρες.⁷

Τό 6ο πόρισμα τοῦ προηγούμενου συνεδρίου διατύπωσε σάν ἀναγκαία πρό-ὑπόθεση γιά τήν ἐπίτευξη τῶν πολεοδομικῶν μεταρρυθμίσεων τήν ἐνίσχυση τῆς Αὐτοδιοίκησης.⁸ Τήν ἀνάγκη δηλαδή νέων θεσμῶν γιά τήν ἔκφραση τῆς Λαϊκῆς πρωτοβουλίας και τήν παραγωγή Ἀρχιτεκτονικῆς γνώσης.

Ἐχω τήν αἴσθηση ότι και στό φετεινό Συνέδριο, κεντρικά αἰτήματα παραμένουν τά ἴδια. Και εἶναι φανερό ότι, γιά νά δημιουργηθεῖ νέα ἀρχιτεκτονική γνώση,

επείγει να αναθεωρηθούν όλοι οι θεσμοί που σχετίζονται με την άσκηση του αρχιτεκτονικού επαγγέλματος και με τις πολεοδομικές ρυθμίσεις. Πράγματι, οι οικονομικές και κοινωνικές εξαρτήσεις, τό θεσμικό πλαίσιο, ό πελάτης, τά μονοπώλια, οι κανονισμοί, όλα αυτά είναι παράγοντες δεσμευτικοί που συχνά προσδιορίζουν και τόν προσανατολισμό και τις λεπτομέρειες ακόμα της καθημερινής επαγγελματικής πρακτικής.

Υπάρχει, όμως, και ένας πολύ γενικότερος παράγοντας που άποτελείται από συγκεκριμένες παραδοχές και αξίες και που έχει να κάνει με την νοοτροπία και τά βιώματα του ανθρώπου αρχιτέκτονα.

Οι αξίες αυτές εκφράζονται με όρισμένα μορφολογικά και στυλιστικά στοιχεία τά όποια του άρέσουν και που ό ίδιος επιβάλλει με τόν δικό του τρόπο, υιοθετώντας εκφραστικές τεχνοτροπίες στην άσκηση του επαγγέλματος του. Η ιδεολογία του αρχιτέκτονα, εκτός από θέσεις και άπόψεις, έμπεριέχει κάποιους ειδικούς εκφραστικούς τρόπους και, όπωσδήποτε, όρισμένα στυλ. Αυτές οι προσωπικές προτιμήσεις — ή ιδιαίτερη μορφολογική ιδεολογία του — πιστεύω πως είναι σημαντικές άκριβώς όσο και οι οικονομικές εξαρτήσεις που τόν καθορίζουν σαν επαγγελματία. Είναι επίσης βέβαιο ότι αυτές οι προτιμήσεις — τά μορφολογικά δηλαδή και τά στυλιστικά στοιχεία που τόν εκφράζουν — δέν όφείλονται μόνο στη δημιουργική του άίσθηση. Προέρχονται κυρίως από τέσσερις παράγοντες:

— Ο πρώτος είναι ή γενικότερη παιδεία της εποχής του και τόν καθορίζει όσο περίπου και τούς άλλους ανθρώπους.

— Ο δεύτερος είναι οι πανεπιστημιακές του γνώσεις και τά βιβλία που διάβασε. Είναι δηλαδή ό τρόπος που έμαθε να σχεδιάζει, τό πως περίπου έμαθε να του άρέσουν ή να μήν του άρέσουν όρισμένα στυλ και όρισμένες συνθέσεις.

— Τρίτος παράγοντας είναι ό θαυμασμός για όρισμένα πρότυπα που είτε προέρχονται από τις χώρες της Εύρώπης είτε από ελληνικά κτίσματα άλλων εποχών. Πρόκειται δηλαδή για την δοκιμασία ανάμεσα στην ελληνικότητα (όταν τά

πρότυπα π.χ. είναι οι παραδοσιακοί οικισμοί) και την κοσμοπολιτική έφεση προς τις ξένες δομικές τεχνολογίες.

— Τέλος, υπάρχει ό παράγοντας που πηγάζει από τις άτομικές αξίες του καθένα. Από τά προσωπικά του βιώματα. Από τούς δρόμους και τά σπίτια της πόλης που έζησε. Οι σημερινοί Αθηναίοι, άς πούμε οι περισσότεροι της γενιάς μου, μεγαλώσαμε σε διαμερίσματα πολυκατοικίας κάπου ανάμεσα στό Hilton, στό Πετράλωνα και στό φυμέ τζάμια του κέντρου της Αθήνας.

Αυτά τά βιώματα έχουν έγγραφει στό ύποσυνείδητο όπως άκριβώς και ή γλώσσα.

Θέλω να πω ότι ή αρχιτεκτονική γλώσσα που ξέρουμε είναι ή γλώσσα του κτιριακού πολιτισμού που μάς έχει έγγραφει. Είναι τό τριάρι, τό τσασάρι, τό δίοροφο. Είναι ή πολυκατοικία. Τόν πο-

3. Πρβλ. Manfredo Tafuri, «Les Bijoux indisciplinés» Εισαγωγή στη μονογραφία «Five Architects N.Y.», Officina edizioni, Roma, 1976.

4. Πρβλ. Manfredo Tafuri «Due culture architettoniche» έφημερίδα «Paese Sera» 3-4, 1976

5. Τό 1934 ό Walter Benjamin άπευθυνόμενος στους προοδευτικούς συγγραφείς έλεγε ότι ένας διανοούμενος παρά την άντικειμενική προλεταριοποίηση του, όσο και άν τό θέλει δέν πρόκειται ποτέ να γίνει προλετάριος γιατί τόν συνδέει με την άστική τάξη μία κοινή ένοχή: τό πρόνιομο της μόρφωσης. Η λειτουργία του λοιπόν είναι πολιτική άν και έφόσον πολιτικοποιήσει τά ειδικά εργαλεία της δουλειάς του· μόνον έφόσον δηλαδή καταφέρει να μεταβάλει την λειτουργία και την σύσταση του μυθιστορήματος, του δράματος, τών ποιημάτων. (Πρβλ. L'Autore come produttore, σελ. 216, στό βιβλίο του Walter Benjamin, Avanguardia e rivoluzione, -Saggi Sulla letteratura, έκδοση Einaudi, Torino 1973).

6. Προβλ. Fernand Braudel «Capitalismo e civiltà materiale» έκδοση Einaudi, Torino 1973 και Pierre Vilar, Storia marxista, storia in costruzione, 1973 στό βιβλίο «Problemi di metodo storico», έπιμέλεια Fernand Braudel, Bari, 1975

7. Γράφει σχετικά ό Καθ. Ι. Λιάπης στό εισαγωγικό σημείωμα του άφιερώματος στόν Πικιώνη: Στην υπερτροφική άνάπτυξη του άναλυτικού πνεύματος και στην επιδίωξη περιπτώσιακών επιλύσεων, διείδε, πολύ πριν από τούς άλλους, τόν κίνδυνο που οδηγεί στό μηχανοποιημένο πνεύμα και στην πνευματική ίσοπέδωση του ανθρώπου της εποχής μας. Με ψυχική και πνευματική ένταση, πέρα από τά έπιμέρους κτιριολογικά και κατασκευαστικά προβλήματα, προσπάθησε να δώσει άπάντηση στό βασικό πρόβλημα που άπασχολεί πάντα την αρχιτεκτονική και συγκροτεί την πνευματική της ούσία: στό εκφραστικό της πρόβλημα.

1. Λιάπης, «Δημήτρης Πικιώνης (1887 - 1968)», «Αρχιτεκτονικά θέματα», ν. 3, 1969, σελ. 77.

8. Πρβλ. Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών. «Πόρισμα F' Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού Συνεδρίου, Σεπτέμβριος 1966, έκδοση ΣΑΔΑΣ, σελίδα 10

λιτισμό μας μπορούμε βέβαια να τον άμφισβητήσουμε, να τον καταδικάσουμε, να τον άρνηθοίμε. Μπορούμε και να τον άντικαταστήσουμε; Μπορούμε. Αυτό όμως δέν είναι αυτόνοτό.

Όταν δηλαδή μέ τήν ύποτίμηση τοί σχεδιασμοί τό ζήτημα μετατοπίζεται και ή συζήτηση παραμένει μόνο στό κοινωνικό—θεσμικό—οίκονομικό επίπεδο, νέα γλώσσα, δέν ύπάρχει· γιατί άπλούστατα κανείς δέν θέλει να τήν συντάξει. Και ναί μέν ύπάρχει τό πρόβλημα τής εξάρτησης τοί επαγγέλματος από ιδιωτικούς και κρατικούς μηχανισμούς, αλλά χωρίς νέα γλώσσα χωρίς νέα σχέδια και μορφές, χωρίς τήν άποτίναξη τοί κοσμοπολιτισμοί, τοί φολκλορισμοί, τής «ιδεολογίας τής πολυκατοικίας», χωρίς δηλαδή εμπρακτη κριτική και άνάπλαση εκφραστικών μέσων, ό επαγγελματίας καταργεί τόν παιδαγωγικό του ρόλο. Παύει να είναι ειδικός. Παύει να μεταδίδει στους άλλους τίς πολιτισμικές άξίες πού μόνο εκείνος, μέσα του, ξέρει ότι εκφράζονται — έστω στό σχέδιο και μόνο — και μέ σπίτια και μέ δρόμους και μέ πλατείες. Παύει λοιπόν να είναι ειδικός και κρύβεται. Σωπαίνει. Αυτό όμως δέν είναι άλήθεια.

Κανέναν άρχιτέκτονα δέν έπαψε να έχει προτιμήσεις επειδή τό ύπαγόρευσαν κάποτε έξωτερικές συνθήκες. Μόλις μπορεί, σάν άνθρωπος και σάν επαγγελματίας, εκφράζει αυτό πού τοί άρέσει. Τι ότι αυτό άκριβώς συμβαίνει φαίνεται πολύ καθαρά κυρίως σε κείνες τίς περιπτώσεις όπου ενώ δέν ύπάρχουν οικονομικές δεσμεύσεις πολλοί άρχιτέκτονες υιοθετούν λύσεις όί όποιες δέν είναι τίποτε άλλο από τήν προσωπική τους προτίμηση. Μέ τά ίδια χρήματα τό κτίριο θά μπορούσε να γίνει έτσι ή άλλως. Γίνεται όμως έτσι γιατί ό άρχιτέκτονας σχεδίασε τό στυλ πού τόν εκφράζει. Τό σχέδιο αυτό είναι ή παιδεία του. Είναι ή ιδιαίτερη μορφολογική του ιδεολογία. Γιατί παρά τούς κοινωνικούς προσδιορισμούς τοί επαγγέλματος του, ό άρχιτέκτονας δέν είναι ποτέ παθητικό ύποκείμενο. Όταν μάλιστα δέν μπορεί να κάνει άλλως συμμετέχει και ό ίδιος — γεμάτος τύψεις — στην ευρύτερη πολιτιστική καθίζηση.

Όλα αυτά είναι θλιβερά, έγραψε πρόσφατα ό Γιάννης Τσαρούχης μέ άφορμή τό γκρέμισμα νεοκλασικών σπιτιών, και δείχνουν τό ξεχαρβάλωμα ενός έθνους, όπου τό παράδειγμα τής μαζοποίησης τοί λαοί τό έδωσαν ή άρχουσα τάξια. Η

συζήτηση, λοιπόν περί νεοκλασικισμού, δέν είναι καθόλου συζήτηση γιά ένα χόμπυ ειδικό, όπως θά ήθελαν να τό εκφυλίσουν μερικοί, αλλά γιά κάτι πού άφορά κάτι πολύ βαθύτερο. Δέν πρόκειται να άσχοληθοίμε σάν συλλέκτες, μέ μία ευρωπαϊκή μόδα πού ένας ξένος βασιλιάς έφερε στην Ελλάδα (μία μόδα έστω κοσμοϊστορικής σημασίας και μεγάλης διάρκειας), αλλά γιά κάτι πολύ σπουδαιότερο, γιά τήν καταστροφή τής εθνικής μας συνείδησης, ενός λαοί πού άλλοτε ήξερε να εκλέγει, να φιλτράρει και να έρμηνεύει...

Είναι γνωστό πώς ό καλλιτέχνης χρησιμοποιεί τήν ιστορία άλλγορικά. Στη ζωγραφική του όπως και στο θέατρο π.χ. μιλά συνήθως γιά ό, τι συμβαίνει σήμερα.

Στη βουβή όμοιομορφία των κτιρίων ό Τσαρούχης αντίτάσει τήν πολιτιστική ευθύνη τής άρχιτεκτονικής παιδείας, στην ίσοπέδωση τοί μεταπολέμου μιάν άλλη ιδεολογική λειτουργία τής Αρχιτεκτονικής εκφρασης. Από αυτή τήν άποψη τό πρόβλημα τής σύγχρονης άρχιτεκτονικής μας γλώσσας παραμένει άνοιχτό και ή συζήτηση γιά τά σύγχρονα ελληνικά στυλ είναι ζήτημα ιδεολογικό και πολιτιστικό. Ζήτημα, δηλαδή, άρχιτεκτονικής παιδείας και γλώσσας. Κανείς άλλωστε δέν θέλει γοργόνες στα μπαλκόνια και άκροκέραμα όπως βέβαια κανείς δέν συμεριζεται τήν κατάρτησης τής ιστορικής μνήμης από θαυμασμό γιά τά ξενόφερα φωμέ τζάμια.

Ύπάρχει όμως σήμερα άλλη γλώσσα ντόπια; Και αν ναί, ποιός και ποτε θά τή χρησιμοποιήσει στα επαγγελματικά ζητήματα; Ποιός θ' άρχισει να τήν μιλά; Ό λαός, ή κυβέρνησης, ή άντιπολίτευση, ή έμεις όί άρχιτέκτονες; Όί προϋποθέσεις ύπάρχουν. Ύπάρχουν όμως και όι δικές μας ιδεολογικές προκαταλήψεις.

Δέν είναι πρωτοτυπία αν πούμε ότι πολλοί άρχιτέκτονες τής μεταπολίτευσης, σάν φυσιογνωμίες τουλάχιστον, έχουμε συγγενή μορφολογικά χαρακτηριστικά. Λίγο πολύ μοιάζουμε. Ένας σημερινός προοδευτικός π.χ. επαγγελματίας ή ντύνεται άτημέλητα ή όταν ντύνεται κομψά—σπόρ άποφεύγει να βάλει κάλτσες άσσορτί μέ τή γραβάτα και όπωσδήποτε δέν άκολουθεί τήν μόδα τής βιτρίνας. Δέν χρειάζεται φαντασία γιά να ύποθέσουμε ότι ένας άριστερός λ.χ. άρχιτέκτονας πηγαίνει να δεί Σκούρη και Τρωάδες και δέν πηγαίνει στην Βουγιουκλάκη, ότι διαβάσει «Πολίτη» και δέν διαβάσει «Ντομινό». Όλες αυτές όι συμπεριφορές μαζί μέ άλλες και μαζί

μέ τήν ψήφο του τόν όρίζουν γενικά σάν προοδευτικό. Θά ήταν άπλοικό όμως να ύποθέσουμε ότι άντίθετα ένας συντηρητικός διανοούμενος πού ψηφίζει άς πούμε «Νέα Δημοκρατία» τρελαίνεται γιά τή Βουγιουκλάκη, ότι ντύνεται κακόγουστα και ότι δέν βλέπει κι αυτός τά «κομμάτια και θρύψαλα». Μία τέτοια σκέψη θά ήταν παρηγοριά στόν άρρωστο και έθελουφλία. Γιατί ενώ σάν άρχιτέκτονες—πολίτες—ψηφοφόρους μάς χωρίζουν συχνά όι διαφορετικές πολιτικές προτιμήσεις, τήν ίδια στιγμή μάς συνδέει σάν άνθρωπος—άρχιτέκτονες, (υπερκομματικά θά έλεγα) κάτι πολύ πιο δυνατό από τά σωματειακά και τά κομματικά μας προβλήματα.

Συνδυετικό μας στοιχείο και ιδεολογικό μας έμβλημα είναι τά κτίρια πού χτίζουμε ή πού σχεδιάζουμε στο χαρτί. Η τσιμεντόχρωμη μονοτονία των δρόμων, τά τζαμιά στα στηθαία, τά φανταζι μάρμαρα στα παρτέρια των εισόδων, τά πνευματικά κέντρα—άλσύλια, όί ελαφρολαϊκές νησιώτικες καμάρες, ή βεράντα μέ τήν κολώνα στη γωνία και όι άρχοντολαϊκές βίλες των προαστείων, όλα αυτά τά άρχέτυπα τής επαγγελματικής μας ιδεολογίας εικονογραφούν μία κοινή ιδεολογική γλώσσα. Τό κοινό εκφραστικό μας ιδίωμα.

Πρόκειται δηλαδή γιά τό κυρίαρχο σημερινό ελληνικό στυλ πού υιοθετείται σε πόλη και σε ύπαιθρο, όμόφωνα, από άνθρωπος μέ διαφορετικές ή και μέ εκ διαμέτρου άντίθετες θεωρητικές και πολιτικές άπόψεις.

Αυτό όμως είναι παράδοξο.

9. Τό γράμμα τοί Τσαρούχη γράφτηκε στις 15. 4. 77 και άπόσπασμά του δημοσιεύτηκε στο άρθρο τής Μαρίας Καραβία «Άκροκέραμα, σιδερένια μπαλκόνια, άμφορείς και αγάλματα. Τό βιβλίο τοί Σ. Σκοπελίτη «Νεοκλασικά έρείπια «ζωντανεύει τό παρελθόν» Η Καθημερινή 1. 1. 1978.

**΄Αναζητώντας τό νόημα τῆς καθημερινῆς
μας δουλειᾶς**

τοῦ Δημήτρη Ἐντωνακάκη

Στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου, παρουσιάστηκαν καί τονίστηκαν πολλές πλευρές τοῦ ἐπαγγέλματος. Ἄρκετές ἀπ' αὐτές ἦταν πραγματικά δυσάρεστες, ἀπογοητευτικές, καί χωρίς προοπτικές καί νομίζω ὅτι θά ὀδήγησαν σέ ἀδιέξοδο τή διάθεση τῶν συνδρόμων. Δέν ξέρω ἂν ἦταν στούς στόχους τοῦ Συνεδρίου αὐτό τό ἀποτέλεσμα. Γιατί ἐδῶ μπαίνει ἕνα κεφαλιῶδες ἐρώτημα γιά ὅλους μας: Ποιά εἶναι μέσα σ' αὐτή τή σύγχυση ἡ προοπτική πού ἀνοίγεται μπροστά μας καί ἰδιαίτερα γιά τούς νέους ἀρχιτέκτονες; (ἡ προοπτική μέσ' τό ἐπάγγελμα ἔνωσά κι ὄχι ἡ προοπτική μέσα στίς συνδικαλιστικές παρατάξεις). Ἡ προοπτική γιά νά κάνει ὁ ἀρχιτέκτονας σωστά τή δουλειά του ὅπως πρέπει νά τήν κάνει κάθε τεχνίτης πού ἔχει μάθει μιά τέχνη;

Ἐπὶ τῶν πραγμάτων πού ὀφείλουμε νά προσφέρουμε στόν τόπο καί στό λαό. Γιατί ποῖο λαό ὅμως μιλάμε, καί εἰδικά ἐμεῖς ἐδῶ στήν Ἀθήνα; Μήπως θάπρεπε νά ἀναζητήσουμε τό πρόσωπο τοῦ πελάτη μας καί ν' ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἀνήκει ἡ ὄχι σ' αὐτό πού λέμε «λαός»; Μήπως θά φτάναμε ἔτσι στό συμπέρασμα ὅτι γι' αὐτόν τόν πελάτη δέν ἀξίζει ν' ἀσχολούμαστε; Κι ἀκόμα ὅτι αὐτός ὅλος ὁ κόσμος πού ἀγωνίζεται γύρω μας νά ἀποκτήσει στέγη μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματοποίησης τῆς κατοικίας δέν εἶναι λαός; Ἄλλά τότε μήπως εἶναι μεγάλη ἀσυνέπεια ἡ συμμετοχή μας σέ ἐπιχειρήσεις ἡ ἡ δουλειά μας σ' αὐτές — ἐπιχειρήσεις μάλιστα πού ἀσχολοῦνται μέ τήν κατοικία, (τό μεγαλύτερο ποσοστό τοῦ κτιζόμενου περιβάλλοντος) — ὅταν δέν μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅταν δέν πιστεύουμε σ' αὐτήν τήν καθημερινή δραστηριότητα; Μήπως ἡ στάση αὐτή εἶναι γιά μᾶς πολύ βολική καί ἐξυπηρετεῖ θανάσιμα τό συμφέρον μας, τήν ἡσυχία μας,

τήν εὐκολία μας καί τήν ἀνεσή μας μέ τόν περιορισμό τῶν ὑποχρεώσεών μας καί τῆς ἀπασχόλησής μας;

Ἐπὶ τῶν πραγμάτων πού ὀφείλουμε νά προσφέρουμε στόν τόπο καί στό λαό. Γιατί ποῖο λαό ὅμως μιλάμε, καί εἰδικά ἐμεῖς ἐδῶ στήν Ἀθήνα; Μήπως θάπρεπε νά ἀναζητήσουμε τό πρόσωπο τοῦ πελάτη μας καί ν' ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἀνήκει ἡ ὄχι σ' αὐτό πού λέμε «λαός»; Μήπως θά φτάναμε ἔτσι στό συμπέρασμα ὅτι γι' αὐτόν τόν πελάτη δέν ἀξίζει ν' ἀσχολούμαστε; Κι ἀκόμα ὅτι αὐτός ὅλος ὁ κόσμος πού ἀγωνίζεται γύρω μας νά ἀποκτήσει στέγη μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματοποίησης τῆς κατοικίας δέν εἶναι λαός; Ἄλλά τότε μήπως εἶναι μεγάλη ἀσυνέπεια ἡ συμμετοχή μας σέ ἐπιχειρήσεις ἡ ἡ δουλειά μας σ' αὐτές — ἐπιχειρήσεις μάλιστα πού ἀσχολοῦνται μέ τήν κατοικία, (τό μεγαλύτερο ποσοστό τοῦ κτιζόμενου περιβάλλοντος) — ὅταν δέν μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅταν δέν πιστεύουμε σ' αὐτήν τήν καθημερινή δραστηριότητα; Μήπως ἡ στάση αὐτή εἶναι γιά μᾶς πολύ βολική καί ἐξυπηρετεῖ θανάσιμα τό συμφέρον μας, τήν ἡσυχία μας,

Πῶς δικαιολογεῖται ὅμως τόσοσ προβληματισμός στίς γενικές ὑποχρεώσεις τοῦ ἀρχιτέκτονα σάν πολίτη καί τόση ἐλάχιστη ἀναφορά στό *χρέος* του σάν πολίτη ἀρχιτέκτονα; Γιατί λοιπόν τόσες ἐθελοντικές ὥρες δουλειᾶς δοσμένες στό Συνέδριο ἡ στόν Σύλλογο κι ὄχι καί στή δουλειά μας, στήν ἀρχιτεκτονική πρακτική;

Ἐκεῖ δηλαδή πού ἡ εὐθύνη εἶναι *ἀκέραιη, προσωπική* τοῦ ἀρχιτέκτονα; Πρέπει νά ὑποβιβάσουμε αὐτή τήν προσφορά; Ἄν ὁ λαός περιμένει κάτι ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα σάν εἰδικό, περιμένει νά τοῦ συμπαρασταθεῖ, ὄχι μόνο γιά νά τοῦ ἐρμηνεύσει τά μεγάλα προβλήματα πού ἀποφασίζει αὐταρχικά ἡ πολιτεία, ἀλλά γιά νά τόν βοηθήσει τήν κρίσιμη στιγμή πού ἀποφασίζει νά φτιάξει τή στέγη του, καί τίς συνθήκες πού διαμορφώνουν τό καθημερινό του περιβάλλον, κι ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τίς συνθήκες τῆς ζωῆς του.

Ἐκεῖνη καί μόνο τή στιγμή ξεπληρώνει ὁ ἀρχιτέκτονας τό *χρέος* του στό λαό. Ἐκεῖνη καί μόνο τή στιγμή ἐρχεται σέ ἄμεση σγέση μέ τό λαό καί ἔχει ὑποχρέωση καί μέσα ἀπ' τή δουλειά του νά προβάλλει τά μεγάλα καί τά θεμελιακά

προβλήματα. Σ' αὐτήν ὁμως ἀκριβῶς τήν καίρια δραστηριότητα, ποιά εἶναι ἡ προσφορά μας εἰδικά στό *Συνέδριο* αὐτό;

Στό συνέδριο αὐτό, πού πραγματοποιήθηκε μέσα στήν Ἀθήνα, οἱ σύνεδροι δέν ξεπέρασαν τούς 300, σέ σύνολο 4.500 ἀρχιτεκτόνων (δηλ. οὔτε τό 10%). Μιά ἀκόμη ἀπόδειξη ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες εἶναι ἀπομονωμένοι, συνθλίβονται μέσα στό κύκλωμα τῆς ἐμπορευματοποίησης τοῦ κτιζόμενου περιβάλλοντος, χάνονται μέσα στήν παχυλή ἀδιαφορία καί τό ἄγχος πού τούς περιβάλλει. Πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά ὑπάρχουν καί οἱ διαφορές τους οἱ ἰδεολογικές πού τούς διαφοροποιοῦν. Μένει ὅμως ἡ δουλειά, τό *χρέος* τοῦ ἀρχιτέκτονα πού ξεχώρισα πῶς πρὶν. Μέσα ἀπ' αὐτό μποροῦν νά βρεθοῦν ἐκεῖνα τά στοιχεῖα καί οἱ λόγοι πού τούς ἐνώνουν.

Γιά τό σκοπό αὐτό δέν ἀρκοῦν ὑπερ-ὄργανα, Τεχνικό Ἐπιμελητήριο ἡ Σύλλογος. Χρειαζόμαστε πυρῆνες δουλειᾶς στή μεγάλη πόλη, στή γειτονιά, στήν ἐπαρχία. Πυρῆνες ἀπό ἀρχιτέκτονες πού θά ἔχουν κύριο στόχο, τή σωστή ἀντιμετώπιση τοῦ κτιζόμενου περιβάλλοντος μέσα ἀπό τά καθημερινά προβλήματα. Ὁμάδες δουλειᾶς πού θά ἀντέχουν πολλαπλά στίς ἐπαγγελματικές πιέσεις, στίς οἰκονομικές δυσκολίες, στίς ὥρες τῆς ἀπογοήτευσης καί τῆς ἀποτυχίας. Κι αὐτές οἱ ὁμάδες μποροῦν νά κρατοῦν τά μέλη τους σ' ἐργηγορση ἔτσι ὥστε νά μετέχουν ἐνεργά καί στά ἀνώτερα ὄργανα, στό Σύλλογο, στό ΤΕΕ. Ἀντίθετα ἡ ἀπομόνωση ὀδηγεῖ τόν ἀρχιτέκτονα στήν παραίτηση καί στήν ἀδιαφορία, ἀδιαφορία πού ὑποβαθμίζει ἀντίστοιχα τή δραστηριότητα τῶν συλλογικῶν ὀργάνων.

Ἡ συνεργασία τέτοιων ὁμάδων δουλειᾶς μέσα στά πλαίσια τοῦ συλλόγου θά εἶναι γόνιμη — ἀρκεῖ νά καλλιεργηθοῦν εὐνοϊκές προϋποθέσεις γι' αὐτό — καί θά δώσει μιά νέα διάσταση στήν ἐπαφή τοῦ ἀρχιτέκτονα μέ τήν *πράξη*. Μέσα ἀπ' αὐτή τήν προοπτική, προοπτική ὁμαδικῆς δουλειᾶς ἀπό τούς ἀρχιτέκτονες καί συντονισμοῦ τους ἀπό τούς συλλόγους, πρέπει ν' ἀναζητήσουμε μέ πίστη καί αἰσιοδοξία τή *συνολική* μας συνείδηση πού θά ὀδηγήσει σέ σίγουρα ἀποτελέσματα.

1 και 7. «Τό περιβάλλον διαπλάθει τό άτομο». Ὁ ἀρχιτεκτονημένος χώρος ἐπηρεάζει τή σωματική καί πολιτιστική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου. Ἰούλιος 1937. Σελίδες ἀπό τό τελευταίو τεῦχος τοῦ ἰσπανικοῦ περιοδικοῦ «A.C.» (Actividad Contemporanea), ἀφιερωμένο στήν πρόταση ἐξυγιάνσης τῆς παλαιᾶς πόλης Βαρκελώνης, πού ἐκπόνησε ἀπό τό 1931 ἕως τό 1937 ἡ ομάδα Καταλανῶν ἀρχιτεκτόνων GATCRAC (grup d'Arquitectes i Tecnics Catalans per al Progres de l'Arquitectura Contemporania).

2. Ρώμη. Οἱ σκάλες τῆς Piazza di Spagna πού συνδέουσι τήν ὁμώνυμη πλατεία μέ τήν ἐκκλησία Trinitá dei Monti.

Ἡ ἀρχιτεκτονική ἰδέα ἀνήκει στόν καρδινάλιο Μαζαρίνο, ὑπουργό τοῦ Λουδοβίκου 14ου.

Ἀργότερα, στά 1660, ὁ γάλλος πρεσβευτής στή Ρώμη Etienne Gueffier ἀφῆσε πεθαίνοντας ἕνα σημαντικό ποσό γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀρχικῆς ἰδέας.

Ὁ πάπας Ἰννοκένσιος XIII (1721-24) μαζί μέ τόν τότε γάλλο διπλωματικό ἀκόλουθο ἐνέκριναν τήν τελική μελέτη τοῦ ἀρχιτέκτονα Francesco De Sanctis. Ἡ ἐκτέλεση ἀρχισε τό 1723.

3. Σιένα (Ἰταλία). Piazza del Campo.

4. Ἡ ἰδεολογική ταινία «Ἐνα θραῦσμα αὐτοκρατορίας» (1929), τοῦ Friedrich Ermler, περιγράφει τίς τροποποιήσεις τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί τή μεταβολή τῆς ψυχολογίας τοῦ σοβιετικοῦ λαοῦ στά δώδεκα χρόνια πού ἀκολούθησαν τήν Ὀκτωβριανή ἐπανάσταση. Στή σκηνή ὁ πρωταγωνιστής τοῦ ἔργου Filimonov, ἐργάτης στήν προεπαναστατική Πετρούπολη, παρατηρεῖ τό Ἄνάκτορο τῆς Κρατικῆς Βιομηχανίας πού ἔχτισαν τό 1929 στό Charkov οἱ ἀρχιτέκτονες Serajimov, Kravets, Flegel.

5. Τό Ἄνάκτορο τῆς Κρατικῆς Βιομηχανίας τοῦ Charkov, 1929. Ἀρχιτέκτονες: Serajimov, Kravets, Flegel.

6. Τά ἀνάκτορα τῶν Βερσαλλιών. 1623-1789. Ἀρχιτέκτονες: Le Vau (1612-1670), Le Nôtre (1613-1700), G. Hardouin - Mansart (1646-1708), Roberto de Cotte (1656-1735), G. A. Gabriel (1698-1782).

7. «Στήν πόλη καί στήν ὑπαιθρο, ὁ ἀρχιτεκτονημένος χώρος ἐπηρεάζει καθοριστικά τή διάπλαση τοῦ ἀνθρώπου». Σελίδα ἀπό τό 25ο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «A.C.» Ἰσπανία. Ἰούνιος 1937.

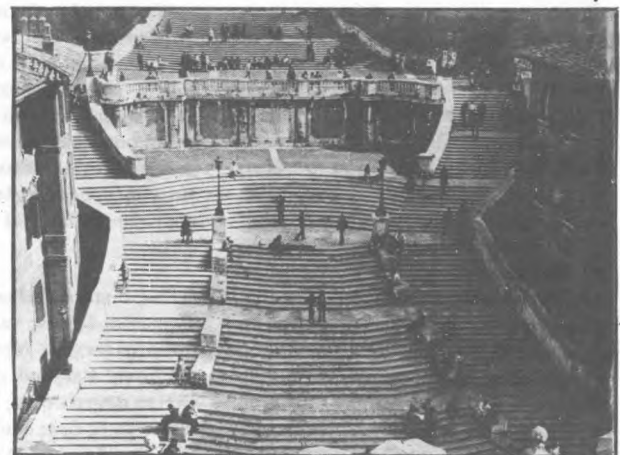
8. Ἐσωτερικό τοῦ μοναστηριοῦ Sainte-de-la-Tourette, Evieux-sur-l'Arbreste (Λυών). 1956-1959. Ἀρχιτέκτων: Le Corbusier (1887-1965).

Ἄναφορά στήν ἱστορία τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἐπαγγέλματος

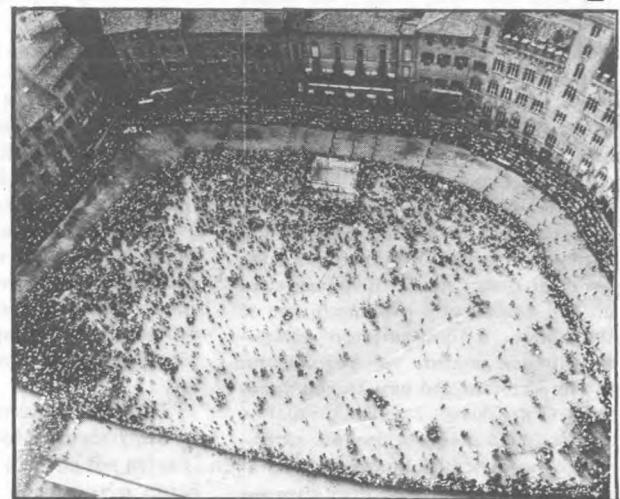
ἐνότητα 1η

1

2

3

4

so disu a l'ajut de l'ambient social. Les uns personnalitzen
voluntaritzada end rópia.

EL AMBIENTE FORMA AL INDIVIDUO

El camp productiu, fins aleshores, ignora l'individu i el seu desenvolupament. És precisament aquest el que s'ha de desenvolupar i el que s'ha de desenvolupar en un entorn que el desenvolupi i el desenvolupi.

L'AMBIANCE FORME L'INDIVIDU

Le paysage modifie les êtres après sa production et met en valeur le milieu. Avec une attitude nouvelle, les êtres se développent et se développent dans une face.

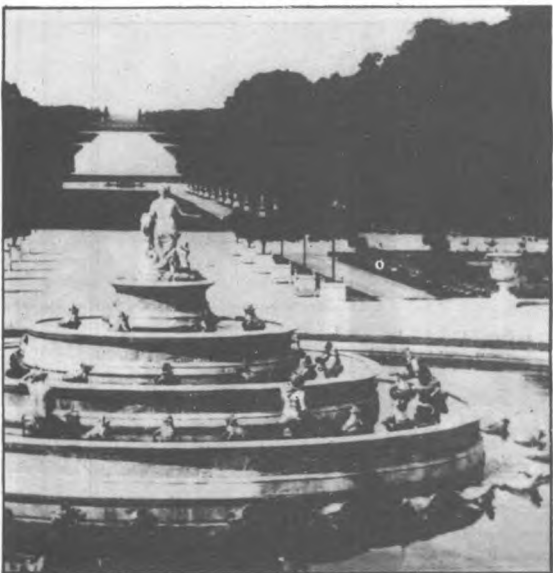
7

5

8

6

1

2

1. Στη Βαρκελώνη τό Μάρτιο τοῦ 1932 ὁ Le Corbusier παρουσιάζει στά μέλη τῆς Generalitat, τοῦ Ayuntamiento, τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου καί τῆς διοίκησης τῶν συνδικάτων τίς πρῶτες σκέψεις τοῦ γιά τήν ἀνάπλαση τῆς πόλης.

2. Ἰσπανία. 1932. Φωτογραφικό μοντάζ τῆς ὁμάδας τῶν Καταλανῶν ἀρχιτεκτόνων GATCPAC γιά τήν προπαγάνδη τῆς ἐξυμίανσης τῆς Βαρκελώνης, μέ κεντρική κατεύθυνση τήν χωροθέτηση τῶν ἐργατικῶν κατοικιῶν στό κέντρο τῆς πόλης.

3. Ἀφίσα καί φωτογραφίες ἀπό τό πανηγύρι τῶν ἐγκαίνιων τοῦ σχολείου «Karl Marx» στήν Villejuif τοῦ Παρισιοῦ, πού χτίστηκε τό 1933 ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα André Lurcat (1894-1970). Τήν ἐκπόνηση γιά τή μελέτη τοῦ σχολείου ἀνάθεσε στόν André Lurcat ὁ κομμουνιστής δήμαρχος Paul Vaillant-Couturier.

**Ἀναφορά
στήν ἱστορία
τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ
ἐπαγγέλματος**

ἐνότητα 2η

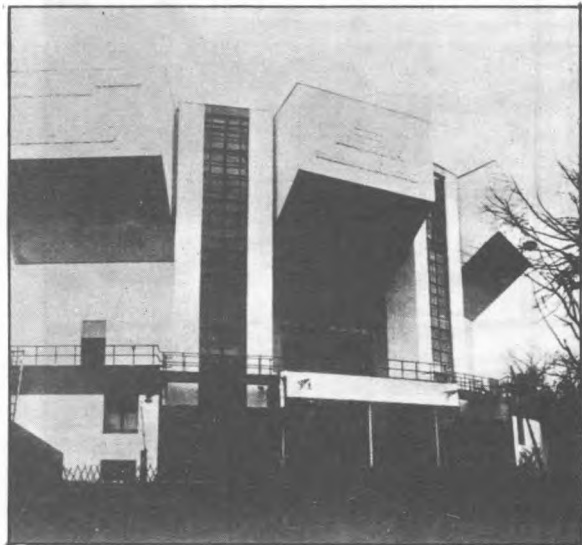
4. Ἐργατική λέσχη Russakov. 1927. Ἀρχιτέκτων: Konstantin S. Mejnίκov. Τά τρία ἀμφιθέατρα πού συγκλίνουν στή μεγάλη σάλα τοῦ ἰσογείου εἶναι τό πασίγνωστο μορφολογικό ἐμβλημα τοῦ ἀνανεωτικοῦ πειραματισμοῦ τῶν Σοβιετικῶν ἀρχιτεκτόνων πού στή δεκαετία '20-30 ἀναμετρήθηκαν ἐνιαῖα μέ τήν ἀνάπλαση θεσμῶν καί κτιρίων, στά πλαίσια τῆς μορφωτικῆς στρατηγικῆς τοῦ Δήμου τῆς Μόσχας. Ἡ ἐργατική λέσχη Russakov εἶναι μία ἀπό τίς 800 πού χτίστηκαν ἢ λειτούργησαν σέ παλαιά κτίρια ἀπό τό 1927, μέ στόχο τήν ἀνασύνταξη τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Μόσχα καί στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς.

5. Ἐργατικές κατοικίες στή Βιέννη. (Karl Marx Hof) 1927-1930. Ἀρχιτέκτων: Karl Ehn.

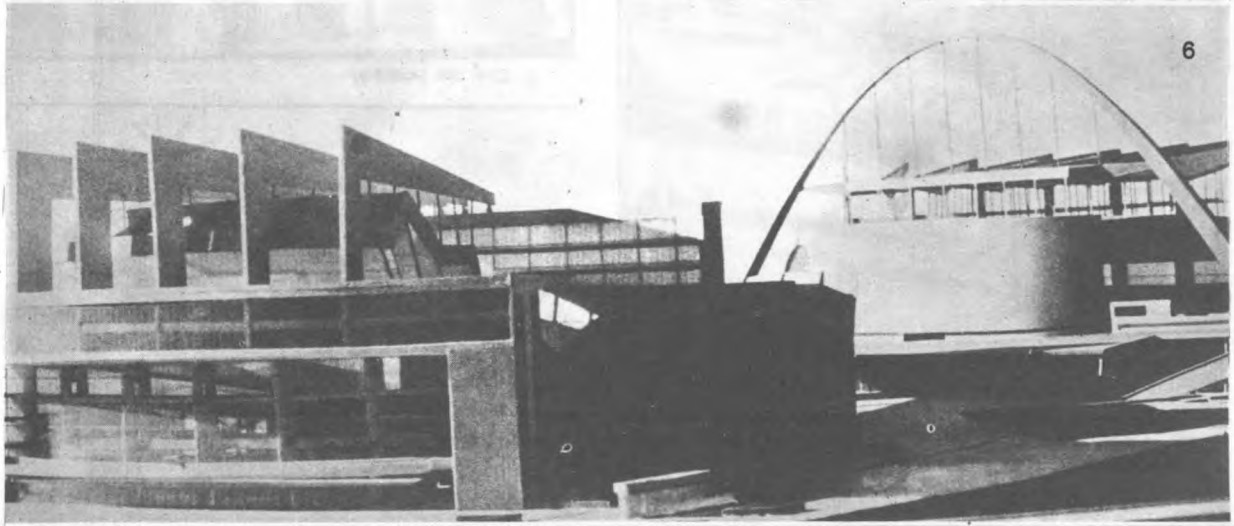
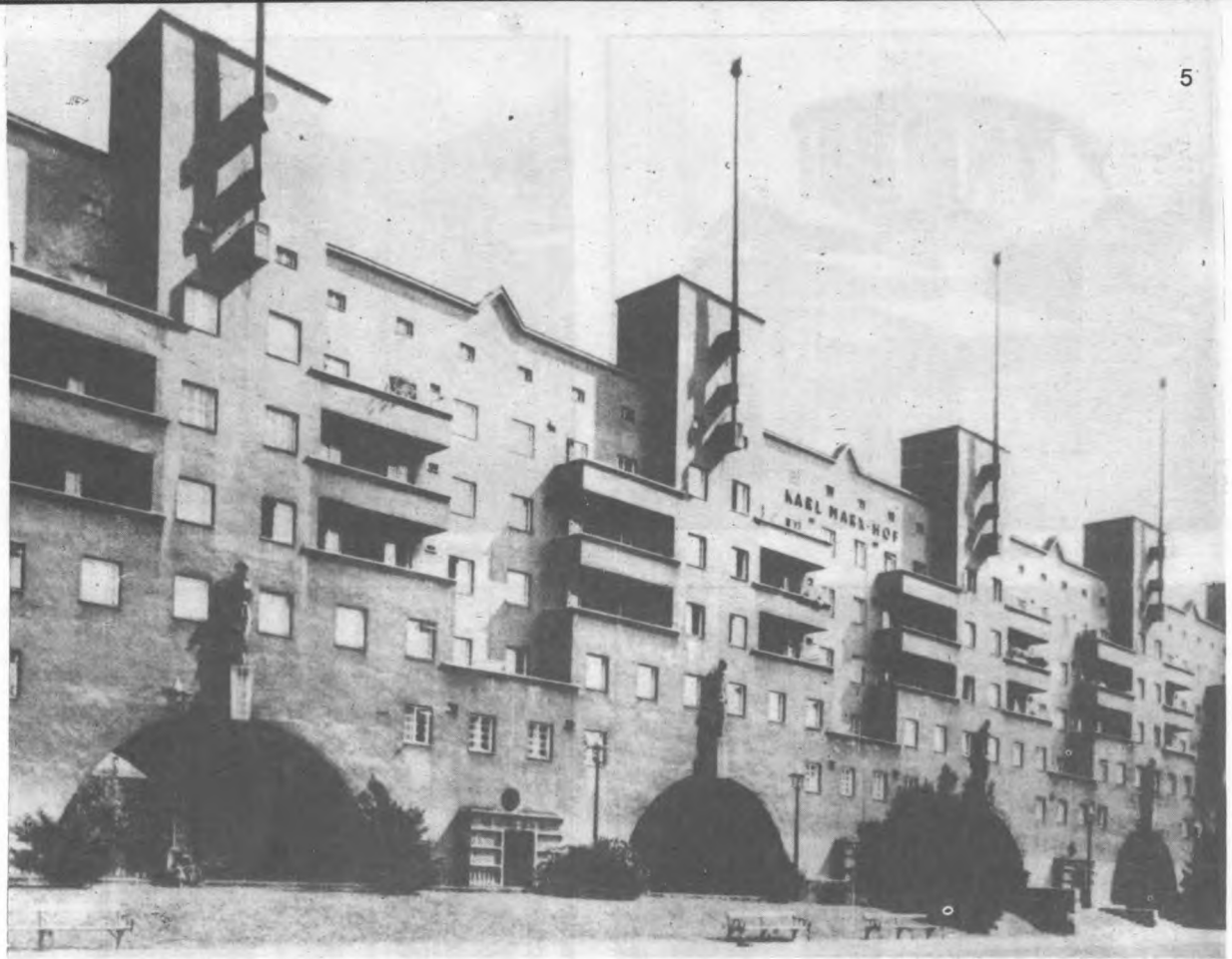
6. Μελέτη γιά τό ἀνάκτορο τῶν Σοβιέτ ἀπέναντι ἀπ' τό Κρεμλίνο. Μόσχα 1931. Ἀρχιτέκτων: Le Corbusier.

3

4

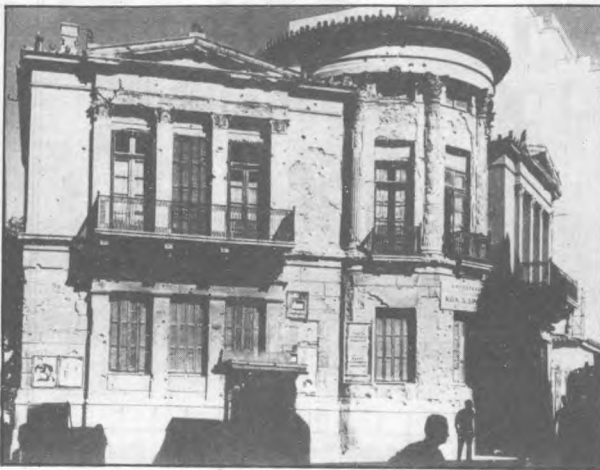

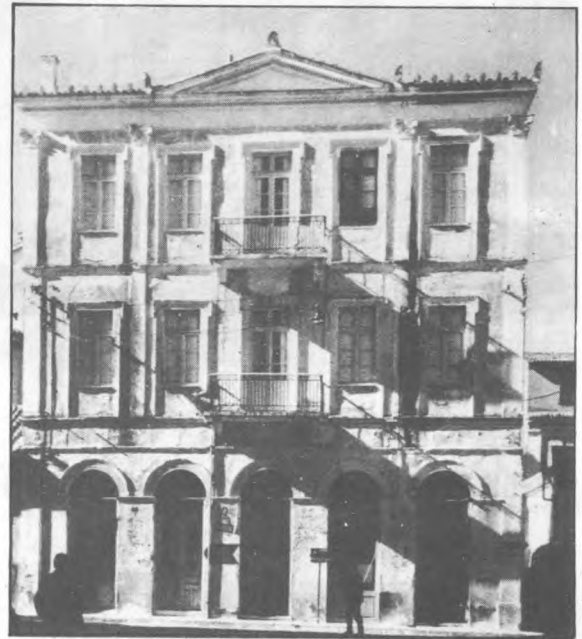
4. Μυστράς. Οί "Άγιοι Θεόδωροι.

1. Τό θέατρο της Δαδώνης.

2. Σπίτι στην όδο Πειραιώς.

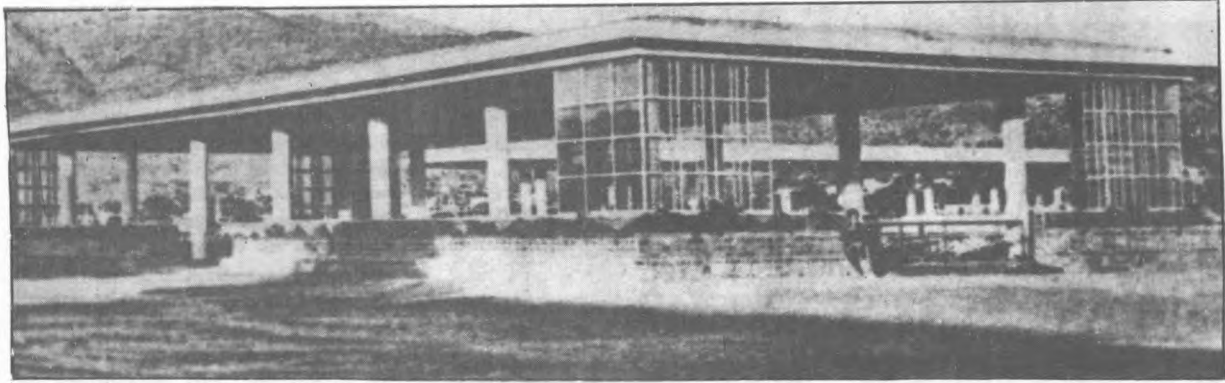
5. Σπίτι στό Ναύπλιο.

3. Σχέδιο γιά τή διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου γύρω από τήν "Ακρόπολη και στό λόφο του Φιλοπάπου. 1951-1957. "Αρχιτέκτων: Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968).

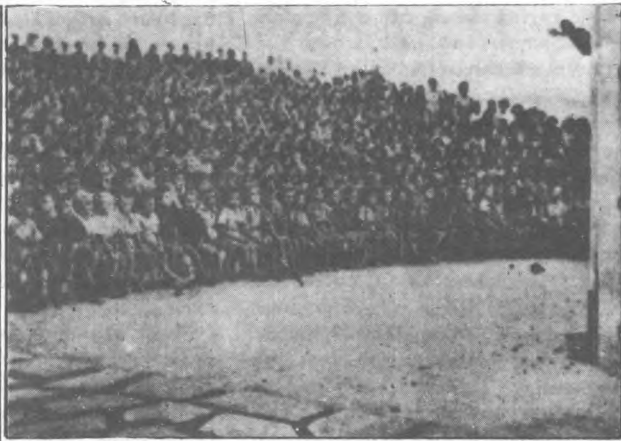
6 και 9. Σχέδια του Δημήτρη Πικιώνη από τή σειρά « "Αττικά» 1940-50.

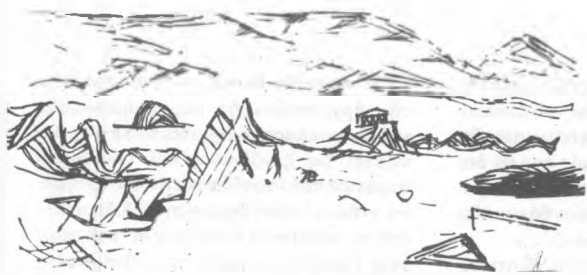
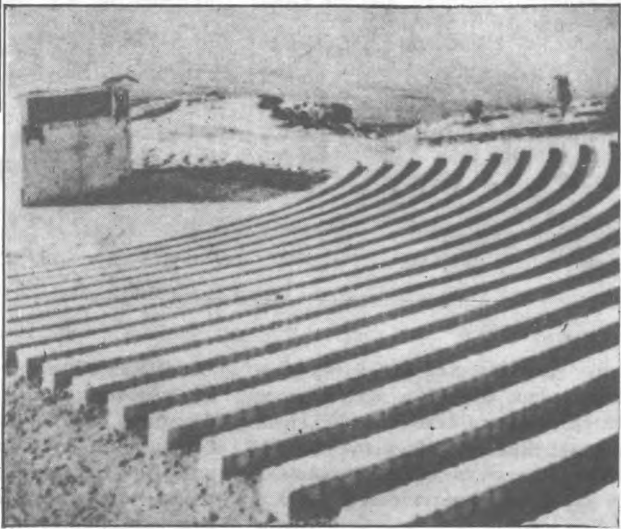
7. Τό έσπιατόριο στην παιδούπολη τής Βούλας. 1936. Αρχιτέκτων: Πάνος Νικολής Τζελέπης (1894-1976).

**Αναφορά
στην ιστορία
του αρχιτεκτονικού
επαγγέλματος**

ένότητα 3η

8. Θερινό θέατρο στην οδό Χέυδεν. 1933. Αρχιτέκτων: Δημήτρης Πικιώνης.

10. Τό θεατράκι στην παιδούπολη τής Βούλας. 1936. Αρχιτέκτων: Πάνος Νικολής Τζελέπης.

Μιά δυνατότητα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς πρακτικῆς

τῆς Σουζάννας Ἀντωνακάκη

Ἄπ' ὄλες σχεδόν τίς πλευρές τῆς θεωρίας καί τῆς κριτικῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἄλλοτε μέ τόν ἕνα καί ἄλλοτε μέ τόν ἄλλο τρόπο, συζητεῖται ἡ συμπαράσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στίς ἀνάγκες καί τίς διεκδικήσεις τοῦ λαοῦ.

Ἄν πλησιάσουμε ἀπό κοντά τό πρόβλημα, θά δοῦμε ὅτι οἱ συζητήσεις αὐτές, πολλές φορές γενικές καί ἀφηρημένες, δέν ἀντιμετωπίζουν τήν ἀρχιτεκτονική σάν τό ἐργαλεῖο πού φτιάχνει χώρους ζωῆς, μέ στόχο νά πλουτίσει τήν καθημερινότητα μέ δυνατότητες πού ἔχουν ἀποκλειστεί ἀπό τίς καθιερωμένες δομές.

Εἶναι γνωστό βέβαια πώς, στήν καθημερινή πρακτική, ἡ ἀρχιτεκτονική εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο πού δέν κατευθύνεται ἀπό τή θέληση τοῦ ἀρχιτέκτονα, οὔτε ἀπό τίς πραγματικές ἀνάγκες τοῦ χρήστη στό τέλος. Ὁ χρήστης ἀπό τήν ἄλλη πλευρά συγγείει τίς πραγματικές του ἀνάγκες μέ τίς πλαστές ἀπαιτήσεις πού τοῦ ἔχουν

ἐπιβληθεῖ.

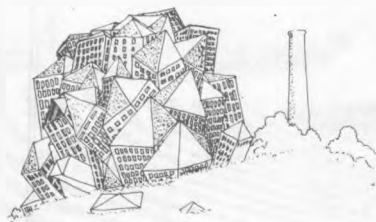
Τό ἐργαλεῖο ἄλλωστε τό ἴδιο δέν στηρίζεται σέ μιᾶ στέρεη καί τεκμηριωμένη θεωρία ἀλλά ἐκφράζεται μέ τόν ἀπρόσωπο καί καλλιπῆ, στήν καλύτερη περίπτωση, σχεδιασμό τοῦ «Designer» πού εἶτε σταματᾷ ἐπιφανειακά στό «προσωπεῖο» καί προσπαθεῖ νά καλύψει μέ ψεύτικα στολίδια τήν ἔλλειψη τῆς διάστασης τοῦ χρόνου στούς προτεινόμενους χώρους, εἶτε, ἀνυποψίαστος ἢ συνειδητά παραιτημένος, σχεδιάζει μέ τυφλή ὑπακοή στούς δοσμένους περιορισμούς γιά παραγωγή σέ μεγάλο ἀριθμό, ἐμπορευματικά ἀντικείμενα — κατοικίες «Prêt a habiter» (κατά τό Prêt a porter).

Παρ' ὅλα αὐτά ὑπάρχουν κάποιες μικρές θετικές δυνατότητες κι αὐτές ὀφείλονται ἴσως στίς ρωγμές πού ἀφήνει ὁ ἴδιος ὁ τρόπος παραγωγῆς τοῦ δομημένου χώρου στήν Ἑλλάδα. Ἡ μικρή κλίμακα τῶν ἔργων καί τό σύστημα ἀντιπροσχῆς π.χ., φαινόμενο καθαρά

ἐλληνικό, ἀφήνει δυνατότητες γιά μιᾶ διαφορετική ἀντιμετώπιση τῆς κατασκευῆς.

Κι αὐτό γιατί ἡ ἀποξένωση δέν εἶναι ἀκόμα ὀλοκληρωμένη, γιατί δέν ἔχει χαθεῖ ὀριστικά ἡ ἀνθρώπινη ἐπαφή. Ὑπάρχει πολλές φορές ὁ ἐπώνυμος χρήστης, ὁ ἀρχιτέκτονας ἔχει μέ ποιόν νά συζητήσει γιά τό ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς του, ἔχει κάποιον νά πείσει, τόν ἰδιοκτήτη τοῦ οἰκοπέδου, τόν ἐργολάβο, τοῦς μελλοντικούς κατοίκους, ἔχει σέ ποιόν νά προτείνει ἕνα διαφορετικό τρόπο κατασκευῆς, ἔχει δυνατότητες νά περάσει στίς προτεινόμενες λύσεις του κάποια ἴχνη κοινοτικῆς ζωῆς, κάποια στοιχεία αὐτοδιαχείρισης τοῦ χώρου.

Αὐτές οἱ ἐλάχιστες δυνατότητες, ἴσως κάτω ἀπ' ὀρισμένες προϋποθέσεις, μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν τοποθέτηση σέ σωστό δρόμο τῶν προβλημάτων τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Γιά νά τό κατορθώσει αὐτό ὁ ἀρχιτέκτονας χρειάζεται ἀκριβῶς τήν γνώση τῶν δικῶν του διαστάσεων καί δυνατοτήτων στήν ὀργάνωση τοῦ χώρου. Τεκμηριωμένα, συστηματικά, μέ ἐπιμονή καί σαφή ἀντίληψη τῶν χειρισμῶν πού κάθε φορά χρειάζονται, πρέπει νά προσπαθεῖ νά φτιάχνει ἔργα κι ὄχι προϊόντα κατανάλωσης. Ἐτσι χωρίς γενικότητες καί μέ τό δικό του ὄπλο, πού εἶναι ἡ δουλειά του, βοηθεῖ τό λαό στήν κατεύθυνση τῆς ἀναγνώρισης τῶν καθαυτῶ ἀνθρώπινων κι ὄχι τῶν ἄλλοτριωμένων ἀναγκῶν του.

Φολκλωρισμός καί λαϊκισμός

τῆς Μαριλένας Κόμη

Στήν Ἀρχιτεκτονική Σχολή τῆς Φλωρεντίας ὅπου σπουδάζω, μεγάλο μέρος τῶν ἐργασιῶν πού ἐκπόνησαν Ἕλληνες φοιτητές θέμα τους εἶχαν τήν παραδοσιακή ἐλληνική καί τή λεγόμενη ἀνώνυμη καί λαϊκή ἀρχιτεκτονική. Πολλές ἀπό τίς ἐργασίες αὐτές χαρακτηρίζονται ἀπό ἕναν κοινό ἰδεολογικό προσανατολισμό καί μιᾶ λίγο πολύ κοινή μεθοδολογία: μυθοποιοῦν τό παλιό καί ἀρνοῦνται τό σύγχρονο, καταγγέλοντάς το.

Ἀποδίδουν στό πρῶτο τίς ιδιότητες τῆς «ἀνθρώπινης κλίμακας» καί τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ καί ἐμμεσα διατείνονται ὅτι ἕνας νέος λαϊκός πολιτισμός πού θά δημιουργηθεῖ μέ τήν ἀνατροπή τῶν κρατούντων κοινωνικῶν σχέσεων θά μοιάζει ἢ θά θυμίζει αὐτόν τόν παλιό.

Ἐκανα αὐτή τήν ἀναφορά, διότι πιστεύω πώς ὀρισμένες εἰσηγήσεις τοῦ Συνεδρίου, παρά τίς διαφορές τῆς ὀρολογίας, ἔχουν ἀνάλογο προσανατολισμό.

Ὁ πρωτομάστορας γίνεται σύμβολο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μας κληρονομιάς καί ἡ νεοκλασική ἀρχιτεκτονική ἐμφανίζεται ὡς ξενόδουλη καί ξενόφερτη συμφορά πού ἰσοπέδωσε τήν προηγούμενη γνήσια λαϊκή δημιουργία. Κάπου ἄλλου τᾶ ἀυθαίρετα ἀποκτοῦν θετικά στοιχεία ἐπειδή διατηροῦν τήν «ἀνθρώπινη κλίμακα» καί τή γειτονιά καί, ἴσως ἀνομολόγητα, ἐπειδή εἶναι δημιούργημα τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ.

Αυτός ο ιστορικός εκλεκτικισμός θά μās έβαζε σέ άμχανία άν προσπαθούσαμε νά τόν έφαρμόσουμε σ' άλλους χώρους: άς πούμε στήν ιατρική ή τήν κοινωνιολογία. Θά μās έβαζε σέ άμχανία καί σέ σχέση με τή συμπεριφορά μας μπροστά σέ προβλήματα πολύ σύγχρονα: θά έπρεπε τά νεοκλασικά πχ. σπίτια τής 'Αθήνας νά γκρεμιστούν διότι άποτελούν έκφραση, στό άρχιτεκτονικό επίπεδο, μιās άντιλαϊκής πολιτικής έξουσίας πού άκρωτηρίασε τήν ίθαγενή δημιουργία: "Αν όχι, καί σ' αυτό όλοι βέβαια συμφωνούμε, δέν είναι φυσικά χάρη κάποιας μουσειακής ένασχόλησης, αλλά γιατί συνιστούν ένα συγκεκριμένο τρόπο νά προσεγγίζουμε τήν άρχιτεκτονική μας ιστορία.

Είναι φυσικό καί άπόλυτα θεμιτό σέ περιόδους κρίσης τής άρχιτεκτονικής παιδείας καί πρακτικής, νά ξεετάζουμε πιό προσεχτικά τό παρελθόν, γιά νά επαληθεύσουμε τά εργαλεία άνάγνωσης τού παρόντος. Τι σημαίνει όταν τό αυθόρμητο, τό βιοτεχνικό έξάρονται σάν πανάκεια γιά τίς σημερινές συνθήκες μόνο καί μόνο επειδή διατηρούν μιá επίφαση λαϊκότητας; Σημαίνει, κατά τή γνώμη μου, ότι στήν σημερινή κατάσταση, στό σημερινό τρόπο παραγωγής τού κτιστού περιβάλλοντος, έμεις αντίτάσσουμε έναν ιδιότυπο άναχρονισμό πού θέλει νά φαντάζει ριζοσπαστικός.

Άπό τά παραδείγματα καί τίς υποδείξεις όρισμένων εισηγητών, από τίς αναφορές σέ πρωτομάστορες, σέ «όρίζοντο-

ποίηση» τής πολυκατοικίας, σέ σοβιετικούς άπολεοδομιστές, στα αυθαίρετα, διαφαίνεται τελικά μιá γενικότερη ύποδειξη άρχιτεκτονικού καθαρά χαρακτήρα, έστω καί άν οι ίδιοι οι εισηγητές, από διαφορετική ό καθένας όπτική, επιδιώκουν νά ύποδείξουν τό πολιτικό κυρίως πρόβλημα. Οι άρχιτεκτονικές μορφές πού άπορρέουν από τά παραδείγματα πού μās περιέγραψαν, φαίνεται νά προδιαγράφουν μιá περιέργη καί διφορούμενη έλληνικότητα: άγροτική, ήθικοπλαστική καί τεχνολογικά άναχρονιστική. Πού όμως, επειδή αναφέρεται στό σήμερα, θυμίζει γκλίτσα από νάυλον...

Αυτές οι άντιλήψεις εύκολα μπορούν νά μās οδηγήσουν στό άγνοο σκεπτικό ότι τά νεοκλασικά ήταν ξενόδουλα καί ότι ή 'Ακρόπολη δέν έπρεπε νά γίνει γιατί οι σκλάβοι πού κουβαλούσαν τίς πέτρες ζούσαν σέ άθλιες συνθήκες. "Αν είναι φανερό πώς παρόμοιοι συλλογισμοί είναι άπλουστευτικοί καί σίγουρα φτωχαίνουν τή σκέψη μας, τότε, γι' αυτόν τόν άποπροσανατολισμό τής άρχιτεκτονικής θεώρησης, κοντά σέ άλλους παράγοντες, θά πρέπει νά θεωρήσουμε ύπεύθυνη μιá γενικότερη ιδεολογική τάση πού λέγεται λαϊκισμός καί φολκλορισμός. Καί με τήν παρέμβασή μου αυτή τήν τάση τού λαϊκισμού θά ήθελα νά επισημάνω, πού κατά τή γνώμη μου θά πρέπει νά μελετηθεί σέ βάθος όχι μόνο στήν άφηρημένη της καί λεκτική διατύπωση αλλά καί στό συγκεκριμένο τρόπο πού ύλοποιείται σέ έργα καί κτίσματα.

στηκαν σχηματικά σάν οι ρομαντικοί συνεχιστές τής «καλλιτεχνικής πλειοψηφίας» τής έπιστήμης μας. Ίσως όμως οι «καλλιτέχνες» άρχιτέκτονες εκείνης τής περιόδου ήταν οι πρώτοι πού έθεσαν με σαφήνεια τό ζήτημα τής συγκρότησης μιās νέας άρχιτεκτονικής καί πολεοδομικής γλώσσας, τέτοιας πού νά εκφράζει, όπως λέμε, «τίς άνάγκες τού λαού». Μιλώ, κυρίως, γιά τή δεκαετία τού '20 όταν τέθηκε επί τάπητος σέ πολλές ευρωπαϊκές χώρες τό πρόβλημα μιās νέας κοινωνικής όργάνωσης. Οι άρχιτέκτονες, όπως καί οι άλλοι διανοούμενοι έπιστήμονες, έπρεπε νά άπαντήσουν σέ κάποια κοινωνικά αίτήματα καί άπάντησαν όρίζοντας νέα έκφραστικά μέσα. Ήπειδή ή άρχιτεκτονική γλώσσα τού μεσοπολέμου διαφέρει ριζικά από τόν νεοεκλεκτικισμό στό στύλ όπως τόν βλέπουμε στή σύγχρονή μας άρχιτεκτονική, πού άντλεί, ίσως, από αυτήν τήν ιστορία μονάχα άποσπάσματα τού μορφικού της άποτελέσματος.

Η γενιά τής άνασυγκρότησης τού μεταπολέμου, οι Σαλαμίνιοι όπως τούς άποκαλεί ό Παζολίνι, άποτελούν τήν πλειοψηφία τού εργαζόμενου άρχιτεκτονικού μας κόσμου. Οι Σαλαμίνιοι στή δική μας περίπτωση είναι εκείνοι πού έζησαν τό τέλος τού μεσοπολέμου σάν λύτρωση από κάποιο ρομαντικό όνειρο. Κάτω από άντίξοες επαγγελματικές συνθήκες άναγκάστηκαν νά δουλέψουν στήν καρδιά τής έποχής πού μās κληροδότησε τήν άγρια όψη τής σημερινής 'Αθήνας. Σ' αυτό τό συνέδριο οι εκπρόσωποι τους είναι λίγοι ενώ ή μεγάλη τους πλειοψηφία παραμένει σιωπηλή.

Τέλος, έμεις οι Λακεδαιμόνιοι. Αυτοί πού θέλουμε καί αυτοί πού δέν θέλουμε νά λεγόμαστε έτσι. « Η γενιά τής γενικής άμφισβήτησης τού 68». Πού έσπούδασαν ή σπουδάζουν σέ μιá έποχή κρίσης τής άρχιτεκτονικής παιδείας καί εκπαίδευσης, όπου ύπάρχει τόση δυσκολία νά προσδιοριστεί τό άντικείμενο τής νόθας άλλωστε, έπιστήμης μας. Ήμεις σ' αυτό τό συνέδριο αλλά καί άλλου άμφισβήτησαμε τήν παιδεία καί τό έργο παπούδων καί πατέρων, πετάξαμε στά σκουπίδια τήν ιστορία μας, άναιρέσαμε τελικά τούς ίδιους μας τούς έαυτούς. Πράγματι, πολλοί διατύπωσαν άξιοματικά ότι ή άρχιτεκτονική είναι νεκρή. "Άλλοι, ιδιαίτερα οι εισηγήσεις τών συνδικαλιστικών (πολιτικών) παρατάξεων, δέν αναφέρονται καθόλου σ' αυτήν. Ή επικυρώσαμε τέλος με τήν έπιβλητική παρουσία μας στό συνέδριο τό

Τρεις άρχιτεκτονικές γενιές

του Παύλου Κρέμου

Ή Παζολίνι, σ' ένα άρθρο του πού μεταφράστηκε καί έλληνικά (βλ. «Πολίτης» τεύχ. 2), με τίτλο «Ο ιδεολογικός προσανατολισμός τριών γενεών», χρησιμοποιοεί μιá έλληνική άλληγορία γιά νά επισημάνει μερικά σύγχρονα ζητήματα μορφωτικής πολιτικής. Άποκαλεί 'Αθηναίους τή γενιά τού μεσοπολέμου, Σαλαμίνιους τή γενιά τής άνασυγκρότησης καί τού «οικονομικού θαύματος», καί τέλος άποκαλεί τή δικιά μου γενιά,

αυτούς δηλαδή πού μεγάλωσαν μετά τό 68, γενιά τών Λακεδαιμόνων.

"Αν επιχειρούσαμε νά δούμε τό συνέδριό μας κάτω άπ' αυτήν τήν όπτική γωνία θά διαπιστώναμε τήν όλοσχερή άπουσία τών 'Αθηναίων, τόσο τών φυσικών εκπροσώπων τους όσο (καί τό χειρότερο) τήν άπουσία τους άπ' τήν άρχιτεκτονική μας μνήμη. "Όσοι μνημονεύτηκαν, (Le Corbusier, Frank Lloyd Wright, Mies van der Rohe) παρουσιά-

θάνατό μας: ἢ τάν ἢ ἐπὶ τὰς.

Τὴν κρίση ταυτότητας πού γεννιέται ἀμέσως, τὸ γνωστικὸ μας κενό, δὲν ἔμνε παρά νά τό συμπληρώσουμε μέ θραύσματα πολιτικῆς οἰκονομίας ἢ ἱστορίας στό ὄνομα μιᾶς ρητῆς πραγματικῆς ἀνάγκης γιά διεπιστημονικὴ συνεργασία. Ξεχάσαμε, ὅπως, πὼς διεπιστημονικὴ ἔρευνα δὲν σημαίνει ἀναίρεση ἢ γρήγορο ξεφύλλισμα ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐπαναπροσδιορισμός τῆς κάθε ἐπιστῆμης στή σχέση της μέ τίς ἄλλες ἐπιστῆμες καί τὴν πραγματικὴ τῆς ἱστορία.

Γίναμε μαρξολόγοι, γκραμσολόγοι, οἰκονομολόγοι, ἀναλυτές τῆς δομῆς τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, φιλόσοφοι τῶν σχέσεων τῶν ἐπιπέδων τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Κλείσαμε στά χρονοτούλαπα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μας συνείδηση καί διεκδικοῦμε νά ἔχουμε γνώμη γιά ὅλα τὰ ζητήματα ὡς καί τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ὁ Λένιν μπορεῖ νά κοιμᾶται ἡσυχος στό μαυσωλεῖο τ.υ.

Ὡστόσο ὑπάρχει μιὰ δικαιολογία: μπροστά στὴν ἀνεργία καμιὰ γνώση δὲν εἶναι ἱκανὴ νά σταθεῖ στά πόδια της. Καί ἡ ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ τῶν οἰκονομικῶν κυρίαρχων τάξεων δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κανόνα. Ὑπάρχουν ὅμως τάξεις «τῶν ὁποίων ἡ στιγμή δὲν ἔχει φτάσει

ἀκόμα καί οἱ ὁποῖες δείχνουν γιά τὴν συγκεκριμένη γνώση καί τὴν σπουδὴ ἕνα ἀπεριόριστο ἐνδιαφέρον» ἔξω ἀπὸ κάθε τοπικισμό καί ἐπαρχιωτισμό. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατόν νά ἀρνηθοῦμε τὴν ἀνάγκη τῆς συγκεκριμένης γνώσης καί σπουδῆς, τέτοιας μάλιστα πού νά εἶναι «καί ζωντανὴ καί μαχητικὴ», ὅπως λέει ὁ Μπέρτολτ Μπρέχτ.

Ἡ οὐσιαστικὴ ἀπουσία μας, ἀπὸ τὸν τομέα μας τὸν ἴδιο — πράγμα πού τό συναντᾶμε καθημερινά στὴν ἐργασία μας ἢ τὴ σπουδὴ μας — εἶχε ἀποτελέσματα τραγικὰ:

Ἀδιαφορώντας γιά τίς ἀτέρμονες δικές μας πολυλογίες, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, καί παρά τίς ἀντιθέσεις πού ἐξαντλητικὰ ἀναλύσαμε, παράγει «κτισμένο περιβάλλον» καί διαμορφώνει τὸν σύγχρονο ὕλικό πολιτισμό τῆς οἰκοπεδοφαγίας, τοῦ κατακερματισμοῦ, τῆς πολυκατοικίας, τῆς ἀνισόμερης ἀνάπτυξης, τῆς καπιταλιστικῆς οἰκοπεδοποίησης. Ἀλλοιώνει τὴν πολιτιστικὴ μας ζωὴ «ἀναντάμ παπαντάμ σέ ταβέρνες» κάπου μεταξὺ ρεμπέτικου καί ἀντάρτικου τραγουδιοῦ. Ἐμεῖς σάν ἀρχιτέκτονες, σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα εἴμαστε οἱ τελευταῖοι πού δίνουμε στὸν ἑαυτό μας τὸ δικαίωμα νά ἐκφράσει γνώμη. Θέτουμε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο καθημερινά τὸ δίλημμα μεταξὺ τῆς ἐξάσκησης τοῦ ἐ-

παγγέλματος μέ ἕνα τρόπο διαφορετικὸ ἢ τῆς ἀρνήσεώς του.

Γιά τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ λαοῦ μας σίγουρα κάποιος φταίει. Στὸν μεγάλο μας ποιητὴ Βάρναλη δὲν ἔφτανε νά ξεχνάει τίς εὐθύνες του καί νά ρίχνει ὅλο τὸ βάρος στά «μονοπάγια», «τὸ χρονικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ», «τὴν χρόνια ἱμπεριαλιστικὴ ἐξάρτηση τῆς οἰκονομίας μας». Καί ἔγραψε, «Ποιὸς φταίει, κανένα στόμα δὲν τὸβρε καί δὲν τόπε ἀκόμα».

Ἡ εὐθύνη μας ἔγκειται στό ὅτι ἀναμένουμε μέ νωθρότητα ἀπὸ τοὺς «λαϊκοὺς ἀγῶνες» νά παράξουν νέα ἀρχιτεκτονικὴ, νέο χῶρο, νέες ἐπιστῆμες γενικὰ. Ὁ συνάδελφος Δωρῆς ἔκανε ἐδῶ τὴν αὐτοκριτικὴ του ἐπειδὴ κάποτε ὅπως εἶπε, ἀσκούσε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση. Καί βρῆκε τὴ λύτρωσή του στοὺς «ταξικὸς ἀγῶνες». Θά πρέπει κάποτε κάποιος νά πᾶσιν νά υἱοθετοῦν καί νά ἀναμασοῦν τὴν φρασεολογία τῆς γενιάς μου, πού τέλος πάντων ἔχει ἄλλες καταβολές: θά πρέπει κάποτε, οἱ πῶς ἔμπειροι συνάδελφοι νά πᾶσιν νά μᾶς προσφέρουν ἄλλοθι καί ἰδεολογικὴ κάλυψη. Μοῦ φαίνεται ὅτι τό κάνουν ἀπὸ φόβο μήπως καί μεῖς τοὺς ἀπαρνηθοῦμε ὅπως αὐτοὶ ἀπαρνήθησαν τοὺς παποῦδες μας.

Ἐπιθέσεις γιά τὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα

τοῦ Γιώργου Σηματοφορίδη

Κοινὸ δεδομένο τῶν εἰσηγήσεων καί τῶν παρεμβάσεων πού ἀκούστηκαν μέχρι τώρα ἦταν ἡ ἀναφορά στὴ σχέση μεταξὺ ἀρχιτεκτονικῆς (σάν κοινωνικὴ πρακτικὴ τῶν ἀρχιτεκτόνων) καί τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ (ὅπου αὐτοὶ εἶναι ἐνεργοί). Ἐνῶ ὅμως ἀναλύθηκαν μέ ἐπάρκεια στίς διαφορῆς τους, ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὸ σκέλος κοινωνικὸς σχηματισμός (π.χ. οἰκονομικὲς σχέσεις, τάξεις, κινήματα, θεσμοί) δὲν ἀκολούθησε μέ τὴν ἀπαραίτητη συνέπεια καί ἡ ἀνάλυση τοῦ ἄλλου σκέλους, δηλαδὴ τῆς πρακτικῆς τῶν ἀρχιτεκτόνων, τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς κατηγορίας πού μέ τὴν τέχνη τους συμβάλλουν στό μετα-

σχηματισμὸ τοῦ φυσικοῦ καί κτιστοῦ περιβάλλοντος: κοινωνικὴ κατηγορία πού στὸν καπιταλιστικὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ πνευματικῆς καί χειρωνακτικῆς ἐργασίας καί πού κατὰ συνέπεια εἶναι φορέας ἰδιότυπων θεωρητικῶν ἀντιλήψεων καί ἰδεολογιῶν.

Μιὰ πρώτη διαπίστωση ἀφορᾶ τὴν χρῆση ὄρων ὅπως καπιταλιστικὴ ἢ σοσιαλιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Νομίζω ὅτι οἱ ὄροι εἶναι ἐπιστημονικὰ λαθεμένοι στό βαθμὸ πού ἡ κοινωνικὴ πρακτικὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη της καί τὴν συγκεκριμένη τῆς χρήσεως ἕναν δοσμένο κοινωνικὸ σχηματι-

σμό. Στὸ τομέα τῆς κατοικίας π.χ ὄροι ὅπως καπιταλιστικὸ κτίριο ἢ κατοικία συνιστοῦν μὴ χρησιμῆς, ἀρα κενές, ἔννοιες. Ἀντίθετα ἡ διερεύνηση τῆς σχέσης τῶν κτιρίων — κατοικιῶν μέ τὰ προβλήματα καί τίς ἀνάγκες στέγασης πού ἐκφράζουν συγκεκριμένα κοινωνικὰ στρώματα, ἴσως νά προσφέρει περισσότερες δυνατότητες κριτικῆς ἀνάλυσης. Ἔτσι, γιά ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν Ἑλλάδα, τὸ ἀστικό μονόροφο — βίλα ὑποδηλώνει τὴν πρόταση μιᾶς συγκεκριμένης χρήσεως τῆς κατοικίας ἀπὸ τὰ ἀστικά στρώματα καί ἡ ἐργατικὴ πολυόροφη κατοικία τὸ ἀντίστοιχο. Ἡ θεωρητικὴ σχέση λοιπὸν μεταξὺ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι διαλεκτικὴ.

Ἡ προηγούμενη διαπίστωση, διαγράφει τὴν σχέση μεταξὺ ἀρχιτεκτονικῆς καί ἐργατικοῦ κινήματος. Εἶναι γνωστὸ σέ ὅλους τὸ «Ζήτημα τῆς Κατοικίας», ὅπου ὁ Ἐνγκελς διαπραγματεύεται τὸ ζήτημα «κατοικία» σάν μιὰ ἀντίθεση χαρακτηριστικὴ τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν μετά τὴ βιομηχα-

νική επανάσταση. Γνωστές είναι οι τυπολογικές απαντήσεις και προτάσεις των αρχιτεκτόνων στο ζήτημα αυτό. Υπάρχει, λοιπόν, ένα πρόβλημα επαναπροσδιορισμού ορισμένων παρερμηνειών της αρχιτεκτονικής ιστορίας που θέλουν να βλέπουν τό «Μοντέρνο Κίνημα» του μεσοπολέμου σαν έκφρασή της καπιταλιστικής ανάπτυξης στις δυτικές κοινωνίες. Άγνοεί ή θέσει αυτή τούς καρπούς της σχέσης μεταξύ αρχιτεκτόνων και σοσιαλδημοκρατικών ή λαϊκο-μετωπικών διακυβερνήσεων, στο πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης, τήν ίδια αυτή περίοδο, σε πόλεις και περιοχές της Δυτικής Ευρώπης; καρποί που όπως π.χ. στον τομέα της λαϊκής κατοικίας ή των κοινωνικών υποδομών αποτελούν κατακτήσεις όχι μόνο υπέρ της εργατικής τάξης αλλά και του συνολικού πολιτισμού της εποχής μας.

Η δεύτερη διαπίστωση αφορά τα έργα της αρχιτεκτονικής κοινωνικής πρακτικής. Έργα κατοχυρωμένα μέσα στην ιστορική εξέλιξη, έχουν δημιουργήσει μία δική τους γλώσσα. Μία γλώσσα που, αποδεκτή ή μη, βρίσκει τήν κύρια έκφρασή της στην αρχιτεκτονική σύνθεση. Έδώ εκφράζονται, όπως αναφέρει στην εισήγησή του ο συνάδελφος Χριστοφέλλης, οι μορφικές ιδεολογίες των αρχιτεκτόνων (άρα θεωρητικές συλλήψεις, πολιτικές θέσεις, ιδεολογίες).

Η υπότιμηση αυτού του έργου, ή αντίληψη ότι ο τύπος και η μορφή είναι στοιχεία δευτερεύοντα που υπάρχουν στα έργα και στα βιβλία της αρχιτεκτονικής ιστορίας ή στην πρακτική του πρωτομάστορα, τέλος ή αναγωγή τους στους κοινωνικούς αγώνες, είναι αντίληψεις που οδηγούν στην άκρως

εκείνων των πολιτικών υποθέσεων που διακηρύσσουν τήν κοινωνική αλλαγή. Αντίληψεις που αναπαράγουν και αφήνουν να παράγονται ανενόχλητα οι μορφές των σημερινών πόλεων και οι τύποι των σημερινών πολυκατοικιών, που όμως όλοι αντιμετώπιζον με κριτική και αρνητική διάθεση. Μέ τήν αποδοχή της οικοπεδοποίησης κάθε τετραγωνικού εκατοστού τής γής, ο δρόμος για τή «δικαίωση» του κοινωνικού ρόλου του αρχιτέκτονα περνάει αναγκαστικά και αποκλειστικά μέσα από τήν ανάπτυξη κάποιων κοινωνικών αγώνων.

Η εμπειρία της πρόσφατης αρχιτεκτονικής ιστορίας τής Σοβιετικής Ένωσης είναι ένδεικτική για τήν απομυθοποίηση του συνθήματος «πρώτα κοινωνική αλλαγή και μετά όλα τα άλλα» και για τήν κατανόηση τής πολυπλοκότητας και τής ανεπάρκειας τής σχέσης βάση — επικοδόμημα. Στο βαθμό που είναι γενικά αποδεκτή ή συμβολή των αρχιτεκτόνων στο μετασχηματισμό του περιβάλλοντος τότε είναι επιστημονικό λάθος και πολιτικός αποπροσανατολισμός τό να μήν ασχολείται ή αρχιτεκτονική κριτική με τήν τυπολογία και τή μορφολογία των μετασχηματισμών που προτείνονται και εφαρμόζονται.

Αν ό κοινωνικός σχηματισμός θεωρηθεί ή έκφραση τής διαλεκτικής των κοινωνικών αντιθέσεων μέ όλα τά επίπεδα (οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό πολιτισμικό), τότε οι πόλεις, ή ύπαιθρος, τό φυσικό και κτιστό περιβάλλον είναι ή έκφραση αυτής τής διαλεκτικής. Τό φυσικό και τό κτιστό περιβάλλον είναι μέρος του ύλικου πολιτισμού των κοινωνικών σχηματισμών. Έφόσον ή

διαλεκτική και ή ιστορική εξέλιξη είναι αναγνώσιμη, θέμα έρευνας μπορεί να αποτελεί και ή διαλεκτική τής αρχιτεκτονικής εξέλιξης. Τό κέντρο τής πόλης, ή σύγχρονη εργατική περιφέρεια, οι πολυκατοικίες μέ τά ρετιρέ του τετάρτου και πέμπτου όρόφου και τά ήμιπόγεια, τά αυθαίρετα, τά πάρκα που λείπουν, τά σχολεία που στεγάζονται σε έτοιμόρροπα κτίρια, τά πνευματικά κέντρα που δέν υπάρχουν, τά εργοστάσια που απέχουν ώρες μακριά από τίς κατοικίες των εργαζομένων, ή μερική ή πλήρης άχρηστία κτιρίων, όπως π.χ. τό Πολεμικό Μουσείο, ή καταστροφή των νεοκλασικών, ή συνεχής κατασκευή των «σαρδελοκουτιών» του Μπ. Μπρέχτ είναι μερικά μόνο από τά προϊόντα τής διαλεκτικής αυτής.

Ο κοινωνικός ρόλος του αρχιτέκτονα λοιπόν είναι πολυσήματος. Ένυπάρχει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του φυσικού και κτιστού περιβάλλοντος, τήν όργάνωση και στέγαση μιās καλύτερης ζωής, τήν επεξεργασία έναλλακτικών προτάσεων και χρήσεων και τή συμμετοχή στους κοινωνικούς αγώνες.

Μέ βάση όλα τά προηγούμενα γίνεται αντίληπτό ότι τό θέμα τής σχέσης μεταξύ τής αρχιτεκτονικής κοινωνικής πρακτικής και τής αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης και θεωρίας τίθεται αντίστοιχα μέ νέους όρους.

Χρησιμοποιώ, άνοίγοντας μία παρένθεση, ένα ιστορικό παράδειγμα: Στο ακαδημαϊκό έτος 1963-64 στην Αρχιτεκτονική τής Ρώμης και στο μάθημα τής αρχιτεκτονικής σύνθεσης, ομάδες διδασκόντων και διδασκόμενων μελέτησαν τό θέμα του διοικητικού κέντρου

στη γενικότερη του διάσταση και στην ειδικότερη του, στην πόλη της Ρώμης. Μερικά χρόνια πριν, από το 1960, το ίδιο θέμα είχε απασχολήσει τους αρχιτέκτονες, κατοχυρωμένο θεσμικά από τον διοικητικό μηχανισμό της Τοπικής Αυτοδιοίκησης με προκήρυξη αρχιτεκτονικών διαγωνισμών για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των Ιταλικών μεγαλουπόλεων (κορύφωση ο διαγωνισμός για το Δ.Κ. του Τουρίνου το 1962). Ο παραλληλισμός δεν είναι τυχαίος. Αποτελεί μία προσπάθεια συσχέτισης της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης με τα ζητήματα της αρχιτεκτονικής κοινωνικής πρακτικής. Δεν είναι τυχαίο επίσης ότι στα χρόνια εκείνα αρχίζουν οι πρώτες ζυμώσεις στο φοιτητικό κίνημα που στρέφονται γύρω από το θέμα του περιεχομένου σπουδών στις αρχιτεκτονικές σχολές, εναντίον του ακαδημαϊσμού που επικρατούσε.

Κλείνοντας την παρένθεση και αναφερόμενος στην ελληνική κατάσταση, ένδεχόμενα σε αντίθεση με τις επεμβάσεις πολλών συναδέλφων που τοποθετούσαν το πρόβλημα του επαναπροσδιορισμού της αρχιτεκτονικής κοινωνικής πρακτικής μέσα από το τομέα της κατοικίας παρατηρώ ότι:

Αυτή η έννοια κατοικία έτσι αφηρημένα όπως διατυπώνεται θυμίζει αντιλήψεις του «Μοντέρνου Κινήματος» που ακριβώς αντιμετώπισε τον όρο αυτό με υπεραξιακή διάθεση και με όλες τις συνέπειες που είναι γνωστές. Όταν μιλάμε λοιπόν για κατοικία είναι σκόπιμο να συγκεκριμενοποιούμε σε ποιόν τύπο κατοικίας αναφερόμαστε. Υποθέτω ότι ο επαναπροσδιορισμός της αρχιτεκτονικής πρακτικής και κατά συνέπεια της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης και θεωρίας περνά μέσα από τη παρέμβαση στους παρακάτω τομείς:

1) Στόν τομέα της κοινωνικής υποδομής (κοινωνικές υπηρεσίες, ελεύθερο χρόνο, που σημαίνει πνευματικά κέντρα, σχολεία, νοσοκομεία κ.λπ.).

2) Στόν τομέα της λαϊκής κατοικίας (κατοικία για κατώτερα στρώματα).

3) (κάνω χρήση δύο νέων όρων) Στόν τομέα της επαναξιοποίησης και επανάχρησης της σύγχρονης περιφέρειας των πόλεων που ζούμε.

4) Στόν τομέα της επέμβασης στόν κτιριακό πολιτισμό των οικισμών της υπαίθρου και των νησιών μας.

Πιστεύω πως είναι αδύνατος ο επαναπροσδιορισμός με μία επέμβαση στο τομέα της πολυκατοικίας. Έδω το πρώτιστο ζήτημα είναι της ιδιοκτησίας της

γής και της χρήσης της, αλλά κατά συνέπεια είναι ζήτημα που ανάγεται σε πλατύτερο κοινωνικό μέτωπο διεκδικήσεων στις οποίες εντάσσεται και η δράση του αρχιτέκτονα. Η ίδια προβληματική αφορά και την υπόθεση Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό.

Ο επαναπροσδιορισμός της αρχιτεκτονικής κοινωνικής πρακτικής, όπως καθορίστηκε πριν, είναι και μία από τις δυνατές υποθέσεις για την αντιμετώπιση της διάστασης μεταξύ αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας (διάσταση που μένει ακόμη να μελετηθούν οι ιστορικές και οι θεωρητικές καταβολές της).

Αλλά η υπόθεση ενός τέτοιου τύπου επαναπροσδιορισμού δεν σημαίνει και επαναπροσδιορισμό της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης;

Η αναφορά σε τέτοιου τύπου προβλήματα και φαινόμενα δεν σημαίνει και νέες αλλαγές στη θεωρία, τη μεθοδολο-

γία, τα επιστημονικά εργαλεία;

Φαντασθήτε τους φοιτητές του ΕΜΠ σε ομάδες να μελετούν το θέμα του Πνευματικού Κέντρου Αθήνας και η δουλειά τους να έχει έστω συμβουλευτικό και πληροφοριακό χαρακτήρα.

Δεν γνωρίζω αν το σωστό σύστημα είναι *τομέας ή ομάδες μελέτης*. Η κοινωνική ανάγκη πάντως να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα του μετασχηματισμού του φυσικού και κτιστού περιβάλλοντος με τη συνεργασία πολλών επιστημονικών ιδιοτήτων, τόσο στην αρχιτεκτονική πρακτική όσο και την εκπαίδευση, ειδικότητες που άρθρώνονται σε θεματικές ολότητες και οι οποίες, πάλι, θά ορίζονται με βάση τις κοινωνικές ανάγκες, είναι στην ημερήσια διάταξη. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει βασικές θεσμικές αλλαγές στα Πανεπιστήμια και στο επαγγελματι-

Για μία ριζοσπαστική θεώρηση του χώρου

του Κώστα Χατζημιχάλη

Οί εισηγητές και όμιλητές στο Ζ' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο, έδωσαν την ευκαιρία να φανεί η ανάγκη αναζήτησης μιας ριζοσπαστικής θεώρησης της αρχιτεκτονικής και του χώρου γενικότερα. Χρησιμοποιώ τον όρο «ριζοσπαστικός» για να τονίσω την ανάγκη ενός νέου από τις ρίζες τρόπου θεώρησης: γιατί οι όροι «προοδευτικός», «αριστερός» ή «μαρξιστικός», με τον τρόπο που χρησιμοποιούνται στις σημερινές συζητήσεις δεν αποδίδουν πάντοτε με σαφήνεια αυτή την ανάγκη αλλαγής ή της δίνουσαν άλλο περιεχόμενο, όπως πιστεύω να γίνει αντιληπτό παρακάτω. Η θεώρηση γενικότερα του χώρου είναι απαραίτητη για να περιλάβει όλες τις επισημίες που ασχολούνται με αυτόν κι όχι μόνο την αρχιτεκτονική.

Αυτή η ριζοσπαστική θεώρηση κρίθηκε απαραίτητη για να προσδιορίσει αντίστοιχα ριζοσπαστικό πλαίσιο σπουδών και εξάσκησης του επαγγέλματος (βλ. εισηγήσεις ΑΚΠΑ, Παπαδολαμπα-

κη, Φατούρου, Χριστοφέλλη).

Έγινε ακόμη φανερό ότι δεν αρκεί η συχνή αναφορά στον ιμπεριαλισμό και τα μονοπώλια για να εξασφαλιστεί το ριζοσπαστικό μιας τέτοιας θεωρίας. Αντίθετα, η συνεχής αναφορά στις παραπάνω έννοιες μπορεί να καλύψει με ένα βερμπαλιστικό τρόπο μία συντηρητική ή και αντιδραστική πολλές φορές, καθημερινή πρακτική. Παραδείγματα υπάρχουν τόσο στον εκπαιδευτικό χώρο, (προοδευτικός καθηγητής «μαρξίζων» κατά τη μόδα, αλλά με σύστημα διδασκαλίας ιεραρχικό και καταπιεστικό), όσο και στον επαγγελματικό χώρο (αριστερός αρχιτέκτονας, που τον απασχολεί μόνο το εργολαβικό κέρδος), κ.ά.

Η ανάγκη για μία ριζοσπαστική θεωρία του χώρου δεν είναι βέβαια φαινόμενο μόνο ελληνικό. Είχε αναγνωριστεί από τα μέσα της δεκαετίας του '50 στη Γαλλία, Ιταλία, Λατ. Αμερική όπου σήμερα τέτοιες θεωρήσεις είναι ιδιαίτερα προχωρημένες (βλ. τις εργασίες των

H. Lefevre, M. Castells, J. Lojkin, A. Lipietz, C. Topalov, M. Santos, H. Coraggio, G. Geisse, D. Harvey κ.ά.) Σέ τούτο τό πολύ σύντομο σημείωμα θά προσπαθήσω νά θίξω τρείς περιοχές προβλημάτων πού βάζει ή ριζοσπαστική θεώρηση τού χώρου. καί τίς αντίστοιχες έπιρροές τους στό πλαίσιο σπουδών, στό έπάγγελμα καί στήν πολιτική όργάνωση τού χώρου. Τρία από τά βασικά στοιχεία πού συνθέτουν, κατά τή γνώμη μου, τό πρόβλημα είναι τά παρακάτω:

1. 'Η στενή αντιμετώπιση τού χώρου — ώστε καί τής αρχιτεκτονικής — μόνο μέ τή φυσική του ύπόσταση, δηλαδή τού μετρήσιμου καρτεσιανού χώρου, χωρίς τίς οικονομικές, πολιτικές καί κοινωνικές του διαστάσεις — αυτό πού λέμε μέ δύο λόγια *φυσικό ντετερμινισμό τού χώρου*. 'Αν καί αυτή ή αντιμετώπιση χάνει όλοένα έδαφος, εξακολουθεί νά έχει μεγάλα έρείματα στά εκπαιδευτικά ίδρύματα στά εκπαιδευτικά ίδρύματα καί τή γραφειοκρατία κυρίως στή Δυτ. Εύρώπη καί τήν Βόρ. 'Αμερική. Τό σπουδαιότερο πρόβλημα είναι ή κάλυψη καί εκλογίκευση τού φυσικού ντετερμινισμού μέ τήν έπιστράτευση άλλων έπιστημών από τήν περιοχή τής οικονομίας, τής ψυχολογίας, τής κοινωνιολογίας κ.ά. χωρίς νά αναγνωρίζεται ή αυτονομία του καί ταυτόχρονα ή άλληλοσυσχέτισή τους. Γίνεται δηλαδή μία προσπάθεια μέ λιγοστές εξαίρεσεις νά δικαιολογηθούν απόφασεις φυσικού ντετερμινιστικού χαρακτήρα, κι όχι μία δημιουργική έπιστημονική αναζήτηση.

2. 'Η θεώρηση τού χώρου — είτε στό στενά πλαίσια τού φυσικού ντετερμινισμού είτε στό σύνολό του — *σάν ένα άπλό «δοχείο» όπου αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις κι όχι σάν ένα δυναμικό στοιχείο τών παραγωγικών σχέσεων*. 'Η θεώρηση αυτή βρίσκει άπήχηση σέ όρισμένους μαρξιστές καί θά μπορούσαμε νά τήν περιγράψουμε *σάν χωρικό οικονομισμό*. Καταλήγει στή διαπίστωση ότι ό χώρος είναι ούδέτερο στοιχείο, καί είτε προϋπάρχει, είτε κατασκευάζεται για νά δεχτεί τίς παραγωγικές δυνάμεις, ενώ παραβλέπεται ή κατοπινή επίδραση τής όργάνωσής του στήν αναπαραγωγή καί ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή παραβλέπεται ή δυναμική συμμετοχή του στις παραγωγικές σχέσεις. Σ' αυτή τή σύγχυση έχουν βοηθήσει από τή μία πλευρά οι νεοκλασικές οικονομικές θεωρίες (κύρια πολεοδομικής καί περιφερειακής ανάπτυξης) κι από τήν άλλη ή έλλειψη μιάς δημιουργικής μαρ-

ξιστικής σκέψης για τά προβλήματα χώρου στις σοσιαλιστικές χώρες.

3. Σάν αποτέλεσμα τού χωρικού οικονομισμού, τά κοινωνικά προβλήματα πού προκύπτουν από τήν όργάνωση τού χώρου — πού πολλές φορές φάνουν στό επίπεδο τής ρήξης π.χ. αυθαίρετα, απαλλοτριώσεις, περιβάλλον, σχολεία, κ.ά. — *δέν θεωρούνται σάν πεδίο ταξικών αγώνων*, αλλά παραγνωρίζονται καί κατατάσσονται στις δευτερεύουσες ή τριτεύουσες λαϊκές διεκδικήσεις.

Είναι γεγονός ότι ή αντίθεση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων καί παραγωγικών σχέσεων όπως εκφράζεται μέσα από τό χώρο δέν αποτελεί πάντα πόλο συσπείρωσης για ταξικούς αγώνες. 'Ομως ή πραγματική σχέση ιδιοποίησης καί ή σχέση ιδιοκτησίας — τό οικονομικό στοιχείο — σέ συνδυασμό μέ τό πολιτικό, ιδεολογικό καί θεωρητικό στοιχείο ενός κοινωνικού σχηματισμού, αποκτούν *ύπόσταση καί είναι ιστορικά καθορισμένα, μόνο μέσω τού χώρου καί στό χώρο, μέ τήν πλατιά του έννοια*, (Santos 1977). Αυτή ή άπλή καί πολύ παραμελημένη παρατήρηση όρίζει, μέ ένα δείκτη κυριαρχίας καί ύπερπροσδιορισμού (Πουλιαντζής, 1968) τό ρόλο πού κρατούν στον ταξικό αγώνα τά προβλήματα τού χώρου. Δηλαδή, πότε οι κοινωνικές διεκδικήσεις θά βρουν στά προβλήματα τού χώρου ένα πεδίο βασικών αγώνων.

Τά τρία αυτά σημαντικά στοιχεία τού προβλήματος τού χώρου, είτε ένσωματώθηκαν καί απογυμνώθηκαν από τό ταξικό τους περιεχόμενο στις λεγόμενες Κοινωνικές 'Επιστήμες, Βορειοαμερικανικής προέλευσης, είτε αγνοήθηκαν από τή δογματική μαρξιστική σκέψη. Καί στις δύο περιπτώσεις όμως είχαν άμεσες επιπτώσεις στό πλαίσιο σπουδών, στήν εξάσκηση τού επαγγέλματος καί στήν πολιτική όργάνωση τού χώρου.

1. Στό πλαίσιο σπουδών, ή εξέταση τού χώρου καί τών προβλημάτων πού προκύπτουν από τήν όργάνωσή του εξετάζονται από μία πληθώρα έπιστημών (γεωγραφία, πολεοδομία, χωροταξία, αρχιτεκτονική, οικονομία, κοινωνιολογία, ψυχολογία, ανθρωπολογία, φυσική κ.ά.). Τά προβλήματα όμως αντιμετωπίζονται καί λύνονται άποκομμένα κι όχι συνολικά. 'Εκφράζεται έτσι μία κατάτμηση τής χωρικής προβληματικής όπου ό συνδυασμός μικρής, μεσαίας καί μεγάλης κλίμακας είναι μόνο συμπληρωματικός. Στή Δυτ. Εύρώπη καί τή Βόρ. 'Αμερική, όπου έγινε προσπάθεια σύνθεσης τής

κατατμημένης γνώσης, τά αποτελέσματα άκόμη δέν φαίνονται θετικά. 'Η σύνθεση έγινε μέ άποσπασματικές ειδικές γνώσεις, άπολιτικού χαρακτήρα καί χωρίς κοινωνική κριτική, πού ψάχνουν τίς αιτίες τών προβλημάτων, σέ μεταφυσικές έννοιες, όπως στήν ανθρώπινη φύση, στήν τυρανία τής τεχνολογικής πρόοδου, στον ύπερπληθυσμό κ.ά. ύποβαθμίζοντας τήν έπιστημονική σκέψη στό άπλό «πώς» καί όχι στό «γιατί» τής κοινωνικής πραγματικότητας.

2. Στήν εξάσκηση τού επαγγέλματος, (τού γεωγράφου, τού πολεοδόμου, τού χωροτάκτη, τού αρχιτέκτονα, τού οικονομολόγου κ.λπ.) παρουσιάζεται ένα άποδυναμωμένο *τού κοινωνικού ρόλου* τού ρυθμιστή τού χώρου. Αυτό γίνεται γιατί από τή μία μεριά ό φυσικός ντετερμινισμός περιορίζει τήν όλική αντιμετώπιση άρα καί τήν αντίστοιχη κοινωνική δράση, ενώ από τήν άλλη μεριά, ό χωρικός

οικονομισμός και η παραγνώριση του χώρου σάν πεδίου ταξικών αγώνων, δέν έχουν περιθώρια κοινωνικής πρακτικής, αφού θεωρούν ότι οι παραγωγικές δυνάμεις θά αναπτυχθούν έτσι κι αλλιώς όπουδήποτε κι αν τοποθετηθούν ή όπουδήποτε κι αν οργανωθεί ο χώρος - τό δοχείο τους. Η εξέσκηση έτσι του επαγγέλματος καταλήγει σέ μία μηχανική επανάληψη γνωστών αποφάσεων χωρίς προσπάθεια ανανέωσης και εξέλιξης, έξω από τήν καθημερινή κοινωνική πρακτική, κατάλληλη μόνο γιά μία γραφειοκρατική δομή παραγωγής.

3. 'Απ' αυτό τό άποδυνάμωμα του κοινωνικού ρόλου στό επάγγελμα προκύπτουν τρείς άρνητικές κατά τήν γνώμη μου στάσεις κοινωνικής πρακτικής, πού καθορίζουν αντίστοιχα και τήν πολιτική οργάνωσης του χώρου, και εκφράστηκαν και στό Συνέδριο από μεμονωμένους ομιλητές ή παρατάξεις.

Η πρώτη, ακολουθώντας ένα φιλελεύθερο ρομαντισμό, δραματοποιεί τό κοινωνικό επάγγελμα, βλέπει μπροστά της αδιέξοδα, και προτείνει λύσεις πού ανάγονται σέ προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Παραδείγματα έχουμε στην αντιμετώπιση του αρχιτέκτονα σάν καλλιτέχνη ή πρωτομάστορα ή τής χωροταξικής οργάνωσης μέ βάση μόνο αυτοδιαχειριστικές μονάδες, ανεξάρτητες από ένα κεντρικό προγραμματισμό. Ακόμη στις περιπτώσεις τής επαγγελματικής προσφοράς πρὸς ένα άπρόσωπο «κοινωνικό σύνολο» (πολλές φορές δωρεάν ή κακοπληρωμένα) χωρίς νά εξετάζεται ο ταξικός μηχανισμός τής ιδιοποίησης αυτής τής προσφοράς.

Ακραία εκφραση αυτής τής αντιμετώπισης είναι ή οργάνωση του χώρου σάν αυτοσκοπός.

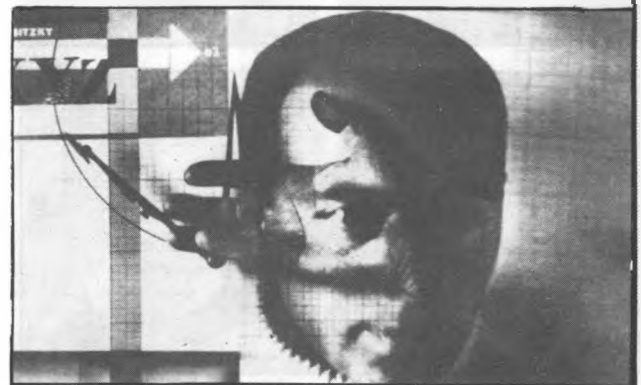
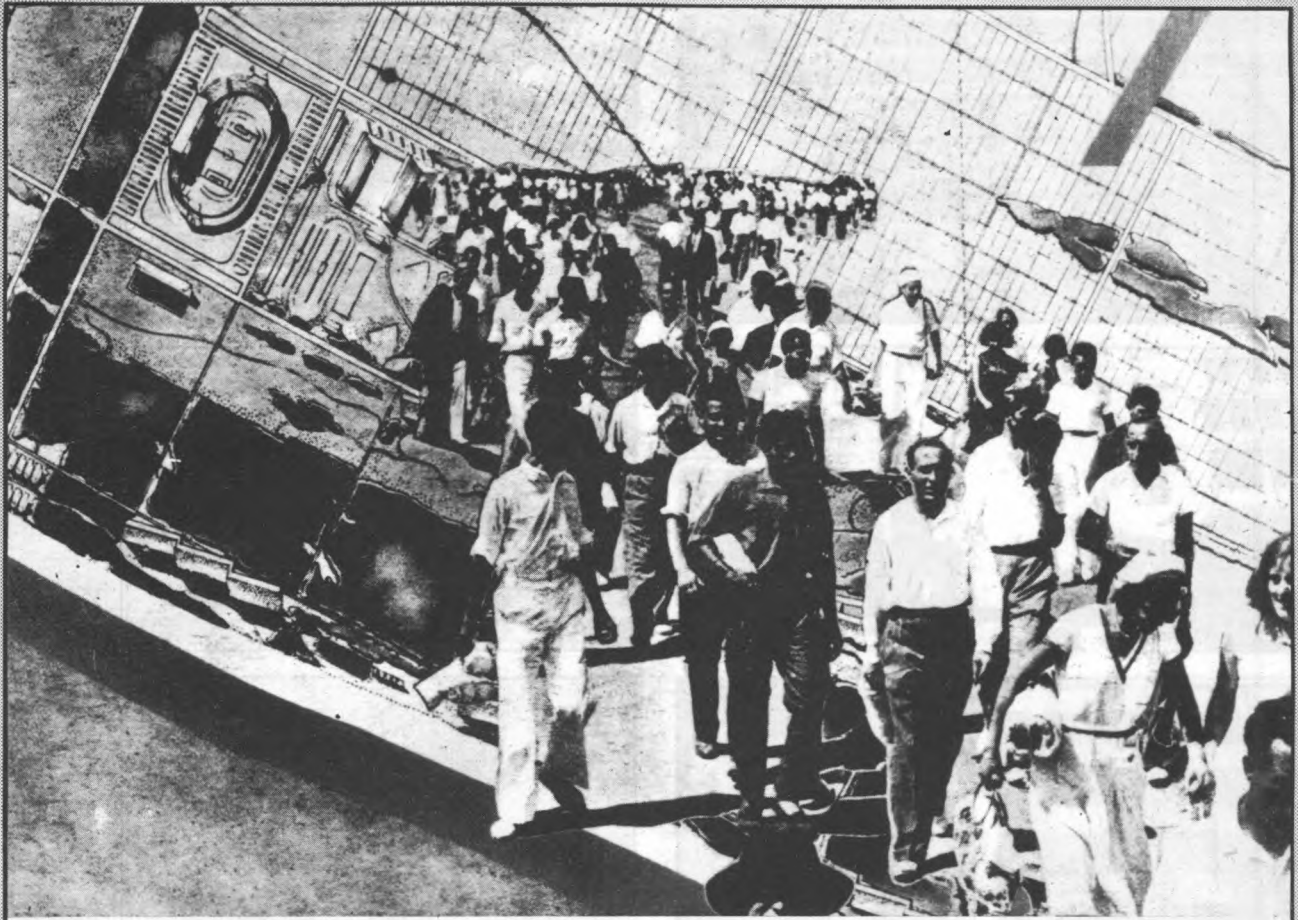
Η δεύτερη αντιμετώπιση ακολουθεί μία πολιτική ερεϊσμάτων στον χώρο και στην κοινωνία, αφού δέν αναγνωρίζει τήν εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων και μέσα από τον χώρο. Έτσι περιμένει τήν αντικατάσταση του άστικού κράτους από τό σοσιαλιστικό γιά νά δράσει ουσιαστικά, θεωρώντας τήν ύπαρξη του τελευταίου κάτι σάν πανάκεια γιά τή λύση όλων των προβλημάτων του χώρου. Σ' αυτή τήν αντιμετώπιση παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονα ο χωρικός οικονομισμός και ή υποβάθμιση του κοινωνικού ρόλου. Παραδείγματα έχουμε στην τακτική ορισμένων Κομμουνιστικών

Κομμάτων σέ καπιταλιστικές χώρες (Χιλή, Αργεντινή, Πορτογαλία, ΗΠΑ κ.ά.) και άκραίες εκφράσεις—δείγματα στην πολεοδομική οργάνωση των νέων σοσιαλιστικών πόλεων (μέ εξαίρεση τής Κουβανέζικης) πού αντιγράφουν πρότυπα τής Δυτ. Ευρώπης του 1950, ή στην σταλινική και μετασταλινική αρχιτεκτονική.

Η τρίτη, τέλος ακολουθεί μία πολιτική επαναστατικο-ιδεαλιστική, ξεκομμένη από τήν πραγματικότητα στό όνομα μιās καθαρότητας, άρνούμενη οποιαδήποτε χωρική και κοινωνική πρακτική. Ακολουθώντας τήν τακτική «όλα και τώρα», δίνει μάχες σέ επίπεδα ολικής ρήξης, κι αυτό γιατί κι αυτή ή αντιμετώπιση δέν βλέπει τήν εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων και μέσα από τό χώρο και δέν αναγνωρίζει σάν κατακτήσεις σέ ένα πεδίο αγώνων αυτά πού συμβαίνουν στην σύνθετη σχέση: κράτος - κοινότητα - χώρος.

Πιστεύω ότι μία ριζοσπαστική θεώρηση του χώρου και τής πρακτικής του, πού θεμελιώνει ένα ριζοσπαστικό πλαίσιο σπουδών και εξέσκησης επαγγέλματος, ξεκινά από τήν άνάλυση των αντιφάσεων και αντιθέσεων πού προκύπτουν καθημερινά από τήν εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων σ' ένα κοινωνικό σχηματισμό. Σ' αντίθεση μέ τό τρόπο παραγωγής πού είναι κάτι γενικό και άφηρημένο, χωρίς χωρικούς περιορισμούς, ένας κοινωνικός σχηματισμός ορίζεται ιστορικά μόνο μέ συγκεκριμένη άναφορά στον χώρο (προσοχή: όχι μόνο τό φυσικό) ο χώρος και ο χρόνος τον κάνουν συγκεκριμένο. Έτσι δίνεται μία σπάνια ευκαιρία γιά συγκεκριμένους άγώνες και διεκδικήσεις πού συνειδητοποιούνται χωρικά και χρονικά και ξεπερνούν και τον φυσικό ντετερμινισμό και τον χωρικό οικονομισμό και στά τρία επίπεδα: πλαίσιο σπουδών, επάγγελμα, πολιτική οργάνωσης χώρου. Έτσι μπορεί σταδιακά νά ξεπεραστεί μία διπλή άλλοτρίωση: έμφαση σέ μία υπερευαισθησία γιά τό χώρο και τήν οργάνωσή του έξω από πολιτικό προβληματισμό, ολική άρνηση τής δραστηριότητας του αρχιτέκτονα, πολεοδόμου, κοινωνιολόγου, γεωγράφου, κ.ά. τονίζοντας αποκλειστικά τή γενικόλογη πολιτική άναζήτηση.

Πρὸς αυτή τήν κατεύθυνση χρειάζεται ακόμη πολλή δουλειά.

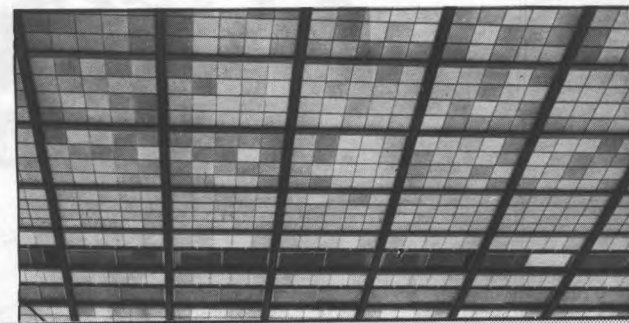
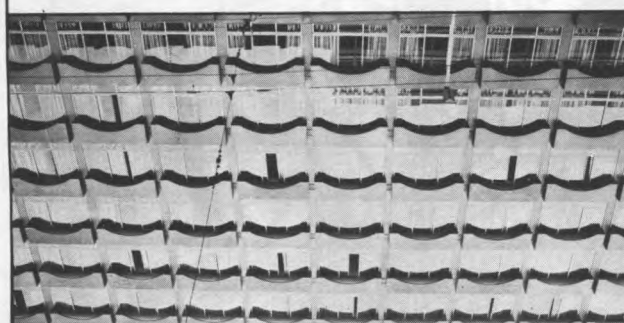
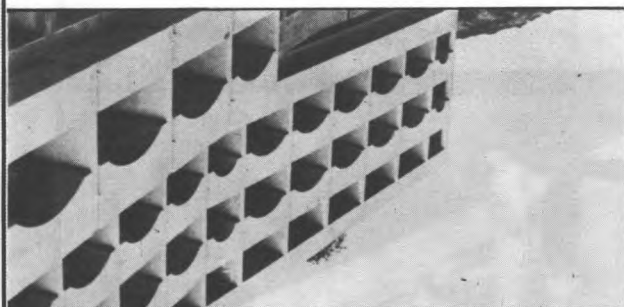
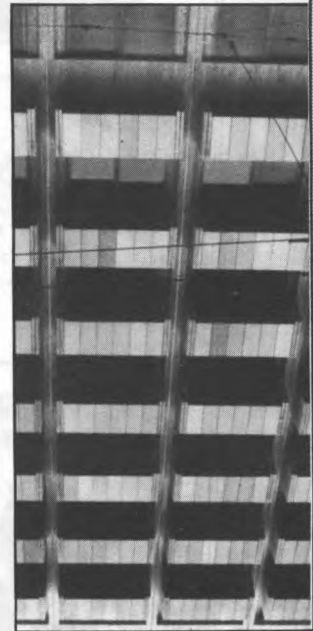
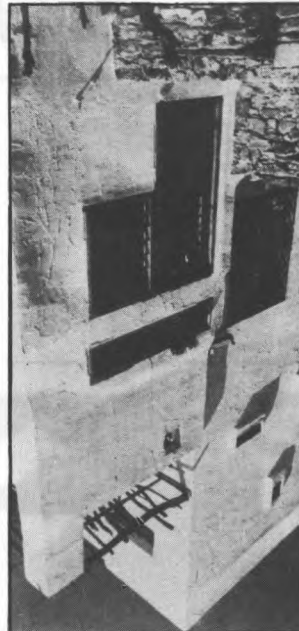
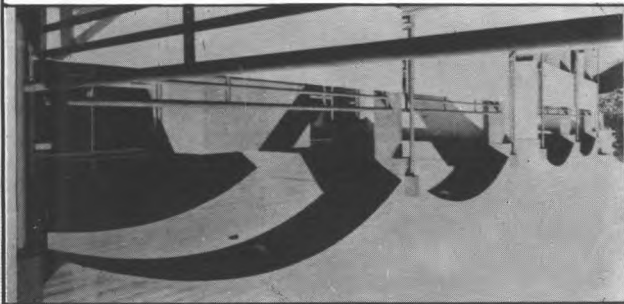
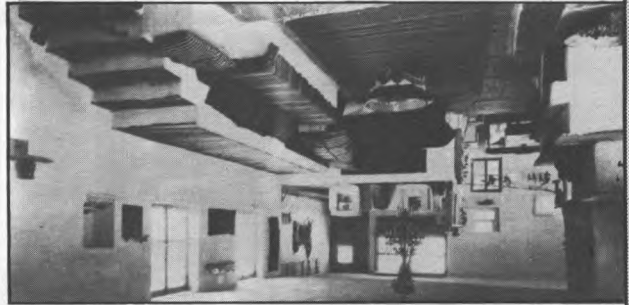
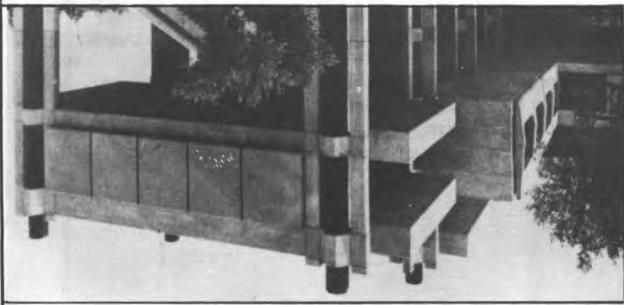

1. Φωτογραφικό μοντάζ από τή μελέτη γιά μιά πόλη διακοπών και ανάπαυσης τών εργαζομένων στην παραλία Castelldejeus (Βαρκελώνη). 1931-1937. Αρχιτέκτονες: Ομάδα GATCPAC (grup d'Arquitectes i Tecnics Catalans per al Progres de l'Arquitectura Contemporania).

2. Δημήτρης Πικιώνης. Σχέδιο από τή σειρά « Αττικά». 1940-1950.

3. El Lisitskij. Ο άρχιτέκτων. (Αυτόπροσωπογραφία). Σοβιετική Ένωση. 1924.

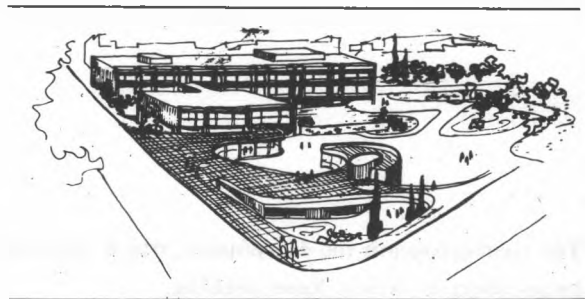

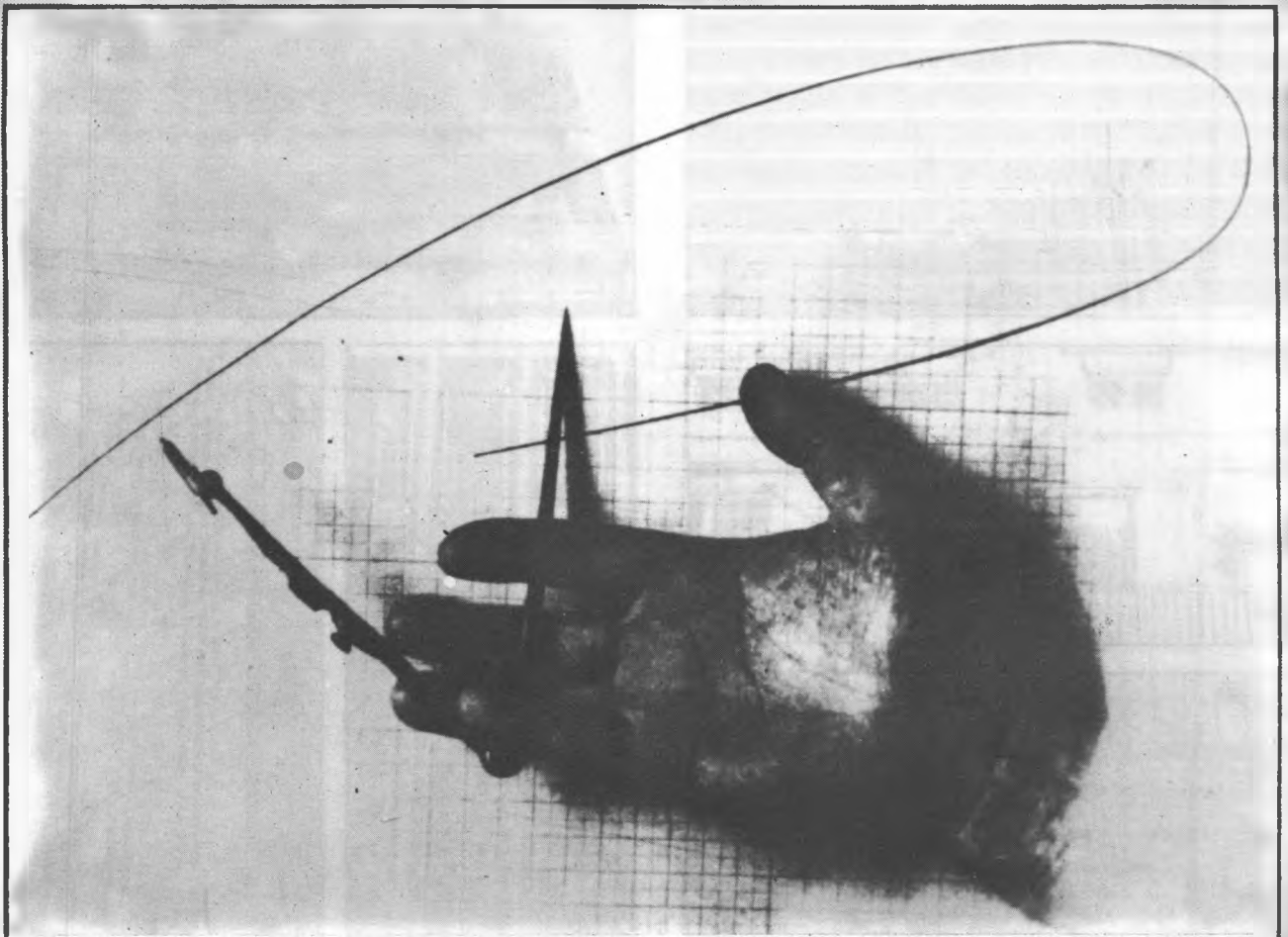

Σύντομη
 αναφορά
 στις ιδεολογίες
 τής σύγχρονης
 έλληνικής
 αρχιτεκτονικής

ΕΛΛΗΝΟ-ΕΛΒΕΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
La Maissonette des Alpes
 Νησιώγεια - Δημοτικό

*Νά ἐλευθερωθεῖ ἡ ἱστορία
Νά ἀνοιχτεῖ στό μῦθο
Ἄν δέν τό μποροῦμε ἐμεῖς Παντελῆ
Πῶς θά τό μπορέσουν οἱ πολιτικές*

Τό πτώμα νά γίνει γεγονός ἀναστάσιμο.

Ἐπί τῷ δίσκῳ τοῦ Διονύση Σαββόπουλου «Happy Day»

Τήν εἰκονογράφηση τοῦ ἀφιερώματος στό Ζ' ἀρχιτεκτονικό συνέδριο
ἐπιμελήθηκε ὁ Ἄλκης Χριστοφέλλης.

“Ανθρωποι και πέτρες

του Γιάννη Τσιώμη

A. Οί ρίζες μις σύγχυσης

Νά αναρωτιέται κανείς πόσο αξίζει τό ἐπάγγελμά του σημαίνει ότι τό ἐπάγγελμά του περνά κρίση!

Πρῶτα ἀπ' ὅλα κρίση «παραγωγῆς», ἄρα, κρίση οἰκονομική καί στή συνέχεια κρίση «δομῆς» αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπαγγέλματος: Δηλαδή τό ἐπάγγελμα χάνει τήν κοινωνική του χρησιμότητα ἢ καλύτερα, εἶναι πιά ξεπερασμένο ἔτσι ὅπως λειτουργεῖ μέ τή παλιά του μορφή! Ὁ ἀρχιτέκτονας δέν εἶναι πιά ἀναγκαῖος² ἐδῶ καί πολλά χρόνια — ἢ μάλλον δέν εἶναι πιά ἀναγκαῖος μέ τήν κληρονομημένη ἀπό παλιότερες ἐποχές μορφή, μορφή, πού ἐπέζησε γιατί οἱ νόμοι ἀδράνειας στό «ἐποικοδόμημα»³ δροῦν τίς περισσότερες φορές μέ μεγαλύτερη ἐπιτυχία ἀπό ὅσο τά αἰσιόδοξα λόγια γιά «ἀλλαγές» ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ⁴.

Τό βέβαιο εἶναι ὅτι ὑπάρχει, σέ τελευταία ἀνάλυση, σύγχυση γιά τό ρόλο πού παίζει ὁ ἀρχιτέκτονας σήμερα: σύγχυση πού ἐξάλλου προεκτείνεται καί στό ρόλο πού

ἐπαίξει «πρίν». Οἱ λόγοι τῆς σύγχυσης εἶναι σίγουρα ἰδεολογικοί: ὁ ρόλος τοῦ ἀρχιτέκτονα, ἔτσι ὅπως αὐτός ἐπιβάλλεται μετά τήν Ἐναγένηση, γίνεται εἰκόνα τοῦ ρόλου, εἰκόνα πού προσπαθεῖ νά ἐπιβληθεῖ μέχρι σήμερα⁵. Ἡ αὐθεντική κοινωνική δραστηριότητα μετατρέπεται σέ εἰκόνα κοινωνικῆς δραστηριότητας δηλαδή πλασματικῆς «δημιουργίας» καί πλασματικῆς χρησιμότητας.

Γι' αὐτό καί ἀναφέρθηκα σέ ἰδεολογικούς λόγους τῆς σύγχυσης καί ὄχι σέ ἰδεολογική σύγχυση!

Ποιές εἶναι ὅμως οἱ ρίζες αὐτῆς τῆς σύγχυσης; Ἐναμφισβήτητα ὁ 19ος αἰ. καί ἀναμφισβήτητα, ἡ ἡγεμονική ἰδεολογία τῆς ἀστικῆς τάξης τῶν τότε μεγάλων δυνάμεων — παράλληλα, φυσικά, μέ τήν κατακτητική τῆς πολιτικῆς: νεοκλασικισμός, νεοαποικιακό στυλ, ἀκαδημαϊσμός κ.λπ. ἐπιτρέπουν ὥστε στά πέρατα τῆς οἰκουμένης ἡ εἰκόνα τῆς ἐξουσίας νά ταυτίζεται μέ τά ἀετώματα^{5α}...

Πῶς ἐμφανίστηκε αὐτή ἡ ἡγεμονική «ἀρχιτεκτονική

1. Ἐνα ἐπάγγελμα μπορεῖ νά παίζει ἕναν κοινωνικό ρόλο χωρίς νά εἶναι ἀναγκαστικά χρήσιμο. μέ τήν ἐννοια τοῦ ἀπαραίτητου γιά τήν παραγωγή τῶν ἀγαθῶν ἢ γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Αὐτό φυσικά ὀφείλεται τόσο στήν ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν σχέσεων ὅσο καί σ' αὐτήν τήν ἴδια τή θέση τοῦ ἐπαγγέλματος μέσα στόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας, στόν καταμερισμό ἀνάμεσα σέ πνευματική καί χειρωνακτική ἐργασία κ.λπ.

2. Αὐτό φαίνεται σέ χώρες μέ διαφορετικά ἐπίπεδα ἀνάπτυξης ἀλλά καί μέ διαφορετικῆς παραδόσεις σέ σχέση μέ τό ρόλο τοῦ ἀρχιτέκτονα.

Ἔτσι τόσο ἐκεῖ ὅπου ἡ οἰκοδομική βιομηχανία ἀνθεῖ - π.χ. Ἄμερική, Γαλλία, Σοβιετική Ἐνωση κ.λπ. - ὅσο καί ὅπου ἡ γαιοπρόσδοδος καθορίζει σέ τελευταία ἀνάλυση τίς ἐπιφάνειες γιά οἰκοδόμηση - π.χ. Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη κ.λπ. — ὁ ἀρχιτέκτονας, ὅταν καί ἂν ὑπάρχει, δέν εἶναι παρά ἕνα κάλυμμα (ἢ πρόσχημα) γιά νά πωληθεῖ ἀκριβότερα τό τ.μ.

3. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιά λόγους ἐπιβολῆς καί ὄχι γιατί τοποθετεῖ ἀκριβῶς τή θέση τῆς παραγωγῆς τοῦ χώρου καί τό ρόλο αὐτῶν πού ἀσχολοῦνται.

4. Καί δικαίως μιὰ καί, ἔτσι κι ἄλλοιῶς, οἱ θέσεις εἶναι πολιτικῆς! Μ' αὐτόν τόν τρόπο εἶναι σά νά λέμε: «Ἐπιμονή! Ὅλα θ' ἀλλάξουν ὅταν ἀλλάξει τό βασικό!» καί στή συνέχεια «Προσοχή! Τό βασικό δέν θ' ἀλλάξει ἀμέσως».

5. Καί αὐτό μέ κορπορατίστικα καί ἄλλα προστατευτικά μέσα πού δέν ἔχουν καμιά σχέση μ' αὐτό καθ' αὐτό τό ρόλο καί τή θέση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σήμερα, σάν αὐθεντική καί ἀπαραίτητη δραστηριότητα γιά τή λειτουργία ὀρισμένων κοινωνικῶν μηχανισμῶν.

5α. Ἡ παρουσία τῶν χιλιάδων βάζων κ.λπ., ὅ,τι γερμίζει τά μοῦσεία τοῦ Βερολίνου, Μονάχου, Παρισίου, Λονδίνου, Νέας Ἰόρκης... ἐγγράφεται τελικά στήν ἴδια ἱμπεριαλιστική λογική πού λέει: «Τό παρελθόν τους μᾶς ἀνήκει· κατά μείζονα λόγο τόν παρόν καί τό μέλλον τους!»

ιδεολογία;» Μερικά — μόνο μερικά γιατί από τήν ἄλλη μεριά ἡ φυγή πρὸς τὰ μπρός, ἡ φυγή σ' ἓνα φανταστικό μέλλον εἶναι ἓνα ἄλλο χαρακτηριστικό της — φάνηκε μέ τήν «προσήλωση στήν ἱστορία». «Ἱστορία» ἐνὸς τύπου βέβαια.

Ἡ ἐπιστροφή στήν ἱστορία μπορεῖ νά ἔχει πολλούς λόγους. Ἀνάμεσα στ' ἄλλα μπορεῖ νά εἶναι νόμιμο ψάξιμο μιᾶς ὄντοτητας — ἐθνικῆς κ.λπ. — ὅπως μπορεῖ νά εἶναι παραμόρφωση τοῦ παρελθόντος γιά νά δικαιωθεῖ μιᾶ ἰδεολογία δια-ιστορική, δι-αιώνια πού σημαίνει διαιώνιση αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἰδεολογίας.

Καί στήν ἀρχιτεκτονική συγκεκριμένα ὁ δυτικός 19ος αἰ. ἐπέβαλε ἐνὸς τύπου ἀνάγνωση τῶν μορφῶν τῆς ἀρχαιότητας. Πολλά χρόνια μετά, ἡ μοντερνίζουσα ἀρχιτεκτονική ἀντίληψη (λειτουργιστική) — ὅπως τό Bauhaus, Le Corbusier κ.λπ. — πάλαιψε ἔντονα καί ἀποκλειστικά ἐναντίον αὐτῆς τῆς μορφῆς μὴ βλέποντας ὅτι ἡ ἴδια ἦταν ἐπίσης μιᾶ ἀπαραίτητη καί ἡ πιό προχωρημένη στιγμή τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς τοῦ χώρου.

Τελικά ἡ συνύπαρξη δύο ἀρχιτεκτονικῶν, τῆς μιᾶς προσκολλημένης στό παρελθόν, τῆς ἄλλης «ριζικά» στραμμένης στό μέλλον, ἐξηγεῖται μέ τό ὅτι ἡ σχέση τους δέν ἦταν ἀνταγωνιστική ἀλλά ἀντιφατική, ἐγκλωβισμένη ὅμως στήν ἴδια λογική.

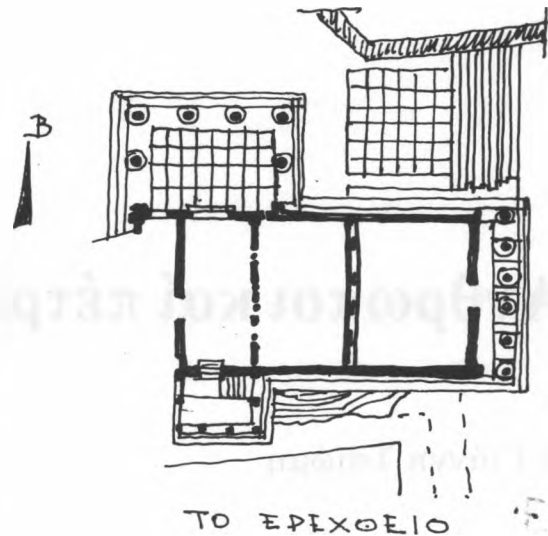
Στήν Ἑλλάδα τό φαινόμενο αὐτό ἐκδηλώθηκε, ὄχι φυσικά τόσο ἀνάμεσα σέ «ἀρχαιοπρεπή» καί «μοντερνίζουσα»⁶ ἀρχιτεκτονική — ἐπίδραση τῶν εὐρωπαϊκῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς — ὅσο ἀνάμεσα σέ «ἀρχαιοπρεπή» καί λαϊκοπρεπή ἀρχιτεκτονική. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι «μοντερνισμός» καί «λαϊκισμός» — γιά τήν Ἑλλάδα τουλάχιστον — ἔπαιξαν μέ τόν ἴδιο δεῖλο τρόπο, τό ρόλο ἀντίλογου στήν ἐπίσημη ἀρχιτεκτονική τάση καί Σχολή πού ἡ αὐθεντικότητα καί ἡ «ἐλληνικότητά» της πῆγαζε κατευθείαν ἀπό τή Σχολή τοῦ Μονάχου.⁷

Δέν εἶναι ἡ στιγμή νά ἐξετασθεῖ ἂν ὁ ἀντίλογος αὐτός ἦταν ριζοσπαστικός⁸ ἢ ὄχι. Ἡ προσέγγιση πού μπορεῖ νά γίνει ὅμως, κατά μιᾶ ὀρισμένη ἔννοια, εἶναι ἡ σχέση πού ὑπάρχει π.χ. ἀνάμεσα σέ ξενοφοβία καί ξενολατρεία, δύο ἀντίθετες ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος: ἡ ἄκριτη δηλαδή στάση ἀπέναντι σέ αὐθεντικές μορφές πού βαφτίζονται «πρότυπα». Αὐτή ἡ ἄκριτη στάση, ἄλλωστε, λειτούργησε ἔτσι ὥστε τό ἀρχιτεκτόνημα τῶν κλασικῶν χρόνων νά βαφτιστεῖ «ἔργο», καί μάλιστα «ἀρχιτεκτόνων», δηλαδή νά προσωποποιηθεῖ, νά ἀποδοθεῖ σέ ἄτομα καί νά γίνει πρότυπο, παράδειγμα γιά μίμηση.

Οἱ πολιτικές καί οἱ ἰδεολογικές ἀνάγκες τῆς Δύσης, καί κυρίως τῆς καπιταλιστικῆς, ὅπως καί οἱ διανοητικές δομές της (ἀπολιθωμένες μετά ἀπό μιᾶ στιγμή) ὀδήγησαν στή μουσιοποίηση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καί τή μετατροπή της σέ πρότυπο — τῆς ἀφαίρεσαν ἔτσι τήν πρωτοτυπία.

Καί ἡ ἀρχαιότητα ἐξηγήθηκε καί ἀναστηλώθηκε μέ βάση αὐτές τῆς ἀνάγκες.⁹

Οἱ ἀξίες καί οἱ κατηγορίες πού ἡ ἀστική τάξη ἀπέδωσε στήν ἀρχαιότητα δέν εἶναι οἱ ἀξίες καί οἱ κατηγορίες αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἀρχαιότητας. Καί ἐξάλλου γιά ποιᾶ ἀρχαιότητα πρόκειται; καί γιά ποιᾶ ἀρχιτεκτονική; Τῶν ὀμηρικῶν χρόνων, τῆς ἀρχαϊκῆς

⁶ Ἑλλάδας, τῆς κλασικῆς;

Οἱ Ἕλληνες δέν ἦταν μιᾶ ἄμορφη μάζα φιλοσόφων, καλλιτεχνῶν, καλοπερασάκηδων, στρατηγῶν καί τεμπέληδων (μέ μερικούς μέτοικους καί δούλους ἀπό κάτω).

⁷ Ὑπῆρξαν. Δηλαδή πάλαιψαν πόλη ἐναντίον πόλης, στό ἐσωτερικό κάθε πόλης, τάξη ἐναντίον τάξης γιά νά ὑπερασπίσουν τὰ ἀντιμαχόμενα συμφέροντά τους¹⁰.

⁸ «Μοντερνίζουσα» καί ὄχι μοντέρνα γιατί ἔλειπε τό προτέρημα τῆς αὐθεντικότητας.

⁹ Μέ αὐτην τήν ἔννοια μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τό ἀρχιτεκτονικό «λεξιλόγιο» ἔτσι κυρίως ὅπως διδάχθηκε σέ γενιές ἀρχιτεκτόνων — καί ἀπό ἰδρύσεως — στό ΕΜΠ. ἔπαιξε τόν ἴδιο ρόλο πού ἔπαιξε καί ἡ γλώσσα ἔτσι ὅπως διδάχθηκε σέ γενιές φιλολόγων — καί ἀπό ἰδρύσεως — στό Καποδιστριακό.

⁸ Ἦταν, καί ὄχι εἶναι γιατί σήμερα τόσο ὁ «λαϊκισμός» ὅσο καί ὁ «μοντερνισμός» προσαρμόστηκαν διαφορετικά.

⁹ Βλ. τίς διάφορες ἀναλύσεις πού ἔχουν γίνει κατά καιρούς ἀπό τό Σύλλογο Πτυχιούχων Ἀρχαιολόγων καί Ἱστορικῶν.

¹⁰ Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Θουκυδίδη ἢ τοῦ Ἀριστοφάνη ἀρκεῖ γιά νά μᾶς πείσει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν «θμάλων παιδιῶν» πού ὑπῆρξαν οἱ Ἕλληνες (Μάρξ) δέν ἦταν ἀρμονική μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀπρόσκοπτου, τοῦ εἰρηνικοῦ, τοῦ μὴ ἀντιθετικοῦ. Στήν «Ἀθηναίων Πολιτεία» ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἓνα σολῶνιο νόμο πού εἶναι κατά κάποιον τρόπο ἡ θεσμοποίηση τῆς πάλης.

«Ὁρῶν (ὁ Σόλων) δὲ τήν μὲν πόλιν πολλὰκις στασιάζουσιν τῶν δὲ πολιτῶν ἐνίους διὰ τὴν ραθυμίαν ἀγαπῶντας τὸν αὐτόματον νόμον ἔθηκεν πρὸς αὐτοὺς ἴδιον, «ὅς ἂν στασιαζούσης τῆς πόλεως μὴ θῆται τὰ ὄπλα μῆδὲ μὲθ' ἑτέρων, ἄτιμον εἶναι καὶ τῆς πόλεως μὴ μετέχειν» Ἀθηναίων Πολιτεία VIII, 5. Δηλ. «Σὲ περίπτωση ἐμφυλίου πολέμου ἐκεῖνος πού δέν θά πάρει τὰ ὄπλα οὔτε μέ τοὺς μὲν οὔτε μέ τοὺς δὲ (μέ κανένα ἀπὸ τὰ κόμματα) θά χτυπηθεῖ μέ ἀτίμια καί δέν θά ἔχει κανένα πολιτικό δικαίωμα».

Κάθε κοινωνική ή άλλη έκφραση των αρχαίων Έλλήνων δεν μπορεί να εμφανιστεί ως αποτέλεσμα μιας «αρμονίας» που δεν ξέρουμε καν από πού πηγάζει.

Για όλους αυτούς τους λόγους η κλασική αρχιτεκτονική δεν είναι, και δεν μπορεί να είναι, δημιούργημα «ισορροπίας» και όπωσδήποτε οι αξόνες συμμετρίας, όπου υπάρχουν — γιατί δεν υπάρχουν παντού — δεν μπορεί να εκφράζουν αξίες (που στην πραγματικότητα είναι) μεταγενέστερες. Πριν τα αρχιτεκτονήματα γίνουν «Μνημεία» και πριν τα Μνημεία φτιάξουν μία ιστορία χωρίς λαό, ήταν η ιστορία ενός λαού που γεννούσε τα αρχιτεκτονήματα.

Η παραγωγή αρχιτεκτονημάτων και χώρου στην αρχαία Ελλάδα δεν μπορεί να εξηγηθεί με τρόπο γραμμικό και, ακόμη λιγότερο, με ανιστορικές αναδρομές και μεταθέσεις των τρόπων παραγωγής του σημερινού χώρου και των αρχιτεκτονημάτων του σε άλλες εποχές.

Η μελέτη ενός συγκεκριμένου παραδείγματος, των λογαριασμών του Έρέχθειου, θα μας βοηθήσει να παρακολουθήσουμε την πορεία και να δείξουμε με περισσότερο συγκεκριμένο τρόπο τι έννοια μας δταν λέμε ότι μία διαφορετική ανάγνωση της αρχαιότητας σημαίνει μία ανάγνωση μη παραμορφωτική και που δεν γεννιέται με σκοπό την ίκανοποίηση των αναγκών της «στιγμής». Έννοια μας, φυσικά, μιας ιστορικής στιγμής που μπορεί ή διάρκειά της να μετριέται με δεκαετίες και αιώνες, όσο δηλαδή θά τη χρειάζεται ή άστική ιδεολογία με ή χωρίς άστικό καθεστώς.

Τό Έρέχθειο: ένα γιατί στά τελειώματά του

Αν πήραμε τό Έρέχθειο σαν συγκεκριμένο παράδειγμα δεν ήταν τυχαίο. Μεγάλο μέρος των «λογαριασμών», όπως τους κρατούσαν οι γραμματείς γύρω στά τέλη της κατασκευής του, σώθηκε. Οι λογαριασμοί αυτοί άφορούν τους μισθούς και τά άλλα έξοδα που καταβλήθηκαν για τά τελειώματα του ναού¹¹. Στους λογαριασμούς αυτούς περιέχονται:

- α) τά όνόματα όσων δούλεψαν
- β) ή περιγραφή της εργασίας που εκτέλεσαν
- γ) οι άμοιβές που έλαβαν¹².

Από τά στοιχεία αυτά βγαίνουν όρισμένα συμπεράσματα:

1. Από τά όνόματα όσων δούλεψαν μαθαίνουμε ότι στό ίδιο γιατί δούλευαν πολίτες, μέτοικοι και δούλοι.

2. Από τη περιγραφή της δουλειάς που εκτέλεσαν βλέπουμε πώς διαρθρώνεται ή συνολική κατασκευή και πώς καταμερίζεται ή εργασία στό γιατί (σμίλευση των ραβδώσεων, λείανση των όρθοστατών, καθώς και λεπτομερής περιγραφή της δουλειάς των γλυπτών στή ζωφόρο). Καί τίθεται τό έρώτημα: υπάρχει σχέση ανάμεσα σε ειδικευση και κοινωνική θέση;

3) Από την πληρωμή μπορούν να βγούν συμπεράσματα:

α) για τη σχέση που υπάρχει — αν υπάρχει — ανάμεσα στην ποσότητα και τό είδος (πολυπλοκότητα) της

δουλειάς (και πιθανώς της ποιότητάς της) καθώς και τό ύψος της πληρωμής.

β) για τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην κοινωνική (ταξική), θέση του εργαζόμενου και την πληρωμή.

γ) για τη σχέση, τέλος, ανάμεσα στό ύψος πληρωμής και την ειδικευση του κάθε εργαζόμενου.¹³

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε σε όλα αυτά τά έρωτήματα θα εξετάσουμε πρώτα άπ' όλα, έστω και με σύντομο τρόπο, τά ίδια τά δεδομένα των λογαριασμών συγκεντρωμένα σε δύο βασικούς πίνακες που παραθέτουμε.¹⁴⁻¹⁵

Τό σύνολο των εργαζομένων στό γιατί του Έρέχθειου για τά τελειώματά του άνέρχεται σε 107. Δεδομένου ότι ή πληρωμή δεν σημειώνεται (και δεν είναι) κατά συνεργείο αλλά άτομικά, μπορούν να βγούν συμπεράσματα για τό τί είναι κάθε εργαζόμενος, τί δουλειά έκανε και πόσο πληρώθηκε γι' αυτή τη δουλειά. Η καταμέ-

11. Οι λογαριασμοί του Έρέχθειου που βρέθηκαν στην Ακρόπολη άφορούν τις χρονιές 409-408, 408-407, άποσπάσματα από τους λογαριασμούς των επόμενων χρόνων καθώς και άναφορά για την κατάσταση του γιαπισι από την έπιτροπή έλέγχου στά 409-408. Τό σύνολο δημοσιεύθηκε από τον L.D. Caskey στό «The Erechtheum», Cambridge, Massachusetts, 1927, σελ. 277-422 (βλ. βιβλιογραφία). Μερική άναδημοσίευση έχουν κάνει οι P. Vidal-Naquet και M. Austin στό βιβλίο τους («Οικονομία και κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα») Economie et Societe en Grèce ancienne Ed. Armand Colin, Paris 1973 («Ανάλυση και άναδημοσίευση άποσπασμάτων που άφορούν την οικονομία της Ελλάδας»).

12. Στο βιβλίο που προαναφέρθηκε οι P. Vidal-Naquet και M. Austin άναφέρουν: «Οι έπιγραφές που βρέθηκαν στην Αθήνα, πάνω στην Ακρόπολη και που άναφέρονται στην κατασκευή, ή μάλλον άκριβέστατα στά τελειώματα του Ιωνικού ναού, άμφερμένον στην Αθήνα και στον Ποσειδείωνα, άποτιλούν ένα άπ' τά πιο πολύτιμα σύνολα. Όχι μόνο γιατί ή κατασκευή των ναών άφορούσε ένα μεγάλο μέρος του προϋπολογισμού μιας πόλης (...) αλλά και γιατί τά ντοκουμέντα του Έρέχθειου μας δίνουν κάτι παραπάνω: (...) την έξαιρετική εύκαιρία να παρατηρήσουμε πώς, στην ίδια τη δουλειά συνυπάρχουν οι τρεις κατηγορίες του άθηναϊκού πληθυσμού: οι πολίτες, οι μέτοικοι και οι δούλοι (σελ. 300-301).

τρηση των εργατών κατά κατηγορίες δίνει τα παρακάτω αποτελέσματα: 24 πολίτες, 42 μέτοικοι, 20 δούλοι, 21 άτομα άγνωστης κατηγορίας.

Τό επάγγελμα που επανέρχεται συχνότερα είναι το χτίστη. Οι δούλοι αποτελούν το μεγαλύτερο αριθμό χτιστών (16), ακολουθούμενοι από τους μέτοικους (12) και μετά από τους πολίτες (9). Σύνολο οικοδόμων σε σχέση με το σύνολο των υπόλοιπων εργαζομένων στο γιαπί: 44 σε σύνολο 107. Οι ξυλουργοί για τη στέγη (19 σε 107) είναι το δεύτερο επάγγελμα που επανέρχεται σε συχνότητα. Έτσι οι χτίστες και οι ξυλουργοί ξεπερνούν το μισό του εργαζόμενου πληθυσμού (63 σε 107).

Για τα υπόλοιπα επαγγέλματα ο αριθμός των εργατών είναι σχετικά μικρός. Παρατηρείται επίσης ότι οι μέτοικοι δουλεύουν σε όλα τα επαγγέλματα που αναφέρονται με εξαίρεση, φυσικά, του αρχιτέκτονα και του γραμματέα. Βέβαια είναι αλήθεια ότι, μετά από ένα όρισμένο σημείο, βιοτέχνης σημαίνει μέτοικο και αυτό ισχύει για όλη την κλασική εποχή και προς το τέλος της.

Οι δούλοι εμφανίζονται μόνο σε δύο επαγγέλματα. Αυτό όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτο για τα συμπεράσματά μας, γιατί σε οκτώ επαγγέλματα που αναφέρονται στο γιαπί του Έρεχθειου δουλεύουν άτομα που δεν γνωρίζουμε την κατηγορία στην οποία ανήκουν.

Οι πολίτες εμφανίζονται σε επτά επαγγέλματα: χτίστες, μαρμαρογλύπτες, ξυλογλύπτες και ως άνειδικευτοι εργάτες. Όσο περιεργο μοιάζει σε πρώτη ματιά ότι υπάρχουν πολίτες που εργάζονται ως άνειδικευτοι εργάτες άλλο τόσο, ή ακόμη περισσότερο, θά ήταν παράξενο αν οι αρχιτέκτονες και ο γραμματέας τους δεν θά ήταν πολίτες.

Άγνοούμε ποιά ήταν ακριβώς η δουλειά του αρχιτέκτονα στο γιαπί, με ποιό τρόπο και αν συμμετείχε στη δουλειά! Πάντως, είναι σίγουρο ότι ο αρχιτέκτονας δεν συλλαμβάνει φόρμες και δεν είναι δημιουργός χώρων με τον τρόπο που επιβάλλει ή εικόνα του μετά την Αναγέννηση. Αν είναι βέβαιο ότι έπαιζε ένα ρόλο συντονιστή και έλεγχε τη δουλειά (την ποιότητα όσο και την ποσότητα), αν, επομένως, έχει μία διοικητική θέση (πράγμα που εξηγεί τό γεγονός ότι πληρώνεται από τό πρυτανείο), από την άλλη δεν αποκλείεται ότι παίζει ένα ρόλο που πλησιάζει περισσότερο στο ρόλο αρχιτέκτονα, αλλά θά λέγαμε σάν «ταξιθέτη ρυθμών» παρα «δημιουργό μορφών»!⁶

13. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο έργο του Δ. Κωνσταντινίδη (πρώην καθηγητή στην αρχιτεκτονική σχολή του ΕΜΠ.) «Οι Έλληνικοί ρυθμοί των κλασικών χρόνων», Αθήνα 1959, δεν αναφέρεται πουθενά στις 68 σελίδες που πιάνει η περιγραφή του Έρεχθειου σάν πρότυπο του ιωνικού ρυθμού, για τό πώς κατασκευάστηκε, από ποιούς κ.λπ., κι αυτό παρ' όλο που βρίσκεται στη βιβλιογραφία του τό έργο των Caskey κ.λπ. Αντίθετα ο φοιτητής έπρεπε να γνωρίζει (άπ' έξω) ότι: «ή πλευρά του εικοσιτετραγώνου του έχοντος τās κορυφάς του εις τά μέσα των ταινιών μεταξύ των ραβδώσεων, θά Ισοῦται πρὸς 108 χιλ., με βέλος από ταύτης μέχρι της περιφέρειας Ισον πρὸς 3, 464 χιλ.» κ.λπ. κ.λπ. κ.λπ. Στη βιβλιογραφία του Δ. Κωνσταντινίδη λείπει ἐξ ἄλλου ένα βασικό ἄρθρο που ἐκδόθηκε ἔξη χρόνια πρὶν τό βιβλίον του (στά 1953). Πρόκειται για τό ἄρθρο τοῦ

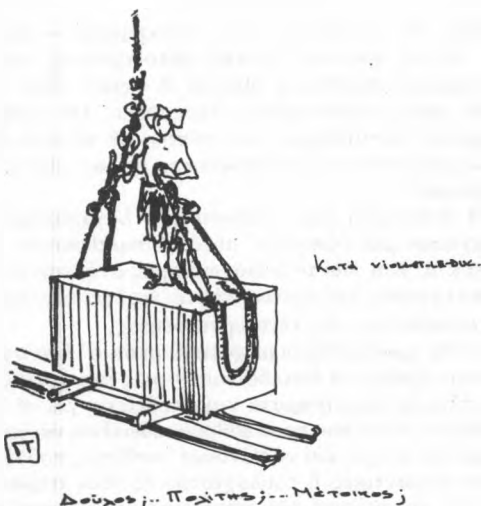
	ΠΟΛΙΤΕΣ	ΜΕΤΟΙΚΟΙ	ΔΟΥΛΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟΙ	ΣΥΝ.
Αρχιτέκτονες	2				2
Γραμματέας	1				1
Τύχωνος				1	1
Χτίστης	9	12	16	7	44
Τλόπτης	3	5		1	9
Κυρσοκόμος		(2)			(2)
Συνοδωτής	1	5		1	7
Στοματός	5	7	4	3	19
Πριονιστής		1		1	2
Αρτοποιός		1			1
				1	1
Συρτάρι		3		1	3
Χρυσολογός		1			1
Χαλκοκόμος		5		3	9
Άγν. Σιδωτοῦ		3		2	7
Σύνολο	21	45	20	21	107
ΠΙΝΑΚΑΣ 1					

R.H. Randall (βλ. σημ. 14) που οι πίνακες του έδειχναν ότι πολίτες, μέτοικοι και δούλοι έκαναν τήν ίδια δουλειά. (Πληροφορία λιγότερο σημαντική από αυτήν του βέλους των 3,464 χιλιοστών!). Η αλήθεια είναι ότι στην εποχή εκείνη (και αργότερα), αρχή ήταν «Γνώρισε τίς πέτρες όσο μπορείς καλύτερα. Άγνόησε όσο μπορείς περισσότερο τούς ανθρώπους που τίς χτίσαν.»

14. Οι συγκεντρωτικοί πίνακες είναι αναδημοσίευση από τό βιβλίον των M. Austin και P. Vidal - Nacquet που προαναφέραμε (σελ. 303 και 305). Τήν αρχική μελέτη απογραφής τήν έχει κάνει ο R.H. Randall στο «The Erechtheum Workmen». American Journal of Architecture 57.3, 1953 σε. 201-208.

15. Προτιμήσαμε να μή δώσουμε αποσπάσματα των ίδιων των λογαριασμών μή θέλοντας να βαρύνουμε τό κείμενο άσκοπα. Μήπως πρέπει εξάλλου να τονίσουμε ότι ή μελέτη μας αυτή έκτός από τά αρχιτεκτονικά δεν έχει καμιά απολύτως πρόθεση να μπει σε άλλα χωράφια (φιλολογικά, αρχαιολογικά κ.λπ.); Είναι δύσκολο να μιλά κανείς για τήν αρχιτεκτονική και τήν ιστορία της χωρίς να καταφεύγει σ' αυτήν τήν ίδια τήν ιστορία.

16. Η ετυμολογική ανάλυση τής λέξης θά έπρεπε να βγούν πιστευόμε πλούσια συμπεράσματα από τούς ειδικούς. Παρ' όλο που πρόκειται για ξένα χωράφια θά θέλαμε να υπενθυμίσουμε ότι ή λέξη «αρχιτέκτων», «αρχιτεκτονικός» κ.λπ. χρησιμοποιείται με πολλές έννοιες και μεταξύ άλλων «ό διευθύνων άλλα πρόσωπα», «τεχνίτης που κατέχει τήν τέχνη του», «ό διευθύνων μία δουλειά» (άντιθετο τοῦ εργασιτικός, Πλάτωνος Πολιτεία 259e, 261c) (αρχιτεκτονικός, Άριστοτέλης Πολιτικά 3, II, II, 'Ηθικά πρὸς Νικόμαχον 1.1.4 Ποιητική 19.7). Επίσης αρχιτέκτων σάν κατασκευαστής ('Ηροδότος 3, 60/4.87) αλλά επίσης αρχηγός (Ευριπίδης, Κύκλωψ, 477) και διευθυντής θεάτρου (Δημοσθένης 234. 34) κ.λπ.

Β: Οί πληρωμές: Για ίση εργασία, ίδιος μισθός! αλλά...

"Αν στά προηγούμενα και σ' ότι αφορά τόν αρχιτέκτονα υπάρχει μία σχετική άβεβαιότητα, σίγουρο είναι ότι ο αρχιτέκτονας και ο γραμματέας έχουν μία μόνιμη δουλειά (για ένα χρόνο) και ήταν σίγουρα οί μόνοι πού είχαν αυτό τό προνόμιο απ' όλους όσοι δούλευαν στό γαιπί. Ο πίνακας 2 μās δείχνει ότι ο αρχιτέκτονας και ο γραμματέας πληρώνονται από τήν πρυτανεία, γιαντό και μπορούμε νά πούμε ότι ήταν ένα είδος κρατικοί (ή μάλλον τής πόλης) υπάλληλοι με έτήσια σύμβαση. Μιά τέτοια σχέση ανάμεσα στην πόλη και στόν αρχιτέκτονα (σχέση πού διαφαίνεται από τόν τύπο και τόπο πληρωμής του) δέν είναι άμοιρη τόσο του ρόλου του αρχιτέκτονα όσο και του αρχιτεκτονήματος. Τονίζει πιθανώς, ανάμεσα στ' άλλα, τήν άνυπαρξία τής πνευματικής ιδιοκτησίας και τήν κοινωνικοποίηση και πολιτικοποίηση τής παραγωγής του χώρου. Γιατί υπάρχει ένα κοινό σημείο ανάμεσα στόν αρχιτέκτονα και στόν άνειδίκευτο εργάτη (και φυσικά σ' όλους τούς ειδικευμένους). Πρόκειται για τήν ίση πληρωμή για όλους! Μιά δραχμή τήν ημέρα! Φυσικά δέν είναι ο μοναδικός τρόπος πληρωμής τό ήμερομίσθο αφού παρατηρείται νά ισχύουν άλλοι δύο: Μέ τό κομμάτι (π.χ. ράβδωση, γλυπτά κ.λπ.) και μέ τόν τύπο του ύλικου. (Άγνοούμε τί σημαίνει ένα τέτοιο είδος πληρωμής, αλλά αφορά δύο δουλειές, τήν έγκαιστική ζωγραφική και τή λείανση των όγκων πέτρας. Η υπόθεση ότι ένα τέτοιο είδος πληρωμής μπορεί νά έχει σχέση με τήν ποιότητα και τίς ιδιότητες του ύλικου, αφού ή ταχύτητα και εύκολία λείανσης τής πέτρας για παράδειγμα εξαρτάται απ' τή σκληρότητά της, είναι σωστή;)

Οί τρεις διαφορετικοί τύποι μισθού πού αναφέραμε μās φανερώνουν λοιπόν τήν ισότητα πληρωμής τόσο ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες εργατών (πολίτες, μετοίκους και δούλους) όσο και στις διάφορες ειδικότη-

τες απ' τήν πίο ύψηλή ιεραρχικά (αρχιτέκτονας) ως τήν πίο χαμηλή (άνειδίκευτος εργάτης).

Πρέπει φυσικά νά σημειώσουμε τήν επιφύλαξη του P. Vidal-Naquet: «είναι πιθανό αλλά όχι βέβαιο, ότι ο μισθός των δούλων πληρωνόταν κατ' ευθείαν στό άφεντικό του» (σελ. 301). Μένει όμως άνεξήγητο τότε γιατί αναφέρεται στά διάφορα συνεργεία, χωριστά και όνομαστικά ο δούλος και ο μισθός του απ' αυτόν του άφεντικού. Οί λόγοι είναι μόνο λογιστικοί;

Πέρα απ' αυτό όμως ή βαθύτερη μελέτη των τριών διαφορετικών τρόπων πληρωμής πού προαναφέραμε, τής μή ιεράρχησης τής εργασίας ποιοτικά αλλά μόνο ποσοτικά — σ' ότι αφορά τήν πληρωμή —, κι από τήν άλλη τής ιεράρχησης της σ' ότι αφορά τή διάρθρωση, δείχνουν τήν πολυπλοκότητα σχέσεων ανάμεσα σ' αυτό πού σήμερα διαχωρίζουμε σε «πνευματική» και «χειρωνακτική» εργασία μέ τρόπο κατηγορηματικό.

Γ. Άναντιστοιχία νόμιμων κατηγοριών και κοινωνικών τάξεων στην αρχαιότητα

Έδω θα σταματήσουμε για νά τονίσουμε μία βασική «άντιφαση» πού ο τρόπος πληρωμής φέρνει στό φώς: Τήν ισότητα πληρωμής για όλους όταν πρόκειται για τήν ίδια δουλειά πού γίνεται στόν ίδιο χρόνο. Θα αρχίσουμε με μία βασική διευκρίνιση πού οί P. Vidal-Naquet και M. Austin εκφράζουν ως εξής: Στην αρχαιότητα: «Οί νόμιμες κατηγορίες δέν άντιστοιχούν στις κοινωνικές τάξεις»¹⁷.

Κατά τόν Finley όσο και κατά τούς Vidal-Naquet και Austin ένας τέτοιος διαχωρισμός μπορεί νά επιτρέψει τήν διευκρίνιση για τό πās συνυπάρχουν στό ίδιο γαιπί δούλοι, μέτοικοι και πολίτες, διευκρίνιση πού διαφορετικά δέν μπορεί νά δοθεί άν θεωρήσουμε σάν μοναδικό τόν διαχωρισμό σε κατηγορίες, (και άρα άπλή σύμπτωση ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις και νόμιμες κατηγορίες)¹⁸.

"Αν φυσικά ή διαίρεση σε τάξεις και ή πάλι των

ΤΡΟΠΟΙ ΠΛΗΡΩΜΗΣ	ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΟ	ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙ	ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙ	ΠΡΥΤΑΝΕΙΑΣ ΜΙΣΘΟΣ
Αρχιτέκτονας-Γραμματέας				
Εργαστής στέγας	■			
Άρτοποιός				
Άνειδίκευτος				
Χτίστης		■		
Ζωγράφος	■	Τεχνίματα		
		Ραβδώσεις κήπων		
Ποιητής	■	Τοιχοποιία		
		Άγκιστρικά		
Ποιητής	■	Κά Φαλα		
		Κυρολόγος		
Ευχαριστής				

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

τάξεων υπάρχει και εκφράζεται στην αρχαιότητα με την γνωστή βιαιότητα, αν φτάνει ακόμα και να θεομοποιείται, (βλ. σημ. 10) από την άλλη ή εκδήλωση της πάλης των τάξεων δεν εμφανίζεται ανάμεσα σε σχέσεις κυρίων και δούλων. «Πρέπει να απορριφθεί τελείως η αντίληψη που εκφράστηκε συχνά και που μετατρέπει τον άγωνα ανάμεσα σε κυρίους και δούλους σαν την εκδήλωση της πάλης των τάξεων στην αρχαιότητα» τονίζει ο P. Vidal-Naquet.

Η αλήθεια είναι ότι συχνά και με μηχανιστικό τρόπο έγινε προσπάθεια να μεταφερθεί στην αρχαιότητα αυτούσια ή πάλη ανάμεσα σε άστική τάξη και προλεταριάτο. (Τά πρότυπα επενεργούν και με αντίθετη επίσης φορά!)

Αλλά οι κοινωνικές τάξεις προσδιορίζονται σε σχέση με την (πραγματική) θέση που κατέχουν στην παραγωγή και όχι δυνητική. (Ή για παράδειγμα τό τρίπτυχο «ελευθερία — ισότητα — αδελφότητα» απευθύνεται, νομικά και δυνητικά, σε όλους, ισοτιμία προλεταρίων και αστών δεν λειτουργεί ουσιαστικά παρά μόνο στο έσωτερικό κάθε τάξης και φυσικά ή ελευθερία — ισότητα — αδελφότητα των αστών είναι άλλη από εκείνη των προλεταρίων).

Η πάλη των τάξεων στην αρχαιότητα διεξάγεται ανάμεσα στους κατέχοντες (πλούσιοι γαιοκτήμονες, έμποροι κ.λπ. πολίτες όσο και μέτοικοι) και στους μη κατέχοντες ή τους ελάχιστα κατέχοντες (τόσο πολίτες και μέτοικους όσο και δούλους).

Μήπως αυτό σημαίνει ότι η εργασία δεν είναι εξευτελιστική για τον πολίτη ή μήπως η θέση του δούλου στον 5ο αιώνα είναι ή ίδια με τη θέση του φτωχού πολίτη; Όχι φυσικά! Φαίνεται όμως καθαρά ότι ιδεολογικές και πολιτιστικές στάσεις — μη

17. « Έάν οι κατηγορίες (των πολιτών, των μετόικων, των δούλων) είναι ξεκάθαρες από νομική άποψη, δεν πρέπει να τις θεωρήσουμε σαν τρεις κοινωνικές τάξεις απόλυτα καθορισμένες. Από τις τρεις νόμιμες κατηγορίες, ή κατηγορία των πολιτών παρουσιάζει, περισσότερο απ' όλες, την μεγαλύτερη ομογένεια (...). Αλλά κοινωνικά οι Αθηναίοι πολίτες δεν αποτελούν μία μοναδική τάξη. Υπάρχουν ανάμεσά τους σημαντικές διαφορές περιουσιών με, στο επάνω μέρος της κλίμακος, μία μικρή μειονότητα άμπλωντων, στο κάτω φτωχούς Αθηναίους (θητες), που δεν κατέχουν παρά λίγο ή καθόλου γη.» Και άφου προσθέσουν: «Οι Αθηναίοι δούλοι δεν είχαν καμιά ένότητα, καμιά ταξική συνείδηση και κανένα κοινό πρόγραμμα», συνεχίζουν: «Στά μάτια του φτωχού πολίτη ο δούλος δεν φαίνεται να παίζει τό ρόλο ενός αντίπαλου. Αντίθετα (ο φτωχός πολίτης) θεωρούσε τό δούλο σαν ένα σύντροφο δουλειάς.» (βλ. Ξενοφώντος Μνημονικά 11. 3. 3) «... Δεν ύπήρχε ανάμεσα στις διάφορες ομάδες πραγματικός οικονομικός ανταγωνισμός...» σελ. 124-125.

18. Για τό ίδιο θέμα βλέπε: J.P. Vernant «Remarques sur la lutte des classes dans la Grèce ancienne», Eirene, 4.1965, σελ. 5-19. P. Vidal - Naquet «Les esclaves grecs étaient -ils une classe» Raison présente, 1968, σελ. 103-112. Επίσης στο Recherches Internationales No 84 κάτω από τον γενικό τίτλο «Μορφές εκμετάλλευσης της εργασίας και κοινωνικές σχέσεις στην κλασική αρχαιότητα», διάφορα ενδιαφέροντα άρθρα και ιδιαίτερα M. Finley «Entre l'esclavage et la liberté». Επίσης M. Finley «The Service Statutes of Ancient Greece» Revue internationale des droits de l'antiquité, 3e ser. 7 (1960) σελ. 165-189.

ξεχνάμε ότι ο δούλος είναι αντίκειμενο — λειτουργούν με τη γνωστή σχετική αυτονομία ως προς τις οικονομικές σχέσεις ή μάλλον ή σχέση είναι διαλεκτική χωρίς λανθασμένες, τερατώδεις και σχηματοποιημένες αντιστοιχίες του τύπου: σε τέτοιου είδους ύποδομή αντιστοιχεί αναπόφευκτα τέτοιου είδους εποικοδόμημα!

Η ανάγνωση και άνάλυση των λογαριασμών του Έρέχθειου μās οδηγεί σ' αυτό τό συμπέρασμα. Άναπόφευκτα! Και γιατί ο διαχωρισμός ανάμεσα σε νόμιμες κατηγορίες και κοινωνικές τάξεις έχει τουλάχιστον τό πλεονέκτημα της λειτουργικότητας.

Δέν θά προσπαθήσουμε φυσικά μέσα σ' ένα σχετικά σύντομο άρθρο να αναλύσουμε θέσεις που χρειάζονται πολύπλευρα επιχειρήματα και άποδείξεις για να επιβεβαιωθούν. Αυτό που προσπαθούμε εδώ είναι να δώσουμε όρισμένες πτυχές και να κάνουμε ύποθέσεις που τις θεωρούμε σημαντικές ή τουλάχιστον έξ' ίσου σημαντικές για την κατανόηση των αρχιτεκτονικών μορφών της αρχαιότητας, όσο και ή μελέτη αυτών των ίδιων των μορφών. Χωρίς μία τέτοια πολύπλευρη μελέτη ή μορφολογία και ή ιστορία της αρχιτεκτονικής — μεθοδολογικοί διαχωρισμοί που είναι πιά συζητήσιμης επιστημονικής αξίας - καταντούν στην καλύτερη περίπτωση άχρηστες έγκυκλοπαιδικές γνώσεις.

Δ. Τέχνη και καταμερισμός της εργασίας

Άπό τη μελέτη των λογαριασμών του Έρέχθειου βγαίνουν και κάποια άλλα συμπεράσματα: οι ίδιες ομάδες ονομάτων επανέρχονται, πράγμα που σημαίνει ότι ύπήρχαν συγκροτημένα συνεργεία. Ο ιδιοκτήτης των δούλων δουλεύει κι αυτός στό γιατί. Οι ιδιοκτήτες δούλων μπορεί να είναι είτε πολίτες είτε μέτοικοι!¹⁹

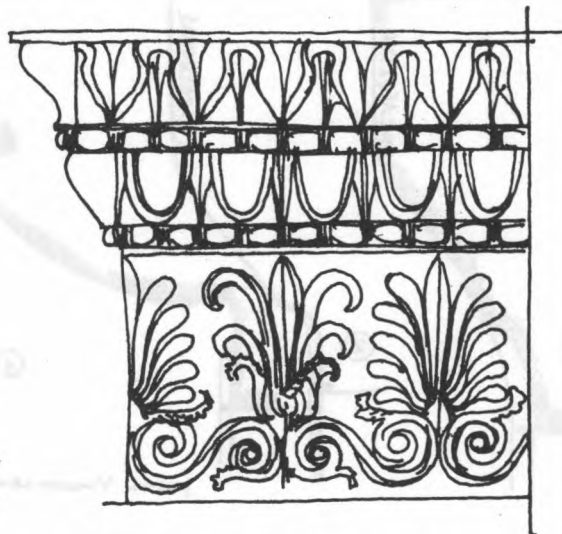
Η πρώτη διάκριση λοιπόν — δηλαδή ή παρουσία των «νόμιμων τάξεων» — δεν εμφανίζεται με άναρχικό τρόπο αλλά με τη λογική που επιβάλλει ο καταμερισμός της εργασίας στό γιατί και επίσης ή εξειδίκευση των εργατών.

Έρχόμαστε έτσι στη δεύτερη διάκριση άκριβώς των διάφορων εξειδικεύσεων και πού ή μελέτη τους επιτρέπει την κατανόηση τόσο του βαθμού πολυπλοκότητας του καταμερισμού στό γιατί, όσο και — με τις άπαραίτητες γενικεύσεις — τό βαθμό πολυπλοκότητας αυτής της ίδιας της κοινωνίας που επιδέχεται ενός όρισμένου τύπου καταμερισμούς σε δραστηριότητες βασικής σημασίας, όπως ή κατασκευή δημόσιων κτισμάτων.

Τά δεκατέσσερα επαγγέλματα που καταγράφονται

19. Για παράδειγμα: επανέρχονται συχνά τά ονόματα των εργατών ενός συνεργείου που ανήκει σε κάποιο μέτοικο που λέγεται Σμίας, κάτοικος του Δήμου Άλωπεκης, που δουλεύει στό γιατί και πληρώνεται τό ίδιο μεροκάματο με τους δούλους του κάνοντας την ίδια δουλειά! Τό ίδιο παρατηρείται και στό συνεργείο ενός άλλου μέτοικο, του Άμενείαδη.

ΕΡΕΧΘΕΙΟ
 Κατι. Περισσότερο από...
 Διακόσμησι.

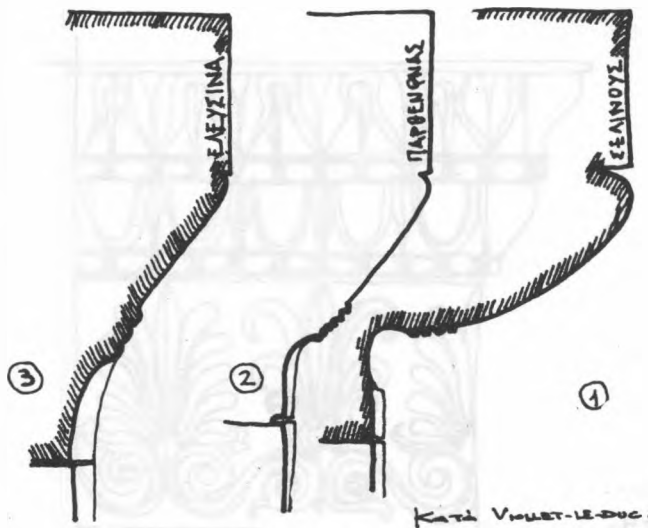
(πίνακας 1) (ανάμεσα στα όποια αυτά του αρχιτέκτονα και του γραμματέα) δείχνουν αυτή την πολυπλοκότητα, πού δέν είναι μόνο αριθμητική. Σημαίνει μιά τέτοιου είδους επαφή μέ τά υλικά, (τό ξύλο, τήν πέτρα, τό μάρμαρο, τή μογιά κ.λπ.), πού επιβάλλει μιά δεξιοτεχνία, πού φυσικά ξεπερνά τήν άπλή δεξιότητα του χεριού και επεκτείνεται στον τρόπο σκέψης αλλά και εκμετάλλευσης του υλικού, σαν καταναλωτικό αγαθό πιά. "Ετσι, έξ άλλου, μπορεί και γίνεται κατανοητό τό ότι τά ίδια ονόματα βρίσκονται στις ίδιες θέσεις· κι ακόμα ότι ή μεταπήδηση ενός έργατη από τή μιά ειδικότητα στην άλλη μάλλον δέν ήταν συνηθισμένο γεγονός, τουλάχιστον αν δώσουμε πίστη στις επιγραφές του 'Ερέχθειου. 'Αλλά ή εξειδίκευση, έτσι όπως παρατηρείται, μάς βοηθά επίσης νά ανατρέψουμε τήν ιδεαλιστική εικόνα (αντίδραση ίσως στην κατατημένη εργασία έτσι όπως εξελίσσεται στη βιομηχανική κοινωνία άπ' τόν 19ο αιώνα), πού θεωρήσε ότι ή εργασία στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες και ιδιαίτερα στις αρχαίες, ήταν τό αποτέλεσμα από τή μιά ενός ανθρώπου όρχηστρας (καλλιτέχνη, έργατη και βιοτέχνη συγχρόνως) κι άπ' τήν άλλη μιās μάζας από δούλους, άνειδίκευτους, εκτελεστικά όργανα και αυτόματα. "Αν ή αλήθεια δέν είναι τόσο άπλή από τήν άλλη φυσικά ή ειδίκευση δέν πρέπει νά θεωρηθεί μέ τή σημερινή της έννοια, και όπωςσδήποτε ή κοινωνική της σημασία ήταν διαφορετική στην αρχαιότητα. Δέν πρέπει όμως νά παραγνωριστει ότι υπάρχουν διαφορα κείμενα πού επιβεβαιώνουν όχι μόνο ότι υπάρχει καταμερισμός εργασίας αλλά ότι υπάρχει και συνείδηση του καταμερισμού, καθώς και εξήγηση των λόγων πού τόν γεννούν. Κάτι τέτοιο δείχνει ότι γίνεται, σε τελευταία ανάλυση, μιά μετεξέλιξη τής αξίας τής εργασίας στην αρχαιότητα (για τήν ώρα μιλάμε για αξία και όχι για τιμή), τής εργασίας γενικότερα και τής εργασίας του βιοτέχνη ειδικότερα. 'Η μετεξέλιξη αυτή δέν

υπάρχει όμως μόνο μέσα στο χρόνο, αλλά και στους διάφορους τύπους των πόλεων, ανάλογα μέ τό πως εξελίσσονται και μέ τό καθεστώς πού επικρατεί στην κάθε μιά. «Στις μικρές πόλεις», γράφει ο Ξενοφώντας, «ό ίδιος ό βιοτέχνης κατασκευάζει κρεβάτια, πόρτες, ντουλάπια και τραπέζια, και συχνά κάνει και τόν χτίστη. Κι είναι ευχαριστημένος αν βρει αρκετά αφεντικά πού θά του επιτρέψουν νά ζήσει. 'Αλλά είναι αδύνατον ένας μόνο άνθρωπος νά είναι έξ ίσου ικανός σε τόσα επαγγέλματα. 'Αντίθετα στις μεγάλες πόλεις, επειδή ή ζήτηση για κάθε επάγγελμα είναι μεγάλη, ένα μόνο ή τμήμα ενός επαγγέλματος αρκεί για τήν επιβίωση. "Ετσι, ό ένας θά φτιάξει παπούτσια για άνδρες και ό άλλος για γυναίκες. 'Υπάρχουν μάλιστα και μέρη όπου κανείς κερδίζει τή ζωή του μόνο ράβοντας τά παπούτσια, άλλος κόβοντας τα (...). 'Αναγκαστικά αυτός πού κάνει μιά πολύ εξειδικευμένη δουλειά θά τήν πετύχει περισσότερο» (Ξενοφώντας Κύρου Παιδεία VIII, 2,6-7).

"Αν φυσικά δέν υπάρχει ή έννοια τής κοινωνικής εργασίας στην αρχαιότητα (όπως τό σημειώνουν οι M. Austin και Vidal Naquet²⁰⁻²¹) από τήν άλλη ή ποιοτική έννοια τής δουλειάς και επομένως ή καλύτερη αυτής τής ίδιας τής ποιότητας δέν είναι άγνωστη,

20. Οι M. Austin και P. Vidal - Naquet σημειώνουν ότι φυσικά στην αρχαιότητα δέν υπάρχει καμιά έννοια κοινωνικής εργασίας, έτσι όπως αναπτύσσεται άπ' τόν 18ο αιώνα και πέρα. "Ετσι όταν ό Ξενοφώντας μιλά για καταμερισμό τής εργασίας αναφέρεται στον τεχνικό καταμερισμό για μιά ποιοτική καλύτερευση τής δουλειάς, ή από ποσοτική αναγκαιότητα, αλλά όχι από τήν κοινωνική διάθρωση.

21. Στο ίδιο θέμα βλ. M. Finley «Aristotle and Economic Analysis», Past and Present 47. Μάιος 1970, σελ 3-25.

ΤΟΝΕΙ ΣΕ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ.

...Διανοητικές προσπάθειες και όχι μόνο μορφολογικές διαφορές.....

όπως τό δείχνει όχι μόνο τό απόσπασμα του Ξενοφώντα, αλλά ακόμα ο Πλάτωνας ιδιαίτερα στην περιγραφή της 'Ατλαντίδας²². Στόν *Κριτία* για παράδειγμα ή χρήση των υλικών για τήν περιγραφή ενός χώρου (του ναού της Κλειτοῦς και του Ποσειδῶνα) δείχνει ότι τό υλικό παύει νά είναι μάζα, λίγο πολύ άμορφη, και γίνεται κάτι περισσότερο από άπλή αξία χρήσης²³. Τό υλικό μετέχει στή δημιουργία έντυπώσεων, στή δημιουργία ενός φαντασμαγορικού χώρου ποιητικού και συμβολικού, αλλά συγχρόνως έξυπηρετεί τόν συγκεκριμένο πολιτικό σκοπό του Πλάτωνα: χαρακτηρίζει ένα χώρο που έχει και δέν έχει σάν σημείο άναφορᾶς τήν 'Αθήνα.

Άς ξαναγυρίσουμε όμως στόν ξυλουργό του Ξενοφώντα. Γιατί αλλάζει επάγγελμα κάθε τόσο; Γιατί ή δουλειά του δέν είναι τόσο καλή όσο αν ήταν τεχνίτης ενός μόνο υλικού; Άπό τί εξαρτάται ή ειδιότητα; Ο Ξενοφώντας άπαντάει: από τό πόσο ή δουλειά χορταίνει τόν άνθρωπό της! (Πού είναι ή σχέση μαγείας και βιοτεχνίας της αρχαϊκής εποχῆς!). Έχει επομένως μία οικονομική θέση στην μικρή πόλη διαφορετική άπ' αυτήν που θά είχε σε μία μεγάλη πόλη: π.χ. χτίστης του 'Ερέχθειου στην 'Αθήνα. Ο χτίστης, πολίτης, δούλος ή μέτοικος, δέν κερδίζει τή ζωή του παρά σάν χτίστης και ή μελέτη των κυμάτων του ναού δείχνει ότι δέν μπορεί νά έγιναν παρά από ειδικευμένους, πραγματικούς τεχνίτες που δέν έκαναν παρά μία μόνο δουλειά. Μιά και καλά! Άς αναλογιστούμε τήν τοποθέτηση των σφονδύλων και τήν ποιότητα διασύνδεσής τους, τή χάραξη και τό σμίλημα των ραβδώσεων σε πολλούς σφονδύλους συγχρόνως, τίς λεπτομέρειες της βόρειας πρόστασης, μία και μιλάμε για τό 'Ερέχθειο, μέ τήν εκπληκτική ποιότητα δουλειᾶς που δέν ήταν μονοπώλιο ενός μόνο έργατη, τόν πλοῦτο της διακόσμησης που εκτελείται μέ μεγάλο αριθμό διαφορετικών εργαλείων²⁴ στή διάθεση των συνεργείων κ.λπ... Άλλά σε τελευταία άνάλυση

ή επιδεξιότητα δέν είναι μόνο «φυσικό» φαινόμενο και δέν εκδηλώνεται σάν σκέτη «ικανότητα». Γιαυτό είναι φανερό ότι ή εξέλιξη του τεχνίτη (της τέχνης του), ή κοινωνική θέση που καταλαμβάνει στην πόλη και οι μορφολογικές αλλαγές που οδηγούν άργά αλλά σταθερά σε μία άλλη αρχιτεκτονική (έστω κι αν τά στοιχεία της μένουν βασικά τά ίδια) είναι φαινόμενα που μπορούμε νά τά θεωρήσουμε στην άλληλοσύνδεση και τήν πολυπλοκότητά τους. Μέ άλλα λόγια πιστεύουμε ότι τόσο ή άδράνεια όσο και ή εξέλιξη της μορφῆς στην αρχαιότητα μπορούν νά μελετηθούν κάτω άπ' αυτό τό φῶς. Άπ' τόν άπλό και κοντόχοντρο αρχαϊκό δωρικό ναό στόν τυποποιημένο και έκλεπτυσμένο δωρικό των κλασικών χρόνων υπάρχει ή ίδια άπόσταση που μπορεί κανείς νά παρατηρήσει σε πίο έντυπωσιακές εξελίξεις όπως στόν δψιμο ρωμανικό ρυθμό και τόν πρώιμο γοθτικό καθεδρικό. Η σύγκριση αυτή δέν άφορᾶ βέβαια τό στατικό μέρος και τή δομή (άπ' τό άπλό τόξο στό δξυκόρυφο γοθτικό, κι άπ' τό δοκάρι στίς νευρώσεις ή άπόσταση είναι τεράστια) αλλά τήν διανοητική προσπάθεια και τό ψάξιμο για μία άλλη ποιότητα, που πολλαπλασιάζει τούς ρυθμούς και τά συστατικά στοιχεία τους και που καταφέρνει και τιθασεύει μέ άριστοτεχνικό τρόπο ακόμα κι ένα υλικό τόσο δύσκολο όσο τό μάρμαρο.

22. Βλ. Πλάτωνα *Πολιτεία* II 372e-373d, και Πλάτωνα *Κριτίας* 115e-116e.

23. Χωρίς φυσικά νά γίνει άνταλλακτική αξία.

24. Για τά εργαλεία και τά υλικά βλ. τό κλασικό Ά. Όρλάνδου, «Τά υλικά δομῆς των αρχαίων Έλλήνων», 'Αθήνα 1955-1956. Έκδόσεις Αρχαιολογικής Έταιρείας.

Φυσικά αυτή ή διανοητική προσπάθεια δεν μπορεί να διαχωριστεί από την κατάσταση του διαρκούς πολέμου σάν ιδιότυπου χαρακτηριστικού του ελληνικού κόσμου, κατάσταση που συνοδεύεται με μία απαραίτητη τεχνολογική γνώση που ξεπερνά μετά από ένα ορισμένο σημείο το ψέλλισμα. Τό πρώτιστο δγκων μαρμάρου και τό τρύπημα τής σκληρής πέτρας με δεξιοτεχνία, ή μεταφορά, τό ίχνογράφημα στην πέτρα και με βάση αυτό ή δουλειά του άνώνυμου γλύπτη, ή άνύψωση των κομματιών, ή τοποθέτηση και άρμολόγησή τους με μέσα άρκετά πολύπλοκα για τήν εποχή, όλα τούτα απαιτούν μία διαδοχή συνδυασμένων κινήσεων και έγχειρημάτων τόσο διανοητικών όσο και χειρωνακτικών. Άν ή δουλειά του χτίστη στην άρχαιότητα θεωρηθεί — μέσα στον καταμερισμό εργασίας του γιαπιού — άπ' τής άπλουστερες, παρ' όλα αυτά υπάρχει μέσα στην ίδια τή διάρθρωσή της και στή σχέση της με τής άλλες ή ανάγκη επιδεξιότητας και ακρίβειας.

Ε. Άπό τόν άνώνυμο τεχνίτη στον όνομαστό καλλιτέχνη

Άπό τό υλικό στον άνθρωπο - τεχνίτη και ξανά στο υλικό: εδώ και ώρα έχουμε πάσει να τά διαχωρίζουμε γιατί διαχωρισμός δεν υπάρχει στην πραγματικότητα. Πρέπει να περιμένουμε τά μεταγενέστερα ρωμαϊκά χρόνια για να διαβάσουμε γραμμές σάν κι αυτές του Πλούταρχου: «... ένα έργο μπορεί να μάς γοητέψει με τή γάρη του χωρίς να υποχρεωθούμε να πάρουμε για πρότυπο τόν έργάτη που τό έφτιαξε» (Πλούταρχου, *Περικλής* 1,4-111).

Η διαφορά όμως άνάμεσα στον άνώνυμο βιοτέχνη και στον όνομαστό καλλιτέχνη, είναι δυό στιγμές που προδίδουν επίπεδα διαφορετικής ανάπτυξης αλλά όχι και — υποχρεωτικά — διαφορετική ποιότητα. Η σημασία του διαχωρισμού άνάμεσα στον έργάτη και στο έργο του, έτσι όπως τή σημειώνει ο Πλούταρχος, μπορούμε να πούμε ότι άποτελεί μία μετάθεση και άλλαγή του τρόπου που λειτουργεί ο βιοτέχνης - χτίστης στή ρωμαϊκή εποχή σέ σχέση με τά κλασικά χρόνια. Μ' άλλα λόγια ή σχέση του έργάτη με τό έπεξεργαζόμενο υλικό αλλάζει και συγχρόνως μπορούμε να πούμε ότι αλλάζει ή σημασία και οι λόγοι παραγωγής των επίσημων κτισμάτων: παύουν να άποτελούν πολιτιστικές έκφράσεις και φαινόμενα μιάς κοινωνίας ('Αθήνα) για να υποταχθούν στίς αναγκαιότητες μιάς παραγωγικότητας υποχρεωτικής για τήν άπορρόφηση χιλιάδων χειρών χωρίς δουλειά (Ρώμη).

Αυτόματα λοιπόν και ή θέση τής εργασίας σάν κοινωνικό φαινόμενο, ο ρόλος τής παραγωγής γενικά, και ο τρόπος παραγωγής του χώρου ειδικά, αλλάζουν και συνάμα αλλάζει ή θέση του χτίστη - βιοτέχνη που όταν είναι επώνυμος — άν είναι επώνυμος — αυτό συμβαίνει γιατί μεταβάλλεται σέ καλλιτέχνη - βιοτέχνη. Η επιδεξιότητα του καλλιτέχνη γίνεται ανταλλάξιμο νόμισμα: έξαγοράζεται έτσι ή κοινωνική αναγνώριση και «θέση». «*Ο Καλλίμαχος που έκανε τόν λυχνό δεν ήταν μεταξύ των πρώτων στην πλαστική τέχνη, ήταν όμως ο καλύτερος άπ' όλους στην έφευρετικότητα: αυτός επινόησε*

πρώτα τρόπο να τρυπάει τήν πέτρα και βρήκε τόν όρο «κατατηξίτεχνος» (διύλιστής τής τέχνης) ή άλλοι τόν βρήκαν και αυτός τόν οικειοποιήθηκε» (Παυσανίας, 1, 26-7)²⁵

Τό γεγονός ότι, δύο αιώνες μετά τήν κατασκευή του λυχνού²⁶ ο Παυσανίας μιλά για τόν Καλλίμαχο, ενώ τά όνόματα των άλλων γλυπτών - έργατών που δούλεψαν στο Έρέχθειο δεν ξμειναν παρά μόνο στίς «άποδείξεις» των λογαριασμών, σημαίνει ότι ο καλλιτέχνης ξεχωρίζει ήδη άπ' τόν τεχνίτη. Και όμως: οι εκατοντάδες λεπτοδουλεμένες λεπτομέρειες του Έρέχθειου, όλη αυτή ή άνώνυμη δουλειά, μήπως δεν έχει γίνει από δεκάδες «κατατηξίτεχνους» χωρίς εΐσημα;

Τό γεγονός ότι ο τεχνίτης γίνεται καλλιτέχνης, τό ότι ονομάζεται και γίνεται γνωστός είναι κοινωνικό γεγονός που δεν χαρακτηρίζει τήν ποιότητα τής δουλειάς.

Όσο γι' αυτή τήν ίδια τήν παραγωγή του άρχιτεκτονικού έργου και παραπέρα αυτού του ίδιου του χώρου, ένας μεγάλος αριθμός από άπορίες τόσο για τόν καταμερισμό τής εργασίας όσο και για τήν άρχιτεκτονική «ποιότητα» μπορούν ν' άρχίσουν να λύνονται άν γίνει άποδεκτή ή άρνηση κάθε «παραγωγίστικης» αντίληψης του χώρου²⁷ στην κλασική άρχαιότητα.

Στήν πραγματικότητα ή ελληνική οικονομία δεν επενδύει. Η παραγωγή του χώρου, ή κατασκευή των ναών, των δημόσιων κτισμάτων κ.λπ. δεν είναι οικονομικές επιχειρήσεις με τή σημερινή έννοια²⁸. Πρέπει να θεωρηθούν σάν πολιτιστικά φαινόμενα, που φυσικά άν υπάρχουν και λειτουργούν σάν τέτοια, τό όφείλουν σέ μία οικονομία που άγνοεί τή συσσώρευση: αΐτην που αιώνες μετά, στή δύση, θά γεννήσει τόν καπιταλισμό.

... Άλλά αυτό είναι μία άλλη ιστορία για μία άλλη άρχιτεκτονική...²⁹

25. «*Ο δέ Καλλίμαχος (ό) τόν λυχνόν ποιήσας, άποδίδον των πρώτων ές αυτήν τήν τέχνην, όπτε σοφία πάντων ίστιν άριστος, όσπερ και άλλους πρώτους έπέφησε και όνομα έθηκε κατατηξίτεχνον, ή θεμείων άλλων κατά τήν εν έφ' αΐτων»*. Παυσανίας, *Αττικά* 1, 26-27. Μτφ Ν. Παπαχατζή, Έκδ. «Έκδοτικής 'Αθηνών» 1974.

26. Πρόκειται για ένα λυχνάρι σε μορφή φοίνικα που βρισκόταν μέσα στο Έρέχθειο και που είχε γίνει από τόν δημιουργό του κορινθιακού κιονοκράνου.

27. «Παραγωγίστικη» αντίληψη που διαφαίνεται καθαρά πάλι στον Πλούταρχο και ιδιαίτερα όταν αναφέρεται στους λόγους που οδήγησαν στην κατασκευή των δημόσιων κτισμάτων κατά τόν 5ο αιώνα (βλ. Πλούταρχος — *Περικλής* και ιδιαίτερα ΧΙ).

28. Ο αναγνώστης δεν πρέπει να ξεχάσει ότι τό Έρέχθειο χτίζεται βισικά στή διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου και σέ μία Άθήνα που χάνει συνεχώς έδαφος. Άν — έσκεμμένα — δεν αναλύσουμε αυτό τό σημαντικότατο σημείο — πώς επανερχούν οι «κρίσεις» άλλοτε: Ο πόλεμος είναι κρίση: Ποιά ή σχέση πολέμου και τέχνης στήν εποχή που ζεταζουμε; — αυτό δεν σημαίνει ότι τό παραγνωρίζουμε.

29. Τό άρθρο αυτό (που μέρος του δημοσιεύθηκε με διαφορετική όομή στο περιοδικό *Place* Νο 7, Παρίσι 1977) αποτελεί περίληψη του πρώτου μέρους μιάς ευρύτερης δουλειάς για τήν παραγωγή και τήν εξέλιξη του χώρου στην άρχαιότητα.

‘Η πανάκριβη κληρονομιά μας δέν είναι πιά άπρόσιτη!

Γνωρίστε από κοντά τούς
άρχαιούς μας συγγραφείς.
Είναι άπροσδόκητα σημερινοί.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Ιππόλυτος - Ίων
Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια
Κ. ΚΟΝΤΟΣ, Ν. ΠΟΡΙΩΤΗΣ

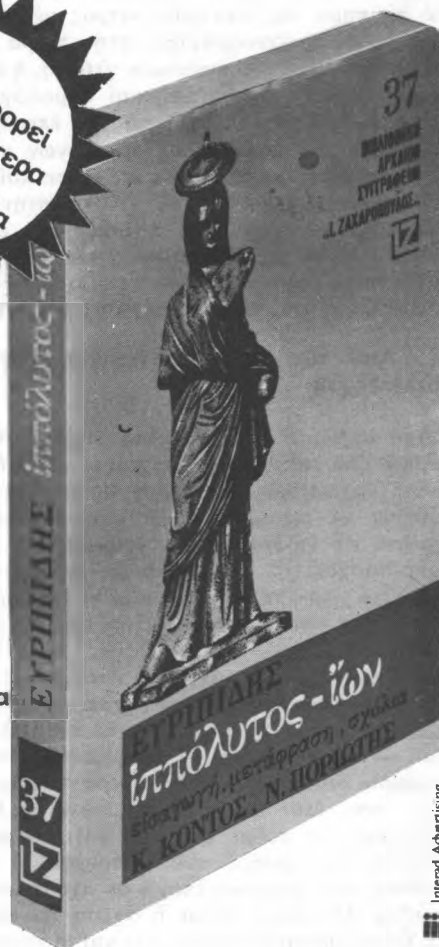
‘Η «Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων» είναι ζωντανά
μεταφρασμένη από τούς:
ΚΩΣΤΑ ΒΑΡΝΑΛΗ - ΔΗΜΗΤΡΗ ΓΛΗΝΟ -
ΓΙΑΝΝΗ ΓΡΥΠΑΡΗ - ΗΛΙΑ ΗΛΙΟΥ - ΠΑΝΑΓΗ ΛΕΚΑΤΣΑ -
ΝΙΚΟ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ - ΖΗΣΙΜΟ ΣΙΔΕΡΗ - ΔΗΜΗΤΡΗ ΦΩΤΙΑΔΗ
καί άλλους κορυφαίους ανθρώπους τών γραμμάτων, μέ τή
γενική επίμέλεια τών:

ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ (Α΄ περίοδος)
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ (Β΄ περίοδος)

- Επίσης σέ ειδική τιμή διατίθενται τά μέχρι σήμερα έκδοθέντα 36 βιβλία
- Αποστολή δωρεάν
- Ειδικές τιμές γιά συνδρομητές καί φοιτητές

ΤΙΜΗ ΒΙΒΛΙΟΥ: Μόνον 150 δρχ. (300-400 σελ.).

Κυκλοφορεί κάθε 15 μέρες

Internad Advertising

- Η «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ» διατίθεται καί ολοκληρωμένη (228 έργα σέ 111 τόμους) σέ καλαισθητή βιβλιοδεσία.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
ΑΘΗΝΑ: Αρσάκη 6, τηλ.: 3247791 - Μαυρομιχάλη 51, τηλ.: 3600968

ΘΕΣ/ΝΙΚΗ:
26ης Οκτωβρίου 22 τηλ.: 519944 - Αριστοτέλους 4, τηλ.: 228682

ΚΥΠΡΟΣ:
Πρακτόρειο βιβλίου: Χρήστος Ανδρέου - Ρηγαίνης 64 τηλ.: 76105 (Λευκωσία)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

‘Ο χώρος τῆς γειτονιάς μέσα ἀπό τή σύγχρονη ἑλληνική λογοτεχνία*

τοῦ Γιάννη Χατζηγώγα

Εἰσαγωγικά

Κάθε εἶδους σχεδιασμός, ἄρα καί ὁ ἀρχιτεκτονικός, ὀφείλει νά ἀναγνωρίσει τό ἀντικείμενό του ἂν θέλει νά ἀναποκριθεῖ οὐσιαστικά σέ ὑπαρκτές ἀνάγκες μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας. Ὅφειλε λοιπόν καταρχήν νά ἀναγνωρίσει τήν πραγματικότητα μέσα στήν ὁποία διάλεξε νά κινηθεῖ, νά τήν ἀναλύσει, νά ἐντοπίσει τά προβλήματα της. Ἔτσι μόνο μπορεῖ νά προτείνει καί λύσεις γιά τήν ἀλλαγὴ της.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς πραγματικότητας καί στήν περίπτωση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ, θέτει ζητήματα μεθοδολογίας: μέ ποιό τρόπο, μέ ποιά μέθοδο θά καταγραφοῦν τά φαινόμενα μιᾶς ὀρισμένης πραγματικότητας, μέ ποιό τρόπο θά ἐντοπιστοῦν καί θά ἀναλυθοῦν οἱ σχέσεις, ἐνδεχόμενα κρυμμένες καί καθόλου αὐτονόητες ἢ ἀπτες ἐμπειρικά πού τή συνθέτουν;

Τεχνικές ἔχουν προταθεῖ διάφορες: στατιστικές ἐρευνες, ἐρωτηματολόγια, συνεντεύξεις, ρεπορτάζ, ἐπιτόπου διαβίωση. Οἱ τεχνικές αὐτές μποροῦν νά ταξινομηθοῦν σέ συστηματικές καί μὴ συστηματικές, σέ τεχνικές ἀνάλογα μέ τούς στόχους τῆς ἐρευνας, ἀνάλογα μέ τά χρησιμοποιοῦμενα μέσα κ.ο.κ. Εἶναι φανερό ὅτι καί τό ἴδιο τό ζήτημα τῶν τεχνικῶν καί τῶν μεθόδων εἶναι ζήτημα πρὸς διερεύνηση. Τεχνική καί μέθοδος ἐπεξεργασίας ἐνός ἀντικειμένου κατασκευάζονται σέ στενή διαπλοκή μέ τήν διερεύνηση καί ἀνάλυση τοῦ ἀντικειμένου. Καί ἐπειδὴ στήν περίπτωση τοῦ ἀρχιτεκτονικῆς ἀναγνώρισης δέν ὑπάρχει ἀκόμη ἱκανοποιητική μέθοδος - ἐργαλεῖο εἶναι ἀπόλυτα θεμιτό νά δοκιμάσθουν διάφορες ὑποθέσεις ἐργασίας καί νά ἀντιμετωπιστοῦν ὀρισμένα ἐρωτήματα. Θά προσπαθίσουμε νά θέσουμε ἓνα ἀπ' αὐτά:

Πῶς ἀντανაკλάται ὁ ἀντικειμενικός κόσμος τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας στό ἔργο τῶν σύγχρονων ἑλλήνων λογοτεχνῶν; Ἀπό τό ἐρώτημα αὐτό ἴσως μπορέσουμε νά κρατήσουμε τήν ἐρευνητική ὑπόθεση σχετικά μέ τήν χρησιμότητα τῆς λογοτεχνίας ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀναγνώριση τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ. Καί θεωροῦμε χρήσιμο νά μελετηθεῖ τό θέμα ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη γιά τούς παρακάτω λόγους:

Α. Ἀπό πλευρᾶς ἀντίληψης τοῦ χώρου: Γιατί μπορεῖ νά πλατύνει, νά βαθύνει καί ἰδίως νά εὐαίσθητοποιηθεῖ ἡ ἱκανότητά μας γιά τήν ἀναγνώριση, καταγραφή καί κατανόηση τοῦ χώρου.

Β. Ἀπό παιδευτική ἀποψη: Γιατί μέσα ἀπό τή θεώρηση ἐνός λογοτέχνη, δηλαδή ἐνός μὴ εἰδικοῦ στήν ἀρχιτεκτονική ἀναγνώριση, φαίνεται καλύτερα πόσο φτωχές, σέ τελική ἀνάλυση, εἶναι οἱ τεχνοκρατικές ἀναγνωρίσεις τῶν «εἰδικῶν τοῦ χώρου». Θά δοῦμε ἔτσι ὅτι ὁ λογοτέχνης τονίζει τή μικρὴ κλίμακα, τό ἀνθρώπινο στοιχεῖο, τήν ἱστορία καί τήν παράδοση, τήν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γειτονιάς μέσα ἀπό τήν προσωπική καί βιωμένη ἐμπειρία.

Γ. Ἀπό πλευρᾶς μέσων ἔκφρασης: Γιατί ἡ γλῶσσα, προνομιακό ἐργαλεῖο ἔκφρασης τοῦ λογοτέχνη, ἀποκαλύπτει τίς τεράστιες ἐκφραστικές δυνατοτήτες της, καί μέ τρόπο λιτό καταφέρει νά περιγράψει καί ν' ἀναλύσει τήν πραγματικότητα τοῦ χώρου καί τῶν ἀνθρώπων καί τῶν σχέσεών τους. Ἡ γλῶσσα, ἔτσι, χάρη στή λογοτεχνία ἀποκαλύπτεται σάν ἓνα δραστηκότατο μέσο ἀναγνώρισης τοῦ χώρου.

Δ. Ἀπό πλευρᾶς στόχων: Γιατί στήν πλειοψηφία της ἡ σύγχρονη ἑλληνική λογοτεχνία, στενά συνδεμένη μέ τήν ἑλληνική πραγματικότητα, βλέποντάς την μέ μάτι κριτικό, καταφέρει συχνά νά ἐντοπίσει κοινωνικούς σκοπούς καί κοινωνικούς προβληματισμούς, πράγμα πού

* Τό κείμενο αὐτό δόθηκε σέ πρώτη καί πιό συντομευμένη μορφή ὡς βοήθημα γιά τήν ἀναγνώριση τοῦ περιβάλλοντος μιᾶς γειτονιάς τῆς Θεσσαλονίκης, στό πλαίσιο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τοῦ Β' ἔτους ἀρχιτεκτόνων τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. στίς ἀρχές τοῦ 1977 ἀπό τό Ἔργαστήριο Ἀρχιτεκτονικῆς Ἐσωτερικῶν χώρων καί Βιομηχανικῆς Αἰσθητικῆς (Ε.Α.Ε.Χ.Β.Α.).

μπορεί να βοηθήσει στο να επισημάνουμε σωστά τους στόχους του σύγχρονου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.

Τά κείμενα που ακολουθούν είναι μικρό δείγμα από λογοτεχνικά έργα που περιγράφουν και αναλύουν με τόν τρόπο τους πινές της πραγματικότητας. "Αν σωστά διαλέχτηκαν μπορεί να χρησιμεύσουν σαν παρακίνηση για να διερευνηθεί περισσότερο τό θέμα και να εξαχθούν μέσα από τήν σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία όλες οι δυνατότητες αναγνώρισης που έχει. Οί σημειώσεις που ακολουθούν κάθε κείμενο δέν αποτελούν αισθητική ανάλυση αλλά θέλουν να επισημάνουν εκείνα τά στοιχεία και χαρακτηριστικά γνωρίσματα του χώρου που έχουν σημασία από τή σκοπιά τής αρχιτεκτονικής αναγνώρισης του φυσικού και του κατασκευασμένου περιβάλλοντος. 'Επισημαίνονται δηλαδή τά στοιχεία που μπορεί να είναι χρήσιμα στο σχεδιασμό του περιβάλλοντος και ειδικότερα εκείνα που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον άνθρωπινο παράγοντα και τήν ανθρώπινη κλίμακα, στοιχεία που πολύ δύσκολα προσδιορίζονται ακόμη και στην συστηματική πειραματική έρευνα. Πρόκειται δηλαδή για τά στοιχεία που ή σημερινή αρχιτεκτονική προσπαθεί να καταγράψει και να κατανοήσει ώστε να τά χρησιμοποιήσει δημιουργικά. Είναι τά στοιχεία που συνήθως λείπουν ή λιγοστεύουν, όπως πολύ γενικά λέμε, στις σημερινές πόλεις.

1. 'Η ανθρώπινη κλίμακα

Τό κτισμένο περιβάλλον σέ μικρή κλίμακα, τό περιβάλλον στά «μέτρα του ανθρώπου» περιγράφεται σέ αρκετά κείμενα που αναφέρονται σέ γειτονίες, σέ εποχές λίγο πριν από τή σημερινή. 'Η σχέση του σπιτιού με τό δρόμο, όπως και ή σχέση τής κατοικίας με τό εργαστήριο, τόν τόπο διασκέδασης, αναψυχής εικονίζουν πιστά τήν έν λόγω κλίμακα. Δέν μεσολαμβάνουν μεταβολικά μέσα, χρονικές διακοπές. 'Η καθημερινή ζωή είναι συνεχής. 'Η γειτονιά είναι ένας συγκεκριμένος χώρος, όρισμένος με φυσικά όρια: τό δρόμο που είναι ή «πύλη του μαχαλά», τή μικρή πλατεία όπου διαδραματίζονται όλα τά δημόσια γεγονότα τής γειτονιάς, τά «δικά της κρασπουλειά» και τό δικό της σχολείο.

... δουλεύαν οί ταμπάκοι τά δέρματα. Τάπάνω πάτωμα πρόβαλλε στο δρόμο κάπου μισό μέτρο παραέξω απ' τό κάτω κ' είχε τά παράθυρα μεγάλα — είδος βενετσιάνικα. "Ήτανε τό κατοικιό τους εκεί κι ανεβαίναν από μιά μικρή ξύλινη σκάλα μέσ' απ' τάργαστήρια. 'Ο τόπος όλος τριγύρω βρωμοκόπαγε τήν ξυνή δριμύλα του τομαριού.

Λίγο παραπάνω απ' τά δικά τους τάργαστήρια ήτανε τά ξυλάδικα. Μετσοβίτες και ζαγορίσιοι — απ' τά βλαχοζάγορα — δουλεύαν εκεί. Οί ταμπάκοι δέν είχανε κανένα νταραβέρι μαζί τους. Δυό δρόμους παραπάνω, οί βαρελάδες — μετσοβίτες και βλάχοι κι αυτοί, βοβουσιώτες και ντομπρινοβίτες — κοπανούσανε χρόνια εκεί πέρα, πάνω στα ρόμπολα και τίς όξυές, με τά ξύλινα σφυριά τους, τόν ίδιο μόχτο. Οί ταμπάκοι τους ζέρανε, τους καλημεύαν, διαφορές δέν είχαν μαζί τους και πάρε-δόσε δέν είχαν.

Λίγο παρακάτω, δίπλα στάργαστηρια τους ήταν ή Σκάλα. Τά μεγάλα κατκια τής λίμνης, σκαφιδωτά κι άργοκίνητα, ξεφόρτωναν εκεί, απ' τά χωριά που βρισκόνταν άγνάντια, καυσόξυλα, σφαχτά, τυριά, βουτύρατα και τά τέτοια. Οί ταμπάκοι ψωνίζαν άμα χρειαζόντανε κάτι μά και κεί δέν είχανε πολλά νταραβέρια — τί νταραβέρια με τους χωριάτες; Τό βράδι πηγαίνανε σέ δικά τους κρασπουλειά όπου δέν πατούσαν χωριάτες — μονάχα καϊκτσήδες από τό μικρό νησί τής λίμνης μπαίνανε καμιά φορά και πίνανε λίγο μαζί τους, πριν γυρίσουν στο νησί τους τό βράδι.

Καθώς ό δρόμος, τό καλντερίμι, στένευε εκεί, οί δυό πόρτες οί άντικρυστές, του περιόλου τής εκκλησιάς τής θειάς μας τής 'Αγγελικής, γινόνταν ένα είδος σαν πύλη του μαχαλά, τό διάβα. 'Από κεί κατηγορίζανε τό πρώι νοικοκυραίοι και μαγαζάτορες,

τεχνίτες κ' ἐργάτες, νά πᾶν στή δουλειά τους, οἱ γυναῖκες γιά νά φωνίσουν, τά παιδιά τους γιά τό σχολεῖο.....

Ὁ δρόμος ἀδειαζε σέ λίγο, ὅλος ὁ μαχαλάς φαινόταν ἔρημος. Φύγαν οἱ νοικοκυραῖοι κ' δουλευτάδες, πέρασαν καί τά παιδιά τοῦ σχολεῖοῦ. Οἱ γυναῖκες μέσα στά σπίτια ξαναρχίσανε τόν ἀτέλειωτο, ἄχαρο μόχτο τους. Αὐτή μονάχα σέ λίγο ξεπόρτιζε, ἔπαιρνε τό δρόμο γιά τά ξένα σπίτια ἢ γιά τό παζάρι.

Ἦταν ἓνα εἶδος προνόμιο δικό της νά μπαίνει τέτοιαν ὥρα στά σπίτια τῶν ἀλλοιῶν καί νά τραβάει γραμμή γιά τό μαγειριό ἢ τό πλυσταριό πού δουλεύαν οἱ γυναῖκες, χωρίς οἱ πλούσιες νά κακοφανίζονται μήτε κ' οἱ φτωχές νά σταματοῦν τή δουλειά τους ἢ νά ντρέπονται γιά τή φτώχεια τους. Ἀπ' αὐτήν δέν ντρέπόντανε, δέν εἶχανε τίποτα νά τῆς κρύψουν.

Ἡ μικρή πλατεία λαμποκοπάει παράξενα μέσα στό νυχτιάτικο φῶς. Τραβήχθηκε παραπίσω, στή μέση τῆς πλατείας μέ τή νησίδα καί στάθηκε κεῖ κάτω ἀπ' τά δέντρα. Δέν ἀκούγεται τίποτα, τίποτα δέ σαλεύει. Εἶναι σάν ὄνειρο ὕστερα ἀπό δεκαπέντε χρόνια νά ξαναβρίσκεται ἐδῶ. Κ' εἶναι σά θέατρο ἐδῶ, μέ τά σπίτια ἀντίκρου καί γύρω καί μοιάζουνε ψεύτικα — σκηνικά μογιατισμένα κόκκινο καί γαλάζιο. Τό σπίτι τῆς Δέσποινας ἐκεῖ ποῦναι καί τώρα, φάτσα μπροστά του. Ἀριστερά, ἐκεῖ πού βρίσκεται τώρα τό τρίπατο κτίριο, τό κρασοπουλεῖο πού πήγαινε ὁ Συρεγκέλας. Οἱ πλάκες πού πρέπει νάσπρίζανε τότε, κάτι τέτοιες νύχτες, νά λαμποκοποῦσαν σάν αὐλή μαρμάρινου παλατιοῦ. Ὅλα σάν ἓνα θέατρο. Κ' ἡ σιωπή. Καί περιμένουν ὅλα ν' ἀρχίσει ἡ παράσταση.

Καί νά τος... Βγήκε. Φεύγει ἀπ' τό κρασοπουλεῖο του!

Ἡ μικρή πλατεία ἔχει τέτοια κλίμακα ὥστε μοιάζει μέ θέατρο. Ὅλη ἡ γειτονιά ἔχει τέτοια κλίμακα ὥστε ἡ μεταφορά ἀπό τήν κατοικία στό ἐργαστήρι, στήν ψυχαγωγία γίνεται χωρίς μεταφορικά μέσα, μέ τά πόδια. Ὁ δρόμος δέν χωρίζει ἔτσι τά ἀπέναντι σπίτια, ἀλλά τά ἐνώνει. Ἡ ἀπόσταση καί ἡ ἔλλειψη θορύβου ἐπιτρέπουν τή συνομιλία ἀπό παράθυρο σέ παράθυρο στά ἐπάνω πατώματα τοῦ σπιτιοῦ πού «προβάλλουν στό δρόμο μισό μέτρο παραξέω».

Τά παιδιά γυρίζουν μέ τά πόδια τό μεσημέρι ἀπό τό σχολεῖο πού δέν ἀπέχει πολύ. Ὅμως ἡ πόλη ἀρχίζει νά μεγαλώνει. Ἐξαιτίας τῆς ἀντίθεσης πόλη - ὑπαιθρος πού ὀξύνεται συνέχεια. Καινούργια κτίρια ἀντικαθιστοῦν τά παλιά, ἡ ἐπέκταση γίνεται σέ ὕψος, ἡ τιμή τῆς γῆς ἀνεβαίνει, ἀλλάζουν οἱ χρήσεις. Ἐτσι μειώνονται ἢ χάνονται μιά σειρά ἀπό θετικά χαρακτηριστικά τοῦ χώρου, ἰδίως ὅσα σχετίζονται μέ τόν ἀνθρώπινο παράγοντα καί τήν κλίμακα τῆς γειτονιάς. Τό «παλιό κρασοπουλεῖο» γίνεται τρίπατο κτίριο, ξενοδοχεῖο. Τό πηγάδι χάνεται καί γίνεται μιά νησίδα μέ πράσινο στή μέση τῆς πλατείας.

2. Χῶρος καί ἱστορική συνείδηση

Οἱ ἀλλαγές πού σημειώνονται στό χῶρο προξενοῦν αἰσθήματα ἀλλοτρίωσης. Γιατί κάθε χῶρος συνδέεται μέ ὅσα ἔχουν συμβεῖ σ' αὐτόν, μέ τά γεγονότα, τούς ἀνθρώπους πού ἐζήσαν πρὶν, τίς συνήθειες, τούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΜΕΡΕΣ ΤΟΥ 1969 μ.Χ.

Στήν ὁδὸ Αἰγύπτου — πρώτη πάροδος δεξιά —
Τώρα ὑψώνεται τό μέγαρο τῆς Τράπεζας Συναλλαγῶν
Τουριστικά γραφεῖα καί πρακτορεῖα μεταναστεύσεως

Καί τὰ παιδάκια δέν μποροῦνε πιά νά παίξουνε ἀπό τὰ τόσα
τροχοφόρα πού περνοῦνε
Ἐλλωστε τὰ παιδιά μεγάλωσαν, ὁ καιρός ἐκεῖνος πέρασε
πού ξέρατε
Τώρα πιά γελοῦν, δέν ψιθυρίζουν μυστικά, δέν ἐμπιστεύον-
ται,
Ἄσα ἐπιζήσαν, ἐννοεῖται, γιατί ἤρθαν βαριές ἀρρώστιες
ἀπό τότε
Πλημμύρες, καταποντισμοί, σεισμοί, θωρακισμένοι στρα-
τιῶτες
Θυμοῦνται τὰ λόγια τοῦ πατέρα: ἐσύ θά γνωρίσεις καλύ-
τερες μέρες².

Ἡ ἀλλαγὴ στό χῶρο συνδέεται συνειδητά ἢ ὄχι μέ τήν ἀλλαγὴ σέ γενικότερα κοινωνικά ἐπί-
πεδα. Καί αὐτή ἡ ἀλλαγὴ μπορεῖ συμβολικά νά ἔχει ἐπίπτωση στό χῶρο, σέ μιά λεπτομέρεια
ὅπως π.χ. ἡ ἀλλαγὴ τῆς ὀνομασίας σέ ἓνα προάστιο:

ΑΥΤΟΙ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ...

Αὐτοί δέν εἶναι οἱ δρόμοι πού γνωρίσαμε
Ἄλλοτριο πλῆθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους
Ἄλλάξαν καί τῶν προαστίων οἱ ὀνομασίες
Ἰψώνονται ἄσυλα στά γήπεδα καί στίς πλατεῖες.
Ποιός περιμένει τήν ἐπιστροφή σου;²

Ἀντιστρέφοντας αὐτή τή διαδικασία στή σχέση ὅπου ἡ κοινωνία καί ἡ ἱστορική ἐξέλιξη
ἀντανაკλῶνται στό χῶρο μπορεῖ κανεῖς νά παραλληλήσει τήν παραγωγή τοῦ χῶρου, τό
χτίσιμο μιάς καλύβας, μέ τήν παραγωγή καινούριων κοινωνικῶν συνθηκῶν. Αὐτό ἀπό μιά
ἄλλη σκοπιὰ τονίζει τή μεγάλη κοινωνική εὐθύνη ὅσων σχεδιάζουν τό χῶρο, τήν εὐθύνη τῶν
ἀρχιτεκτόνων καί τῶν πολεοδόμων σήμερα.

ΕΙΜΑΣΤΕ ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ

Γιά νά χτίσουν μιά καλύβα
παίρνουν κοκκινόχωμα νερό ζυμώνουνε τή λάσπη μέ τὰ
πόδια ρίχνοντας ἄχυρο τριμμένο γιά νά δέσουν τὰ
πλῆθια ὅταν τ' ἀραδιάσουνε στόν ἥλιο.
Εἴμασταν ὑπεύθυνοι γιά τὰ ὕλικά
γιά τίς λιποψυχίες μας
εἴμαστε ὑπεύθυνοι γιά τήν ἐπιμονή μας
νά ζημῶνουμε ἀκόμα μέ τὰ γυμνά μας πόδια
τή στάχτη καί τό αἷμα³.

Τά γεγονότα, ἀφήνουν ἀποτυπώματα, ἴχνη πάνω στό κτισμένο περιβάλλον καί ἔτσι ἔχουμε μιά
ἀκόμα πλευρά τῆς ἱστορίας μέσα ἀπό τήν ἀποτύπωση τῆς στό κτισμένο περιβάλλον.

Ψηλά στήν πρόσοψή του, ὁ σοβάς ἦταν ξεφλουδισμένος, μέ βαθιές
τρύπες ἐδῶ κι ἐκεῖ. «—Ἀπό τούς ὄλμους τοῦ Δεκέμβρη», τῆς
εἶχε πεῖ ὁ μεσίτης πού τῆς τό νοίκιασε. «—Ποιό Δεκέμβρη»;
«—Τοῦ 1944, ντέ», ἔκανε ὁ ἄνθρωπος ἀπορημένος. Ἦταν πέρυ-
σι, τό φθινόπωρο, εἶχαν περάσει πόσα, εἴκοσι χρόνια ἀπό τό 1944,
κι ἀκόμη δέν εἶχαν μερεμετίσει τίς τρύπες. Κι ὅταν κοίταξε πιό
καλά βρῆκε κι ἄλλα πληγωμένα σπίτια στή Νικηφόρου Οὐρανοῦ
καί πιό κάτω.⁴

Βέβαια εκτός από αυτήν την περίπτωση χιλιάδες άλλες ιστορίες γεγονότα και σχέσεις αποτυπώνονται με πολύπλοκο τρόπο στο χώρο και πολλές δέν αναγνωρίζονται και τόσο εύκολα με πρώτη ματιά.

3. Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού χώρου

Ἄλλάζοντας κλίμακα ἀναφορᾶς, πηγαίνοντας σέ μεγαλύτερο ἐπίπεδο ὅπως εἶναι ὁ χώρος στήν Ἑλλάδα συνολικά καί ἀλλάζοντας ἐπίσης καί τρόπο θεώρησης, πῶς γενικό καί οἰκουμενικό, μπορεῖ κανεῖς νά παρατηρήσει μιά σειρά ἀπό χαρακτηριστικά πού διαφοροποιοῦν τόν ἐλληνικό χώρο ἀπό ἄλλους ξένους τόπους, τόσο σάν τοπίο ὅσο καί σάν διαδικασία παραγωγῆς:

Ὁ τόπος μας εἶναι κλειστός, ὄλο βουνά
πού ἔχουν σκεπή τό χαμηλό οὐρανό μέρα καί νύχτα.
Δέν ἔχουμε ποτάμια δέν ἔχουμε πηγάδια δέν ἔχουμε
πηγές,
μονάχα λίγες στέρνες ἄδειες κι αὐτές, πού ἤχοῦν καί
πού τίς προσκυνοῦμε.

γυρίζοντας ἀπό λιμάνια μεσημβρινά,
Σμύρνη Ρόδο Συρακοῦσες Ἄλεξάντρεια,
ἀπό κλειστές πολιτείες σάν τά ζεστά παραθυρόφυλλα,
μέ ἀρώματα χρυσῶν καρπῶν καί βότανα,
πῶς ἀνεβαίνει τά скаλιά χωρίς νά βλέπει
ἐκείνους πού κοιμήθηκαν κάτω ἀπ' τή σκάλα.

Ξέρεις τά σπίτια πεισματώνουν εὐκολα, σάν τά γυμνώ-
σεις.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΚΟΝΤΑ ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

Δέν ξέρω πολλά πράγματα ἀπό σπίτια
ξέρω πῶς ἔχουν τή φυλή τους, τίποτε ἄλλο.
Καινούργια στήν ἀρχή, σάν τά μωρά
πού παίζουν στά περβόλια μέ τά κρόσσια τοῦ ἡλίου,
κεντοῦν παραθυρόφυλλα χρωματιστά καί πόρτες
γυαλιστερές πάνω στή μέρα·
ὅταν τελειώσει ὁ ἀρχιτέκτονας ἀλλάζουν,
ζαρώνουν ἢ χαμογελοῦν ἢ ἀκόμη πεισματώνουν
μ' ἐκείνους πού ἔμειναν μ' ἐκείνους πού ἔφυγαν
μ' ἄλλους πού θά γυρίζανε ἄν μποροῦσαν
ἢ πού χαθῆκαν, τώρα πού ἔγινε
ὁ κόσμος ἕνα ἀπέραντο ξενοδοχεῖο.

Δέν ξέρω πολλά πράγματα ἀπό σπίτια.⁵

Ἡ σχέση τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου μέ τή θάλασσα, τά πεῦκα, τά βουνά, τά «ρημοκλήσια», οἱ «πλείστες πολιτείες», οἱ βράχοι εἶναι στοιχεῖα πού στό σύνολό τους δημιουργοῦν τόν εἰδικό χαρακτήρα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου.

Στήν ἄκρη-ἄκρη τῆς μικρῆς ἐπαρχιακῆς πόλης, ἀκριβῶς ἐκεῖ πού ἔστριβε ὁ δημόσιος δρόμος, ἀρχίζε ἀπ' τ' ἀριστερά τό κατηφορικό μονοπάτι πρὸς τό ποτάμι. Οἱ ὑποψήφιοι δήμαρχοι τῶχανε πάντα στό πρόγραμμά τους νά φτιάξουν ἐπί τέλους ἕνα δρόμο τῆς

προκοπῆς ἐκεῖ πέρα, πού δέ θάτανε καί παραπάνω ἀπό τρακόσια - τετρακόσια μέτρα ἀπό τήν πόλη ὡς ἐκεῖ. Ἄθετούσανε πάντα τίς ὑποσχέσεις πού δίναν πρὶν βγοῦνε, κ' οἱ πολῖτες θυμῶναν καί ψήφιζαν ἄλλον, γιατί τό θέλανε πάρα πολύ νά τόν φκιάξουν αὐτόν τόν δρόμο. Ἡ ποταμιὰ δέν ἦταν γι' αὐτούς ἕνας τόπος ἐξοχικός. Τό ποτάμι πού πλάταινε ἐκεῖ καί τά νερά του κατακυλούσανε κατακάθαρα πάνω στίς στρογγυλεμένες πέτρες, τά πλατάνια, πού κλείναν ἕνα γύρω τόν τόπο καί φουντώναν τήν ἀνοιξη καί μουρμουρίζαν τό καλοκαίρι, ἐκεῖνο τό πλάτωμα ἀπ' τήν δῶθε τήν ὄχτη, κάτω ἀπ' τήν πόλη, ὀλοῖσιο, ψιλό-ψιλό χαλικάκι στρωμένο, γιά νά κάνουν αὐτοί τόν περίπατό τους, ἦταν ὄλα σάμπως νάχανε γίνει γι' αὐτούς. Καί τά νοιώθαν ὄλα αὐτά τόσο πολύ στενά συνδεμένα μέ τήν πόλη καί τή ζωή της — ἕναν τόπο γεμάτον ἀπ' τίς ἀναμνήσεις τους, γεμάτον ἀπ' τήν ἴδια τους τή ζωή.¹

Ἡ σύνδεση μέ τή φύση καί ἰδιαίτερα μέ τή θάλασσα εἶναι τόσο ἔντονη πού φτάνει σέ παρομοίωση «κάμαρα-καράβι» καί «παράθυρο-θύρα τοῦ κόσμου»:

Στό παραθύρι στέκοσουν κ' οἱ δυνατές σου οἱ πλάτες
φράζαν ἀκέρια τή μπασιά, τή θάλασσα, τίς τράτες
Κι ὁ ἴσκιος σου σάν ἀρχάγγελος πλημμύριζε τό σπίτι
καί κεῖ στ' αὐτί σου σπίζεζε ἡ γαζία τοῦ ἀποσπερίτη.

Κ' εἶταν τό παραθύρι μας ἡ θύρα ὄλου τοῦ κόσμου
κ' ἔβγαζε στόν παράδεισο πού τ' ἄστρα ἀνθίζαν, φῶς
μου.

Κι ὡς στέκοσουν καί κοίταζες τό λιόγερμα ν' ἀνάβει,
σάν τιμονιέρης φάνταζες κ' ἡ κάμαρα καράβι.

Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό λιακωτό πού βρίσκεται ἀνάμεσα «στή θάλασσα, τά δεντρά καί τά βουνά»:

Μέρα Μαγιοῦ μοῦ μίσεψες, μέρα Μαγιοῦ σέ χάνω,
ἄνοιξη, γιέ, πού ἀγάπαγες κι ἀνέβαινες ἀπάνω

Στό λιακωτό καί κοίταζες καί δίχως νά χορταίνεις
ἄρμεγες μέ τά μάτια σου τό φῶς τῆ οἰκουμένης

Καί τά μικρά καί τά φτωχά, πουλιά, μερμήγκια, θάμνα
κι αὐτές τίς διαμαντόπετρες πού ἴδρωνε δίπλα ἡ στάμνα.⁶

4. Κτισμένο καί φυσικό περιβάλλον

Ἡ σχέση τοῦ κτισμένου μέ τό φυσικό περιβάλλον εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική, τονίζει τό θέμα τῶν ἀνθρώπινων χαρακτηριστικῶν τοῦ χώρου καί ἔχει ἄμεση σχέση μέ τά ὕλικά καί τό ἐπίπεδο βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης. Οἱ κλιματολογικές συνθήκες τοῦ τόπου μας διευκόλυναν αὐτή τή σχέση δίνοντας μεγάλο τμήμα ὑπαίθριων, στεγασμένων, ἢ ἀνοιχτῶν χώρων στό κτισμένο περιβάλλον.

Ἐνας χώρος πού κατοικήθηκε γιά πρώτη φορά. Μιά στενόμακρη ἀνηφορική λουρίδα μέ φτωχές κουνούκλες. Ἄριστερά τό ρέμα κι ἕνα δάσος, ἰσχνά καχεκτικά πευκάκια. Δεξιά ἡ μάντρα τοῦ Σκοπευτηρίου. Ψηλά τό μοναστήρι. Ἀντίσκηνο, παράγκα, πληθόκτι-

στο καί κουρελού τῆς προσφυγιάς καί νά ἡ Καισαριανή χαμόγελο στόν πρῶτο ἥλιο.

Καισαριανή τῶν κοινοχρήστων ἀποχωρητηρίων, τοῦ γαλατᾶ πού προπαγάνδιζε γιά τή Ρουσία καί τόν περιλάβαιναν οἱ Βουρλιῶτες μέ τίς νταγιάκες. Καισαριανή τῶν κατοχικῶν γαϊδουροκεφαλῶν, ματσετῶν, σφερδουκλοκεφτέδων, σ' εὐχαριστῶ πού ἀνατράφηκα μέσ στά στενά σου. Τί νά πεῖ καί τί νά μολογήσει κάποιος πού θᾶζῃσε στό Μεσολόγγι; Βαραίνει πάνω του τό παρελθόν κι ὁ μύθος. Γι' αὐτόν ὄλα ἦταν τελειωμένα ὅταν τά πλησίαζε, ἀκόμα κι ἡ φθορά τοῦ χώρου συντελέστηκε πρὶν ἀπ' αὐτόν.

Καισαριανή, σ' εὐχαριστῶ πού ἀξιῶθηκα νά δῶ καί ν' ἀγγίξω μερικούς πού ἔφυγαν ἔγκαιρα πρὶν προλάβουν νά ἐνταχτοῦν στό ὁποιδῆποτε νόημα τῆς τοιχογραφίας, εἴτε ξυλοκοπικῆς, εἴτε καταναλωτικῆς.⁷

Ἡ σχέση τοῦ κτισμένου μέ τό φυσικό περιβάλλον ὀλοκληρώνεται ὅταν συνδεθεῖ μέ τόν ἄνθρωπο, πού εἶναι καί ὁ συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στά δύο, τονίζεται ιδιαίτερα μέ τόν «ρυθμό πού ἔχτιζε στά μέτρα τοῦ ἀνθρώπου»:

«Καί τώρα, λεωφορεῖο ἢ ταξί;» ἀναρωτήθηκε ἡ Φλώρα. Τά μεσημέρια ἔτρωγε «Στοῦ Μήτσου», ταβερνάκι στήν ὁδό Δαφνομήλη, πού μαγεῖρευε καθαρά καί φτηνά, εἶχε δική του ρετσίνα, ἦταν παράμερο, μᾶλλον ἄγνωστο στους Κολωνακιῶτες, καί βολικό.

Σ' αὐτή τήν ἀδικημένη πλευρά τοῦ Λυκαβηττοῦ εἶχε νοικιάσει γιά οἰκονομία ἓνα μονώροφο: στέγη, ἀκροκέραμα, πόρτα, δύο παράθυρα, ὄλα συμμετρικά, μέ χρώματα τῆς ὄχρας ἢ κεραμιδιά, κι ἐκεῖνο τό ρυθμό τῆς παλιάς Ἀθήνας, πού ἔχτιζε στά μέτρα τοῦ ἀνθρώπου. Στήν πίσω μεριά ἦταν τό πλυσταριό κι ἓνας μικρός κῆπος: μιὰ νεραντζιά πού τ' ἄνθη της μοσκοβολοῦσαν τήν ἀνοιξη, καί μιὰ συκιά πού ἔκανε μεγάλα, κόκκινα σύκα τόν Αὐγουστο.⁴

5. Χῶρος καί ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία

Βασικό στοιχεῖο στό θέμα τοῦ χώρου παραμένει πάντα ἡ ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία. Τό ζήτημα δηλ. κατά πόσο ὁ χῶρος διευκολύνει ἢ ἐμποδίζει τήν ἐπικοινωνία. Καί ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους εἶναι σίγουρο ὅτι μιὰ σειρά ἀποφάσεις πού παίρνουν οἱ σχεδιαστές τοῦ χώρου ἔχουν σοβαρές ἐπιπτώσεις στήν ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία. Βέβαια γιά νά μὴ δημιουργεῖται αὐταπάτη πρέπει νά τονίσει κανεῖς παράλληλα ὅτι δέν εἶναι ὁ χῶρος αὐτός καθαυτός πού ἐπηρεάζει ἢ ἐμποδίζει τήν ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία ἀλλά γενικότεροι κοινωνικοί, οἰκονομικοί καί πολιτικοί παράγοντες πού συντελοῦν στήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

ΤΑ ΛΑΪΚΑ ΣΙΝΕΜΑ

Τά καθεαυτοῦ λαϊκά βρίσκονται στους μεγάλους ἐμπορικούς δρόμους κοντά στίς ἀγορές καί στά πρακτορεῖα αὐτοκινήτων. Κατά κανόνα σ' αὐτά δέ συχναζοῦν γυναῖκες, κι ὅμως εἶναι γεμάτα ἄντρες ἀπ' τό πρῶτο. Τίς καθημερινές ἔχουν πολύ κόσμο, ἰδίως ὅταν παίρνει νά βραδιάζει. Τότε καταφθάνουν οἱ χτίστες, οἱ σιδεράδες, οἱ σωφέρηδες, οἱ μικροῦπάλληλοι, οἱ φαντάροι.

.....
Ἐγώ ὅμως ἀπό τώρα εἶμαι βαριά παραπονεμένος. Μέσα στους ξένους καί στά ξένα πράγματα ζῶ διαρκῶς στά ἔτοιμα καί στά

ένοικιασμένα. Συγκατοικῶ με ἀνθρώπους πού ἀδιαφοροῦν τελείως γιά μένα, κι ἐγώ γι' αὐτούς. Οὔτε μικροδιαφορές δέν ὑπάρχουν κἀν μεταξύ μας. Ὁ ἕνας ἀποφεύγει τόν ἄλλο, ὅσο μπορεῖ. Μά κι ἂν τύχει νά σοῦ μιλήσουνε, κρύβουν συνήθως τά πραγματικά τους στοιχεῖα σά νά 'ναι τίποτε κακοποιοί. Τό ἰδανικό, ἡ τελευταία λέξη τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι, λέει νά μή ξέρεῖς οὔτε στή φάτσα τό γείτονά σου. Πονηρά πράγματα βέβαια· προφάσεις πολιτισμοῦ, γιά νά διευκολύνονται οἱ ἀταξίες.

Γι' αὐτό ζηλεύω αὐτούς πού βρίσκονται στόν τόπο τους, στά χωράφια τους, στους συγγενεῖς τους, στά πατρογονικά τους. Τουλάχιστο, ἄς ἦμουν σ' ἕνα προσφυγικό συνοικισμό με ἀνθρώπους τῆς ράτσας μου τριγύρω.⁸

Ἔτσι αὐτά τά στοιχεῖα τοῦ χώρου μπορεῖ νά τά βρεῖ κανεῖς εἴτε ἄμεσα, στήν ἑλληνική πραγματικότητα, εἴτε ἔμμεσα στήν ἀντανάκλαση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, στή σύγχρονη ἑλληνική λογοτεχνία. Καί ἡ ἀντανάκλαση αὐτή ἀποκτᾷ τόσο περισσότερη σημασία ὅσο τά στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας πού ἀναφέρει λιγοστεύουν λόγω τῆς «ἀστυφιλίας», τῆς τουριστικῆς παραμόρφωσης, τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τῆς καταστροφῆς τῆς φύσης, τῆς μόλυνσης τοῦ περιβάλλοντος καί τῆς ἀλόγιστης χρήσης τῆς τεχνολογίας.

Αὐτό πού μπορεῖ κανεῖς νά κερδίσει μέσα ἀπό μιά τέτοια προσέγγιση εἶναι στοιχεῖα καί χαρακτηριστικά πού θά χρησιμεύσουν στήν παραγωγή ἑνός περιβάλλοντος σύμφωνα με τίς πραγματικές ἀνθρώπινες ἀνάγκες, ἑνός χώρου πού ἀντί νά συμβάλλει στήν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου καί στήν καταστροφή τῆς φύσης, θά ἐλέγχεται ἀπό τόν ἄνθρωπο καί θά βρίσκεται στήν ὑπερσία του.

1. Δημήτρη Χατζῆ, *Τό τέλος τῆς μικρῆς μας πόλης*, Ἀθήνα, Διογένης, 1971.
2. Μανόλη Ἀναγνωστάκη, *Τά ποιήματα 1941 - 1971*, Θεσσαλονίκη, 1971.
3. Ἄρη Ἀλεξάνδρου, *Ποιήματα 1941 - 1971*, Ἀθήνα, Κείμενα, 1972.
4. Στρατῆ Τσίρκα, *Ἡ χαμένη ἀνοιξη*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1976.
5. Γιώργου Σεφέρη, *Ποιήματα*, Ἀθήνα, Ἴκαρος, 1972.
6. Γιάννη Ρίτσου, *Ἐπιτάφιος*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1966.
7. Μάριου Χάκκα, *Ὁ Μπιντές καί ἄλλες ἱστορίες*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1970.
8. Γιώργου Ἰωάννου, *Γιά ἕνα φιλότιμο*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1966.

Θάνος Βερέμης

ΟΙ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
1916-1936

εξάντας

Γιώργος Δερτιλῆς

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ
ΕΠΕΜΒΑΣΗ
1880-1909

εξάντας

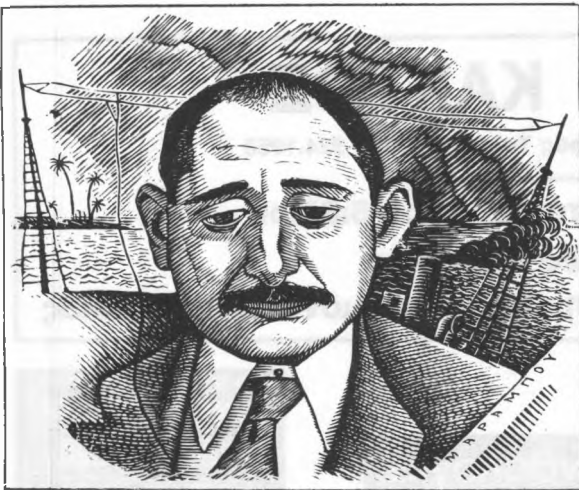
Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ

Πανεπιστημίου 57 2ος όροφος Τηλ. 324.1200 - 324.1958

Μιά νέα διάσταση στο χώρο του βιβλίου
σε υπεύθυνες εκδόσεις

Η πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση της επιστημονικής φαντασίας

Ἐκ τῶν τίτλων τῶν συλλογῶν τοῦ Νίκου Καββαδία («Μαραμποῦ καί Πούσι», «Τραβέρσο») ἀνιχνεύεται ἡ διάθεση τοῦ ποιητῆ νά μιλήσει γιά τήν ζωή μιᾶς περιθωριακῆς κοινότητος ἀνθρώπων, χρησιμοποιώντας τήν γλῶσσα αὐτῆς τῆς κοινότητος. Τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν ἄκαρπο, ἂν ἡ γλῶσσα πού χρησιμοποιήθηκε στό σύνολο τῶν ποιημάτων —τμήμα τῆς ὁποίας εἶναι οἱ τίτλοι τῶν συλλογῶν— δέν κωδικοποιῶσε ὅσα ὁ ποιητής ἤθελε νά γνωστοποιήσει μέσα ἀπό τήν ποιήσή του. Σ' ὅλα τά ποιήματα οἱ σημαίνουσες λέξεις 1) ἀντλοῦνται ἀπό τό ναυτικό λεξιλόγιο καί 2) εἶναι ξενικά κύρια ὀνόματα ἀνθρώπων ἢ τόπων. Αὐτές οἱ σημαίνουσες λέξεις ὑπάρχουν ὄχι μονάχα σέ κάθε ποίημα ἀλλά σχεδόν καί σέ κάθε στροφή. Εἶναι ἀκριβῶς τό στοιχείο πούς ἄλλες ἐποχές ἐρμήνευσαν ὡς ἐξωτικό κι ἀμαρτωλό. Οἱ λέξεις λειτουργοῦν σέ μιά πρώτη φάση εἰκονίζοντας ἕνα κόσμο καί σέ μιά δευτέρη υποδηλώνοντας τόν τρόπο ζωῆς αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά σταματήσει μονάχα στήν «εἰκόνα» τῆς λέξης (π.χ. ρυμουλκά, πλώρη, λαμαρίνα) καί νά ἔχει μιά λανθασμένη ἀντίληψη γιά τό τί θέλει νά τοῦ μεταδώσει ὁ ποιητής, μπορεῖ ὅμως νά προχωρήσει καί στήν «ἐνόρασή» τῆς, θέλω νά πῶ στήν ἀποκωδικοποίηση τοῦ μηνύματός της.

Ἐπίσης δέν πρόκειται γιά μεμονωμένες λέξεις. Ἀποτελοῦν ἕνα σύστημα ἔκφρασης, ἕνα ἴδιωμα πού ἔχει πληρότητα καί μακρόχρονη ἱστορία, πού ἔχει ὑπερεθνική καταγωγή καί ὑπερεθνική δυνατότητα κατανόησης, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι ἐξίσου πλούσιο μέ τήν ὁποιαδήποτε ἐθνική γλῶσσα πού καλύπτει ὅλες τίς μορφές ἀνθρώπινης δράσης κι ἐπικοινωνίας. Ἡ γλῶσσα τοῦ Ν.Κ. καλύπτει τίς μορφές ἀνθρώπινης δράσης κι ἐπικοινωνίας, ὅσες καί νάναι αὐτές, πού ὑπάρχουν σ' ἕνα στενότερο σχηματισμό ἀπό τήν κοινωνία, ὑπάρχουν δηλαδή σέ μιά κοινότητα πού παράγεται ἀπό τήν κοινωνία, ἀλλά λειτουργεῖ καί αὐτόνομα καί σέ ἐξάρτησή ἀπό τήν κοινωνία. Εἶναι μιά γλῶσσα περιθωριακή πού ἐκφράζει μιά περιθωριακή κοινότητα. Γλῶσσα πού πρέπει νά θεωρήσουμε, καί ἀπό τή μεγάλη συχνότητα, ἀπό τόν ἰδιωματικό μας χαρακτήρα καί ἀπό τόν σκοπό πού ἐπιδιώκει, σάν τή βασική γλῶσσα τοῦ Ν.Κ.

Προτάσεις γιά τήν ἀνάγνωση τοῦ Νίκου Καββαδία τῆς Ρέας Γαλανάκη

Μιά δευτερεύουσα ὁμάδα λέξεων ἀποτελοῦν αὐτές πού θά μπορούσαν νά τόν ἐντάξουν σ' ἕνα εὐρύτερο χώρο κοινωνικῶν σχέσεων, καταγωγῆς, συναισθηματικῆς καί πολιτισμικῆς ἀναφορᾶς, νά τοῦ δώσουν δηλαδή μιά πατρίδα σέ ἀντίθεση μέ τό ἄπατρι τῆς βασικῆς του γλῶσσας. Αὐτές εἶναι σημαντικά ἀραιότερες. Ἔχουν ὅμως μιά ἐντυπωσιακή αὔξηση ἀπό τήν πρώτη συλλογή στήν τελευταία. Στά εἴκοσι δύο ποιήματα τοῦ «Μαραμποῦ» (Α' ἔκδ. 1933) ὑπάρχουν γιά τήν Ἑλλάδα οἱ λέξεις: Ἄθινα, Γραικός, Ματαπάς, Ἑλλάδα καί τρία κύρια ὀνόματα: Ἀλέξης, Ἐλένη, Καίσαρ. Στά δεκατέσσερα ποιήματα τοῦ «Πούσι» (Α' ἔκδ. 1947) ὑπάρχουν οἱ λέξεις: Ἄθινα, ὁδός Σταδίου, Βόλος, Καισαριανή, Δίστομο, Θεσσαλονίκη, Βαρδάμης, Καλαμαριά, Αἰγαῖο, Σκύρος. Στά δεκαεξί ποιήματα τῆς τελευταίας του συλλογῆς «Τραβέρσο» (Α' ἔκδ. 1975) αὐτές οἱ λέξεις πυκνώνουν: Νάξος, Θιακιά, Μακεδόνας, Γρανικός, Κεφαλλονίτισσα, Δέσποινα ἢ Γαλακτοτροφούσα, Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, Ποσειδῶνας, Σφακιανός, Σαντορίνη, Ἀπόλλωνας, Εἶδα, Πυθέας, Πολύγυρος, Δασκαλιό, Φίλιππος, Ἰλιάδα, Ναυσικά κ.ἄ. Ἐκτός ἀπό τήν ἀριθμητική αὔξηση ὑπάρχει καί μιά οὐσιαστικότερη ἀλλαγὴ στή χρήση τους. Ὅσο περνοῦν τά χρόνια ὁ ποιητής χρησιμοποιεῖ λέξεις ἤδη φορτισμένες μέ κάποιο νόημα, γιατί ἡ ποιήσή του ἔχει ἀλλάξει ὕφος. Ἀπό ἀφηγηματική στήν πρώτη συλλογή ἔχει γίνει ὑπαινικτική στή δεύτερη καί τρίτη. Στήν τελευταία μάλιστα ἐξελισσεται σέ μυθοπλαστική στά τρία τελευταία της ποιήματα. Στόν ὑπαινεγμό ἡ λέξη φορτίζεται διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι στήν ἀφήγηση, καί διαφορετικά ἐπίσης ἐκπέμπει τή σημασία της, ἂν εἶχε ἀποκτήσει παλιότερα. Ἔτσι αὐτές οἱ λέξεις αὐξάνονται, γεγονός πού θά πρέπει ἀκόμα νά ἀντανακλᾷ τή συναισθηματική πορεία τοῦ ποιητῆ ἢ τίς αἰσθητικές του θέσεις, πάντοτε ὅμως μέ τούς τρόπους πού ὁ ἴδιος ἐντάσσεται ἀναπόδραστα στήν κοινότητα τῶν ναυτικῶν.

Ἐνα ἄλλο στοιχείο μέ λιγότερη κινητικότητα, ἀλλά πού ἀφορᾷ τήν «ἐλληνικότητα» τοῦ ποιητῆ, εἶναι οἱ ἀφιερώσεις του. Καί οἱ τρεῖς συλλογές εἶναι ἀφιερωμένες σέ τρία ξεχωριστά πρόσωπα. Ὅσο γιά τά ποιήματα, ἀπό τά εἴκοσιδύο τοῦ «Μαραμποῦ» τά δέκα εἶναι ἀφιερ-

ρωμένα, από τὰ δεκατέσσερα τοῦ «Πούσι» καί τὰ δεκατέσσερα καί ἀπό τὰ δεκάξι τοῦ «Τραβέρσο» τὰ δέκα. Ὅπως δὴ ποτε, πᾶν ἀπό τὰ μισά ποιήματα τοῦ Ν.Κ. ἀπευθύνονται, καί, τό κυριότερο, ἀπευθύνονται σέ Ἕλληνες. Αὐτές οἱ ἀφιερώσεις, ἄγνωστο ἀπό ποιούς προσωπικούς δρόμους τοῦ ποιητῆ προέρχονταν καί κατευθύνονταν, δέν ἐνσωματώνονται στό ποίημα, μένουν ἀνάμεσα στόν τίτλο καί στήν πρώτη στροφή αὐτάρκεις. Μονάχα σέ δύο ἀπό τὰ «Παραμῦθια τοῦ Φιλίππου» τό ὑπαρκτό πρόσωπο Φίλιππος παρουσιάζεται τὰ ἴδιο στους τελευταίους στίχους.

Οἱ τίτλοι τῶν ποιημάτων ἔχουν μιά σταθερή παρουσία καί μιά σταθερή προέλευση. Ἐκτός ἀπό τούς τίτλους τῶν συλλογῶν πού ἀντλοῦνται ἀπό τή ζωή τῶν ναυτικῶν, τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τούς τίτλους τῶν ποιημάτων. Οἱ δώδεκα ἀπό τούς εἰκοσιδύο στήν πρώτη συλλογή, οἱ ἑννέα ἀπό τούς δεκατέσσερεις στή δεύτερη καί οἱ ἑπτὰ ἀπό τούς δεκαεῖς στήν τρίτη προέρχονται ἀπό τή ζωή τῶν ναυτικῶν ἢ εἶναι κύρια ὀνόματα ξένων τόπων καί ἀνθρώπων. Ἴσως ἡ σταθερότητα τοῦ ἀριθμοῦ τους νά ὀφείλεται στό ὅτι ἀντλοῦνται ἀπό τή βασική γλώσσα τοῦ ποιητῆ, γιατί μόνο ὅ,τι δέν στηρίζεται σ' αὐτήν ἔχει ἀξιομειώσεις ἀπὸ τήν εὐθραυστη ἀτομικότητα μέσα στήν συνείδηση τῆς κοινότητας πού ὑπερισχύει.

Στή συλλογή «Μαραμποῦ» ὁ ποιητικός λόγος εἶναι ἀφηγηματικός. Ἡ ἀφήγηση γίνεται συνήθως στό πρῶτο ἐνικό πρόσωπο καί ἀκολουθοῦν σέ ἴσες ἀναλογίες τό πρῶτο πληθυντικό καί τό τρίτο ἐνικό. Τά ὑπόλοιπα πρόσωπα ἀφηγοῦνται σπᾶνια. Ἀπό τόν ποιητή-ἀφηγητή, εἴτε ἀπό ἕναν τρίτο πού τόν ὑποκαθιστᾷ, ἐξιστορεῖται συνήθως ἡ αἰτία πού ὀδήγησε τό ἄτομο νά ἐνταχθεῖ σέ μιά περιθωριακή κοινότητα· ἐξιστοροῦνται οἱ κοινές ἐμπειρίες ἢ οἱ ἀτομικές ὅταν γενικεύονται καί ἐκφράζουν τήν κοινότητα· ἄλλοτε γίνεται μιά καθαρά συλλογική ἀφήγηση στό πρῶτο πληθυντικό πρόσωπο. Ἐμβόλιμα τὰ ὑπόλοιπα ρηματικά πρόσωπα ἀφηγοῦνται, ἀλλά κι αὐτά γιά κοινές στους ναυτικούς ἐμπειρίες. Οἱ καταστάσεις πού περιγράφονται ἐκφράζονται μέ παρωχημένους χρόνους ἢ μέ τόν ἐνεστώτα. Ὡστόσο μέσα στό ἴδιο τό ποίημα ἡ ἀφήγηση δέν διατηρεῖ πάντα τή μονοχρονικότητά της. Μικρές ρωγμές τοῦ χρόνου, ἀραιά καί ἀνεπαίσθητα· ἕνα πιο σπάνιο γιά τή συλλογή ρηματικό πρόσωπο πού παρέρχεται, ἐρεθίζον τόν ἀναγνώστη μέ τήν ξαφνική τους κίνηση μέσα στό ποίημα.

Στή συλλογή «Πούσι» τὰ ποιήματα ἔχουν γίνει ὑπαινικτικά. Ἡ ἀλλαγὴ στήν ὀμιλία τοῦ ποιητῆ ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τή χρήση ρηματικῶν προσώπων καί χρόνων μέσα στό ἴδιο ποίημα. Τό β' ρηματικό πρόσωπο συναντιέται πολύ συχνά. Αὐτό εἶναι μιά σημαντική διαφορά ἀπό τό «Μαραμποῦ», ὅπου τό β' πρόσωπο δέν συναντιέται καθόλου. Τό ποίημα στό «Πούσι» πολλές φορές, παρά τὰ πρόσωπα καί τούς χρόνους, μένει μονολογικό. Ἄλλες φορές πάλι ἀπευθύνεται σ' ἕνα πρόσωπο, πού εἶναι συνήθως γυναικεῖο. Οἱ ἐμπειρίες καί οἱ καταστάσεις τοῦ «Μαραμποῦ» μένουν οἱ ἴδιες, ἀπλῶς ἡ τεχνική γίνεται πιά ὑπαινικτική. Δέν ὑπάρχουν πιά ἱστορίες μέ ἀρχή καί τέλος, δέν ὑπάρχουν πρόσωπα μέ ἀρχή καί τέλος. Οἱ λέξεις του γίνονται πιο εὐκίνητες

συνταγμένες μέ περισσότερη νοηματική φαντασία, γίνονται πιο πολυσήμαντες συνταγμένες ὑπαινικτικά.

Στή συλλογή «Τραβέρσο» διατηρεῖται τό ὑπαινικτικό ὕφος τοῦ «Πούσι», μέ πολλά πρόσωπα καί χρόνους, μέ κυριαρχία τοῦ β' ἐνικοῦ προσώπου, μέ ἐντονότερο μονόλογο καί πολλές φορές μέ διάλογο. Ὑπάρχει μιά καινοτομία σχετικά μέ τίς προηγούμενες συλλογές: ἐκτός ἀπό τό *Fata Morgana* καί τὰ τρία ποιήματα στό «*Νανούρισμα γιά παιδιά καί γιά γέρους*» ἀναφέρεται σ' ὅλα τὰ ποιήματα ἡ χρονολογία πού γράφτηκαν. Ἀναφέρεται ἀκόμη σέ ἑννέα ποιήματα καί ὁ τόπος πού γράφτηκαν. Χρονικά καλύπτουν τό διάστημα ἀπό τό 1951 ὡς τό 1975. Τοπικά, εἶναι ὅλα γραμμένα ταξιδεύοντας ἢ ἐξῶ ἀπό τήν Ἑλλάδα, ἐκτός ἀπό ἕνα πού γράφτηκε στήν Ἀθήνα. Αὐτές οἱ τοπικές ἀναφορές, πού ὑπογραμμίζουν κατά κάποιον τρόπο τή βασική γλώσσα τοῦ Ν.Κ., ὑπάρχουν στή συλλογή ὅπου ὑπάρχουν καί οἱ περισσότερες ἀναφορές στήν Ἑλλάδα μέσα στά ποιήματα. Στό τμήμα τῆς συλλογῆς «Τά παραμῦθια τοῦ Φιλίππου» ἐπιστρέφει σέ μιά μορφή ἀφήγησης, πού εἶναι πιά μυθοπλαστική, κι ἐπομένως δέν εἶναι ρεαλιστική, ἀλλά φανταστική. Χρησιμοποιεῖ σάν ὑλικό παλιές ἱστορίες (τό ταξίδι τοῦ Μάρκο Πόλο, τήν Τρωική ἐκστρατεία, τίς περιπέτειες πλοίων καί ἀνθρώπων σέ παλιότερους αἰῶνες), πού τίς μεταπλάθει γιά νά τίς πει σάν παραμῦθια στόν μικρό Φίλιππο. Τά ρηματικά πρόσωπα εἶναι κυρίως τό γ' ἐνικό καί τό α' πληθυντικό, πρόσωπα πού ἀφηγοῦνται καί προϋπάρχουν στό «Μαραμποῦ» πρὶν ἀπό σαράντα χρόνια, ἀλλά μέ διαφορετικό ὕφος. Τὰ τρία αὐτά ποιήματα εἶναι πολύ κοντά στό ὕφος τοῦ «Πούσι» καί τοῦ πρῶτου μέρους τοῦ «Τραβέρσο».

Τὰ ποιήματα τοῦ Ν.Κ. ἔχουν σταθερή μορφή, παρόλο πού πολλά χρόνια χωρίζουν τήν μιά συλλογή ἀπό τήν ἄλλη. Ἀποτελοῦνται ἀπό πολλές στροφές. Ἡ στροφή ἔχει τέσσερεις στίχους ὁμοιοκατάληκτους. Μοναδικές ἐξαιρέσεις στό σύνολο τῶν πενήνταδύο ποιημάτων, ἐξαιρέσεις πού ἀφοροῦν μονάχα τόν ἀριθμό τῶν στροφῶν στό ποίημα καί τῶν στίχων στή στροφή, εἶναι τὰ ποιήματα ὁ *πλότος Νάγκελ* καί ἡ *Μαύρη Λίστα* ἀπό τό «Μαραμποῦ», τό *Νανούρισμα γιά μωρά καί γιά γέρους* καί *Marco Polo* ἀπό τό «Τραβέρσο». Εἶναι ἡ μορφή μέσα ἀπό τήν ὅποια ὁ ποιητής ἐξέφρασε πρώτη φορά καί μέ ἐπιτυχία τή ζωή τῆς κοινότητας στό «Μαραμποῦ». Δέν γνωρίζουμε ἂν αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ὁ Ν.Κ. διατήρησε αὐτή τή μορφή, ὅταν ἡ ποίηση δέν διατηροῦσε πιά κανένα ἀπό τὰ παραδοσιακά της στοιχεία, ἐνσωματώνοντας σ' αὐτή τή μορφή τελείως μὴ παραδοσιακή γλώσσα. Μιά ἄλλη διαφορά ἀνάμεσα στό «Μαραμποῦ», στό «Πούσι» καί στό «Τραβέρσο» εἶναι ὅτι ἐνῶ στήν πρώτη συλλογή ἡ τετράστιχη στροφή ἀποτελεῖ συχνότατα μιά πρόταση ἢ δύο προτάσεις γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἀφήγησης, στίς μετέπειτα συλλογές ἡ πρόταση περιορίζεται σ' ἕνα στίχο ἢ τό πολύ σέ δύο ἐξυπηρετώντας τό ὑπαινικτικό ὕφος. Στά ποιήματα *Νανούρισμα γιά μωρά καί γιά γέρους* καί *Παιδεία* τοῦ «Τραβέρσο» οἱ στροφές εἶναι διστιχες, τριστιχες ἢ καί τετράστιχες, μέ ὁμοιοκαταληξία καί μικροῦς στίχους. Μικροὶ στίχοι ὑπῆρχαν σέ πολλά ποιήματα τοῦ «Πούσι» καί στό β' μέρος τοῦ ποιήματος *Fata Morgana* τοῦ «Τραβέρσο». Ἄρκετά ἤδη στοιχεία προσδιορίζουν τήν ποίηση τοῦ Ν.Κ. σάν

τήν προσωπική του διερεύνηση μιᾶς κοινότητας ανθρώπων, στήν ὁποία ἀνήκει κι ὁ ἴδιος καί εἶναι ἀποκομμένη ἀπό τήν ἀστική, συνήθως, κοινωνία, πού τήν παρήγαγε. Μέσα ἀπό τά ποιήματα ἐπιβεβαιώνεται ἡ περιθωριακότητα τῆς κοινότητας μέ μερικά τυπικά χαρακτηριστικά. Τό πρῶτο εἶναι ἡ ἀδιάκοπη μετακίνηση τῶν ναυτικῶν, πού δέν τούς ἐπιτρέπει νά ἐνταχθοῦν στίς κοινωνικές λειτουργίες, οὔτε νά προσαρμοστοῦν στίς κοινωνικές συμβάσεις. Ἡ ζωὴ τῆς κοινωνίας ὑπάρχει θετικά ἢ ἀρνητικά ἢ μεταθετικά μονάχα στό συναισθηματικό καί στό φανταστικό κόσμο τοῦ ναυτικοῦ χωρίς νά γίνεται πράξη. Τό δεύτερο, εἶναι ἡ σύνθεση τῆς κοινότητας, στήν περίπτωση αὐτῆ τοῦ πληρώματος τοῦ πλοίου, ἀποκλειστικά ἀπό ἄντρες διαφόρων ἐθνικοτήτων, πού ζοῦν μαζί γιά ἓνα ἀκαθόριστο χρονικό διάστημα, κι ἂν χωρῖσιν θάνατι γιά νά ξαναβροθοῦν σέ μιὰ παρόμοια σύνθεση. Τρίτο χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι αὐτοί οἱ ἄντρες συνυπάρχουν μέσα στίς σχέσεις ἐργασίας, οἱ ὁποῖες ὅμως, κατά τόν Ν.Κ., ποτέ δέν διαιροῦν ταξικά τά μέλη τῆς κοινότητας, ἀλλά ὑπάρχουν ἐνοποιητικά, ὄχι ὡς πρὸς τό πλήρωμα τό ἴδιο, ἐνοποιητικά γιά νά ἀντιπαρθέσουν τό πλήρωμα στήν κοινωνία. Ὁ Ν.Κ. στά ποιήματά του ἀποσιωπᾷ αὐτὴ τὴ διαίρεση καταρχὴν τοῦ πληρώματος καί κατόπιν τοῦ β' συγκριτικοῦ, τῆς κοινωνίας. Τό μόνο σημεῖο ὅπου φαίνεται τό πρόσωπο τοῦ ἡγέτη, ἐδῶ τοῦ καπετάνιου, εἶναι γιά νά τιμωρηθεῖ ἢ νά τρελαθεῖ, ὅταν ὀδηγήσει τό πλοῖο στήν καταστροφή.

Ἄν θεωρήσουμε τά παραπάνω χαρακτηριστικά ἀρκετά, ἢ πάντως ἀποφασιστικά γιά τόν προσδιορισμό τῆς ζωῆς τῶν ναυτικῶν σάν περιθωριακῆς κοινότητας, μένει ἡ ἀπόπειρα περιγραφῆς τῆς ἀπό τά στοιχεῖα πού δίνει ὁ ποιητής γιά τὴ συμπεριφορά τῶν μελῶν τῆς. Αὐτὴ ἡ συμπεριφορά χαρακτηρίστηκε «ἀμαρτωλή» ἀπό τὴν ἀστική κοινωνία, πού χρησιμοποίησε βέβαια τά δικά τῆς ἠθικά κριτήρια. Καί συνήθως, ἀφοῦ προσθέσει στήν ἀμαρτία τῶν περιθωριακῶν τὸν ἐξοβελισμό τοῦ ἀπὸ τό σῶμα τῆς, θεωρεῖ τό ἄθροισμα ἀκίνδυνο γιά τὴν ὑπαρξὴ τῆς καί βρίσκει ἐντέλει «γοητευτικὴ» ὁποιαδήποτε περιθωριακὴ ἔκφραση, πού στό κάτω κάτω τῆς ἀφήνει περιθώρια δῆθεν συμμετοχῆς στήν «ἀμαρτία». Ὅμως τό κύριο πρόβλημα στά ποιήματα τοῦ Ν.Κ. εἶναι ὅτι: α) τά μέλη πού ἀπαρτίζουν τὴν κοινότητα ἔχουν ἄλλης ἀντίληψης καί πολιτισμοῦ συμπεριφορά, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀνήκουν στήν κοινότητα καί β) ἡ συμπεριφορά τῶν μελῶν γίνεται προβληματικὴ στό βαθμό πού τό μέλος ἐξαρτᾶται ἀκόμη ἀπὸ τὴν κοινωνία πού προῆλθε. Ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ συνέχεται ἐλλοχεύει.

Ἄν μέ τὴ βασική του γλώσσα, ὅπως τὴν ὄρισαμε προηγουμένα, ζήτησε ὁ ποιητής νά ἐκφράσει τὴ συμπεριφορά αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς κοινότητας, θά μπορούσε νά ἐντοπιστεῖ ἡ χρῆση ἄλλων ὁμάδων λέξεων (π.χ. ὄσων ἀναφέρονται στήν ἐθνικότητα) γιά νά ὀρίσουν τό «ὡς πρὸς» τῆς κοινότητας, δηλαδή τὴ σχέση μέ τὴν κοινωνία. Ἄν αὐτό πού θέλει νά ὀρίσει εἶναι, καί φαίνεται νά εἶναι, αὐτὴ ἡ σχέση τοῦ ἀποκομμένου μέλους μέ τὸν κοινωνικό κορμό, τό πραγματοποιεῖ μέ τὴν συνυπαρξὴ μιᾶς βασικῆς γλώσσας καί μιᾶς δευτερεύουσας ὁμάδας λέξεων, ὅπου ἡ βασικὴ μένει κυριαρχικὴ, ἰδιωματικὴ, κλειστὴ καί ποικίλη σ' ὅλα τά ποιήματα, ἐνῶ ἡ ὁμάδα αὐξομειώνεται ὅσον ἀφορᾷ τὴ συχνότητα καί τὴ σημα-

σία τῶν λέξεων τῆς. Αὐτὴ ἡ σχέση εἶναι ὁ κατεξοχὴν χώρος πού ταξίδεψε ὁ ποιητής Ν.Κ.

Τό μέλος τῆς κοινότητας κινεῖται μέσα στὴ δίσημη σχέση ἔρωτα-θανάτου. Ἡ παλινδρόμηση ἀνάμεσα στά δύο σημεῖα δίνει τὸν τύπο ζωῆς τοῦ ναυτικοῦ. Ὁ Ν.Κ. δίνει τὸν παρακάτω τύπο: Τό μέλος τῆς ὁμάδας εἶναι ἔρωτικά διχασμένο. Διχασμένο ἀνάμεσα στίς πρόσκαιρες ἔρωτικές σχέσεις μέ κοινές γυναῖκες τῶν λιμανιῶν καί στίς ἔρωτικές, πραγματικές ἢ φανταστικές, μυθοποιημένες σχέσεις μέ κυρίες πού ταξιδεύουν ἢ πού εἶχε ἀγαπήσει παλιότερα, σημαδεμένες, ὅμως ἀπαραιτήτως ἀπὸ κάποιο προσωπικό τους δράμα. Θεωρεῖ τίς δεύτερες αὐτὲς σχέσεις καθοριστικές, προσπαθώντας ἴσως νά ἐξισορροπήσει τίς συνεχεῖς μετακινήσεις καί τίς πρόσκαιρες σχέσεις μέ τὴν μονιμότητα πού ἡ ἀστική κοινωνία ἐπιβάλλει σάν πρότυπο ἔρωτικῶν σχέσεων.

Ἄριστοκρατικὴ, λεπτή, καί μελαγχολικὴ,
κόρη ἐνός πλούσιου Αἰγύπτου ὁπού ἔχε αὐτοκτονήσει,
ταξίδευε τὴ λύπη τῆς σέ χώρες μακρινές,
μήπως ἐκεῖ γινότανε νά τήνε λησμονήσει...

Κι ἐγὼ πού μόνον ἐταιρῶν ἐγνώριζα κορμιά,
κι εἶχα μιὰν ἀβουλή ψυχὴ δαρμένη ἀπ' τὰ πελάη,
μπροστὰ τῆς ἐξανάβρισκα τὴν παιδικὴν χαρὰ
καί σάν προφήτης, ἐκστατικός τὴν ἄκουα νά μιλάει...

(«Μαραμποῦ», *Μαραμποῦ*, σ. 14, 5).

Ταξίδευες κυνηγημένη ἀπὸ τὴ μοῖρα σου
γιά τὴν κατάλευκη μὰ πένθιμη Ἑλβετία,
πάντα στό deck, σέ μιὰ σαίζ-λόγγη πεσμένη, κάτωχρη
ἀπ' τὴ γνωστὴ καί θλιβερώτατην αἰτία...

Ἔστερα σ' εἶδα στὴ Μαρσίλια σάν ἐχάθηκες
μέσα στό θόρυβο χωρὶς νά στρέψεις πίσω.
Κι ἐγὼ πού μόνο τὴν ὑγρὴν ἔκταση ἀγάπησα,
λέω: πὼς ἐσένα θά μπορούσα ν' ἀγαπήσω.

(«Μαραμποῦ», *A bord de l' "Aspasia"* σ. 42, 3).

Σπάνια πραγματώνεται μιὰ βαθύτερη σχέση μέ κοινὴ γυναῖκα, ὅταν ἡ γυναῖκα αὐτὴ ξυπνᾷ ἄλλες μνήμες στό δέκτη, ὅπως τῆς πατρίδας του, τῶν παιδικῶν του χρόνων, καί ἡ ἴδια καταλαβαίνει ὅτι ἀνήκει κι αὐτὴ σέ μιὰν ἄλλη περιθωριακὴ κοινότητα ἀνθρώπων. Συνήθως αὐτὲς οἱ σχέσεις ἔρχονται καί φεύγουν, ἄλλες ἀνώδυνα, ἄλλες μέ κάποια ἔστω πίκρα.

Πολλές φορές περίεργες τὴν ἐκυκλῶναν σκέψεις
καί προσπαθοῦσε —μοῦ ἔλεγε— συχνὰ νά θυμηθεῖ,
τό νοῦ τῆς βασανίζοντας τίς ὥρες τῆς ἀνίας,
ὄσους μαζί τῆς εἶχανε μιὰ νύχτα κοιμηθεῖ.

Ἦρες πολλές ἐκοίταζα τά σκοτεινὰ τῆς μάτια
κι ἐνόμιζα πὼς ἔβλεπα βαθιά μέσα σ' αὐτὰ
τρικυμισμένες θάλασσες, νησιά τοῦ ἀρχιπελάγους
καί καραβῆκια πού ἔφευγαν μέ τὰ πανιά ἀνοιχτά.

(«Μαραμποῦ», *Gabrielle Didot*, σ. 39)

Ἐκτός ἀπό τῆς σχέσης πού θά ἔπρεπε νά μείνουν μόνιμες καί δέν ἔμειναν πιστοποιεῖται πάντοτε ἕνα ψυχικό τραῦμα τοῦ ναυτικοῦ, πού φαίνεται νά ἔχει ἐπηρεάσει ὀλοκλήρη τή ζωή του καί μερικές φορές νά ἦταν αὐτή ἡ αἰτία τῆς ἀναχώρησής του ἀπό τήν κοινωνία. Ὅπως-δήποτε ὁμως ἡ σχέση τοῦ περιθωριακοῦ μέ τήν κοινωνία διαμέσου ἐνός ἐρωτικοῦ δεσμοῦ παρουσιάζεται μέ τραυματικές καταβολές. Στό «Πούσι» καί στό «Τραβέρσο» ἴσως βαραίνει περισσότερο ἡ μοναξιά, γιατί τό δεύτερο ἐνικό πρόσωπο ἀπευθύνεται σέ κείνην καί παρουσιάζεται πολύ συχνά, ἄσχετα ἂν ὁ ποιητής ἐννοοῦσε ἕνα ἢ περισσότερα ὑπαρκτά πρόσωπα. Σ' αὐτά τά μεταγενέστερα ποιήματα ὁ ναυτικός συμπεριφέρεται ἑτερόκλητα, πότε καλώντας τή γυναίκα νά τόν συντροφέψει στό ταξίδι, πότε διώχνοντάς την γιά νά μείνει θαρραλέα μόνος.

Φύγε. Ἐσέ σοῦ πρέπει στέρεα γῆ.
Ἦρθες νά μέ δεῖς κι ὁμως δέ μ' εἶδες.
Ἐχω ἀπ' τά μεσάνυχτα πνιγεῖ
χίλια μίλια πέρα ἀπ' τίς Ἐβρίδες.
(«Πούσι», Πούσι, σ. 70)

Γράφει ἡ προπέλα φεύγοντας ξωπίσω: «σέ προδίνω»,
κι ὁ γρύλλος τό ξανασφυραεῖ στριγγά τοῦ τιμονιοῦ.
Μή φεύγεις. Πές μου, τό πνιξες μιά νύχτα στό Λονδίνο
ἢ στό βρωμιάρικα νερά κάποιου ἄλλου λιμανιοῦ;
(«Πούσι», Ἐσμεράδα, σ. 82)

Παρακαλῶ σε κάθισε νά ξημερώσει κάπως.
Χρῶμα νά δῶ, τό πράσινο καί τίντες μυστικές.
Κι ἀπέ, τό θρύλο νά σοῦ πῶ πού μοῦπε μαῦρος κάπος
τή νύχτα πού μᾶς ἔγλειφε φωτιά στό Μαρακές.
(«Τραβέρσο», Μουσῶνας, σ. 11)

Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ σχέση ὁδηγεῖ τό ναυτικό εἴτε νά θανατώσει στή φαντασία του, εἴτε μέ κάποιον τρόπο νά τιμωρήσει τήν γυναίκα πού τόν πρόδοσε κάπου στή στεριά ἢ ἀλλοιῶς τόν ἔχει τραυματίσει. Ὅλα αὐτά γίνονται μέ ὑπαινιγμούς στό «Πούσι» καί στό «Τραβέρσο», ὥστε ἡ ἔλλειψη φυσικῆς ροῆς καί ἡ παρουσία μόνο τοῦ κατασταλάγματος τῆς σχέσης στήν ψυχή, ὅποιο καί νάναί αὐτό τό καταστάλαγμα, νά ἐντείνει τήν ἀπέραντη ἐρωτική μοναξιά τοῦ περιθωριακοῦ καί τήν ἴδια στιγμή νά τό ἐλευθερώνει ἀπό τήν τραυματική σχέση μέ τήν πλήρη παραδοχή κι ἀπόφαση τῆς μοναξιάς του.

...Τῆς θάλασσας κατανικῶντας τούς θανάτους
στήν ἀνεμόσκαλα σέ θέλω νά φανεῖς.

Φύκια πλεγμένα στό μαλλιά στό στόμα φύκια.
Ἐτσι ὡς ἐκοιμήθηκες γιά πάντα στό βαθειά
κατάστιχτη, πελεκημένη ἀπό σπαθιά,
διπλά φορώντας τῶν Ἰνκάς τά σκουλαρίκια.
(«Πούσι», Καραντί, σ. 84)

Μέ τό καράβι τοῦ Θησέα σ' ἀφήσαμε στή Νάξο.
Γυμνή, μ' ἕνα στό πόδια σου θαλασσινό σκουτί.
Σέ ποιές σπηλιές ἐκρύφτηκες καί πῶς νά σέ φωνάξω;
Κοστάρω κι ὄλο μέ τραβᾶει μακριά τό καραντί.
(«Τραβέρσο», Fresco, σ. 14)

Τί νά σοῦ τάξω, ἀτίθασο παιδί, νά σέ κρατήσω;
Παρηγοριά μου ὁ σάκος μου σ' Ἀμερική κι Ἀσία.
Σύρμα πού κόπηκε στό δυό καί πῶς νά τό ματίσω;
Κατακαχημένη, ἡ θάλασσα μισαίει τήν προδοσία...
(«Τραβέρσο», Πικρία, σ. 37)

Ἐκτός ἀπό τή σχέση τοῦ ναυτικοῦ μέ τίς γυναῖκες ὑπάρχει στή ζωή του κι ἕνα ἄλλο εἶδος ἐρωτικῆς σχέσης: ἡ ὑποκατάσταση τοῦ μόνιμου ἐρωτικοῦ δεσμοῦ ἢ, ἀλλιῶς, ἡ ὑποκατάσταση τῶν σταθερῶν νημάτων μέ τήν κοινωνία μέσα ἀπό τήν ἀγάπη τοῦ ναυτικοῦ: α) γιά διάφορα ἀντικείμενα, ὅπως πίπες, μαχαίρια, ἢ ξύλινη γοργόνα β) γιά διάφορα ζῶα, ὅπως γάτες, μαϊμούδες καί γ) τό κέντημα τατουάζ. Τά μαχαίρια καί οἱ πίπες ἔχουν τή δική τους μακρόχρονη ἱστορία συνδεμένη μέ ἔρωτες, θανάτους καί πάθη ἄλλων ἀνθρώπων πρὶν τ' ἀποκτήσει ὁ ναυτικός. Ἡ στοργή τοῦ ναυτικοῦ γιά τά ζῶα, πού τόν συντροφεύουν ἕνα διάστημα στό ταξίδι του, ἔχει πάντοτε ἄσχημο τέλος. Καί τό τατουάζ, ἀφοῦ τόν παρηγορήσει ἕνα διάστημα, μένει κάποτε μιά ἀνεξίτηλη κι ἐνοχλητική ὑπόμνηση στό πετσί του. Ἄς σημειώσουμε ἤδη ἀπό ἐδῶ πῶς, ὅταν ὁ ναυτικός αὐτοκτονεῖ, χρησιμοποιεῖ συνήθως τό ἐρωτικό ὑποκατάστατο σά μέσο γιά νά πεθάνει.

Στό ρεμβασμό καί στό θυμό μέ τή γυναίκα μοιάζει
κι οἱ ναῦτες περισσότερο τήν ἀγαποῦν γι'αυτό
κι ὅταν ἀργά καί ράθυμα στό μάτια τούς κοιτάζει,
θαρρεῖς ἕναν παράξενο πῶς φέρονε πυρετό.
(«Μαραμποῦ», Οἱ γάτες τῶν φορηγῶν, σ. 23)

Ἡ ξύλινη πού ὄλοι ἀγαπήσαμε γοργόνα
καθῶς βουτᾶ παίρνει παράξενες ἀνάσες.
Προτοῦ κολλήσουμε γιά πάντα στίς Σαργάσες
μᾶς πρόδωσε μ' ἕνα πνιγμένο στό Νορόνα.
(«Πούσι», Μαρῆα, σ. 94)

Κάποια βραδυά ὡς περνούσαμε ἀπό τό Bay of Bisky
μ' ἕνα μικρό τόν βρήκαμε στό στήθια του σπαθί.
Ὁ πλοίαρχος εἶπε: «Θέλησε τό στίγμα του νά σβῆσει»,
καί διέταξε στήν θάλασσα τήν κρύα νά κηδευτεῖ.
(«Μαραμποῦ», William George Allum, σ. 57)

Ὁ θάνατος στό καράβι ἔχει τό δικό του τυπικό, πού τόν κάνει νά διαφέρει ἀπ' τό θάνατο στήν κοινωνία: ὁ ναυτικός ρίχνεται στή θάλασσα δίχως τό μνημα πού θά μπορούσε νά προσφέρει ἀνακούφιση στή θλίψη τῶν δικῶν του. Ἡ τελετή ὑπάρχει μόνο στή μνήμη τῶν

συντρόφων του, δὲν ἀφορᾶ κανέναν ἄλλο, μὲ μυστικιστική σχεδὸν ἀποκλειστικότητα. Ὁ ἐνταφιασμός στὴ θάλασσα θεωρεῖται τὸ ἰδανικό τέλος γιὰ ἕνα ναυτικό, τὸ ἐπισφράγισμα τῆς ὑπαρξῆς καὶ μὴ ὑπαρξῆς του ταυτόχρονα γιὰ τὴν κοινωνία, τὸ ἐπισφράγισμα τῆς γενναίας ἐξαιρέσεώς του ἀπὸ τὸν κανόνα.

Κι ἐγώ, πού τόσο ἐπόθησα μιά μέρα νά ταφῶ
σέ κάποια θάλασσα βαθειά στίς μακρινές Ἰνδίες,
θά ἔχω ἕνα θάνατο κοινό καὶ θλιβερό πολὺ
καὶ μιά κηδεῖα σάν τῶν πολλῶν ἀνθρώπων τίς κηδεῖες.
(«Μαραμπού», *Mal du report*, σ. 53)

Γιὰ τὸ ἄστρο τῆς Ἀνατολῆς κινήσαμε μικροί.
Πουλί, πουλάκι στεριανό, θάλασσα δέ σου πρέπει.
Καὶ σέ πού σέ φυτέψαμε, παιδί, στό Κονακρί,
μὲ γράμμα συμβουλευτικό τῆς μάνας σου στὴν τσέπη.
(«Πούσι», *Λύχνος τοῦ Ἀλαδδίνου*, σ. 95)

Γέρο, σοῦ πρέπει μοναχά τὸ σίδηρο στά πόδια,
δύο μέτρα παραβόπανο κι ἀριστερά τιμόνι.
Μιά μέδουσα σ' ἀντίκρουσε γαλάζια καὶ σιμώνει
κι εἶναι βυθός πού βόσκουμε σαλάχια καὶ χταπόδια.
(«Τραβέρσο», *Πικρία*, σ. 37)

Ὁ ναυτικός ζεῖ εἴτε μὲ τὴν ἀπειλή τοῦ ἀναπόφευκτου θανάτου, πού συνεπάγεται ἡ δουλειά του καὶ τὸν συνοδεύει ἀσταμάτητα, εἴτε μὲ μιά μόνιμη ἰδέα αὐτοκτονίας. Ὅπως εἶπαμε πιο πάνω, αὐτοκτονεῖ πολλές φορές μὲ τὸ μαχαίρι πού ἀγαπᾶ καὶ τὸ ἀγόρασε γιατί συνδεόταν μὲ τραγικές ἱστορίες ἔρωτα, αὐτοκτονεῖ γιὰ νά ἀποστιγματιστεῖ ἀπὸ τὸ ἀκατάλυτο τατουάζ, αὐτοκτονεῖ μέσα ἀπὸ τὰ ἐρωτικά του ὑποκατάστατα συνδέοντας πάλι ἀναπόδραστα καὶ τελετουργικά τὸν ἑαυτό του, σάν περιθωριακὴ μονάδα, μὲ τὴν μνήμη τῶν τραυμάτων καὶ μέσα ἀπ' αὐτὰ μὲ τὴν ἀρνηση τῆς κοινωνίας. Πρὶν ἀπ' τὸ θάνατο, ἀφέθηκε γιὰ χρόνια ἀλλά μάταια, στὴν ψευδαισθητικὴ φυγὴ τῶν ναρκωτικῶν, πού κάπνιζε μὲ τὴν ἀγορασμένη πίπα, τάλαιπωρήθηκε ἀπὸ νευρώσεις φτάνοντας σχεδὸν μέχρι τὴν τρέλλα.

Ἐχω μιά πίπα ξύλινη παράξενα γλυμένη.
Βλέπω καπνίζοντας τὰ πιο παράδοξα ὄνειρά μου.
Σκέφτομαι: «Θά ἔναι μαγική». Μά πάλι λέω, μὴ φταίει
ὁ ἐγγλέζικος βαρὺς καπνός κι ἡ νευρασθένειά μου;
(«Μαραμπού», *Ἐχω μιά πίπα*, σ. 33)

Ἡ λαμαρίνα!... ἡ λαμαρίνα ὅλα τὰ σβύνει.
Μᾶς ἔσφιξε τὸ Kuro Siwo σά μιά ζώνη
κι ἐσύ κοιτᾶς ἀκόμη πάνω ἀπ' τὸ τιμόνι,
πῶς παίζει ὁ μπουσουλὰς καρτίνι μὲ καρτίνι.
(«Πούσι», *Kuro Siwo*, σ. 72)

Τὸ μόνο πρόσωπο πού μένει σταθερό καὶ ὑπαρκτὸ μέσα στὴν κοινωνία εἶναι ἡ μητέρα τοῦ ναυτικοῦ, μὲ τὴν προσπάθειά της νά τὸν ἀποτρέψει ὅσο ἦταν μικρός ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴ θάλασσα, καὶ νά τὸν ἐντάξει ὁμαλά μέσα στὴν κοινωνία πού ζοῦσε. Περισσότερο ὅμως ἀναφέρεται ὅταν ὁ ποιητὴς μιλά γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ναυτικοῦ, μὲ τὴν ἀναμονὴ τῶν σίγουρων καὶ εὐπρόσδεκτων δακρύων της, μὲ τὴν διαίσθησή της νά τὸν ἀποτρέψει ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ νά τὸν συμβουλευεῖ, μὲ τὸ φόβο τῆς πίκρας της.

Μά εἶναι κάτι πιο βαθύ πού μὲ λερώνει
—Γιέ μου, πού πᾶς; —Μάνα, θά πάω μὲ τὰ καράβια.
(«Τραβέρσο», *Οἱ ἑφτά νάνοι καὶ τὸ SS Lyrenta*, σ. 20)

Θά πάω πιά γιὰ μακρινὰ ταξίδια νά μιλῶ
κι οἱ φίλοι θά νομίζουνε πῶς τὰ ἔχω πιά ξεχάσει,
κι ἡ μάνα μου, χαρούμενη, θά λέει σ' ὅποιον ρωτᾷ:
«Ἦταν μιά λόξα νεανική, μά τώρα ἔχει περάσει».
(«Μαραμπού», *Mal du report*, σ. 52).

Κοῦκο φοροῦσες κάτασπρο μικρός καὶ κολλαρίνα.
Ναυτάκι τοῦ γλυκοῦ νεροῦ...
...Βίρα, Κεφαλονίτισσα, καὶ μάνα τὸ καντήλι
Σέ λόφο γαπωνέζικο κοιμᾶται τὸ σερνὸ.
(«Τραβέρσο», *Yaga-yaga*, σ. 17)

Οἱ σχέσεις τῶν ἀνδρῶν μελῶν τῆς κοινότητας παρουσιάζονται ἔντονα συντροφικές, σάν ἀποτέλεσμα τῆς κοινῆς πολὺχρονης ζωῆς, τῶν ἴδιων κινδύνων, τῶν ἴδιων ἐμπειριῶν, τῆς ἴδιας ἐργασίας —καὶ ἐφόσον ὁ Ν.Κ. ἀποφύγει, ὅπως εἶπαμε, τίς ἀντιθέσεις πού θά μπορούσαν νά προκύψουν μέσα στὴν κοινότητα. Αὐτὲς οἱ συντροφικές καὶ βαθειὰ τρυφερές σχέσεις τῶν περιθωριακῶν ἀντρῶν στηρίζονται πάνω στὴν προσωπικὴ ἰοναξιά τοῦ καθενός. Ὁ ναυτικός στερεῖται καὶ τὸν στοιχειωδῆ πυρήνα συντροφικῆς μεσοστὴν οἰκογένεια. Ὁ μόνος δρόμος γιὰ νά διοχετευθεῖ ἡ φυσικὴ του τρυφερότητα εἶναι ἡ ἀγάπη στοὺς συντρόφους.

Μέσ' στό τεράστιο σῶμα του εἶχε μι' ἄθωα καρδιά.
Κάποια νυχτιά, μέσα στό μπάρ Ρετζίνα, —στὴ Μαρσίλια,
γιὰ νά φυλάξει ἐμένανε ἀπ' ἕναν Ἰσπανό,
ἔφαγε αὐτὸς μίαν ἀδειανή στὴν κεφαλή μπουτίλια.
(«Μαραμπού», *Ἐνας νέγρος θερμαστής ἀπὸ τὸ Τζιμπουτί*, σ. 37)

Οἱ διαφορές στὴν ζωὴ τῆς κοινότητας ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴν κοινωνία, ἡ ἀπόφαση μᾶλλον νά ἐνταχθεῖ κανεὶς σέ μιά περιθωριακὴ κοινότητα καὶ ν' ἀλλάξει τὸν καθιερωμένο τρόπο ζωῆς, —ἀπόφαση συχνὰ ὀδυνηρὴ ὄχι μόνον ἀπὸ τίς αἰτίες ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς κινδύνους πού ἔχει— δημιουργεῖ στά μέλη τῆς κοινότητος μίαν αἴσθησιν περηφάνειας γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Εἶναι περήφανοι

γιά τή σκληρή απόφαση πού πήραν καί θαυμάζουν τό θάρρος, είτε οί θαρραλέοι ανήκουν στην κοινότητά τους, είτε εξησαν μέσα στην κοινωνία υπερβαίνοντας μιá στιγμή τούς περιορισμούς της. Σ' αυτό τό χῶρο ανήκουν τά ποιήματα τοῦ Ν.Κ. γιά τόν Federico Garcia Lorca, γιά τόν Guevara κ.ἄ.

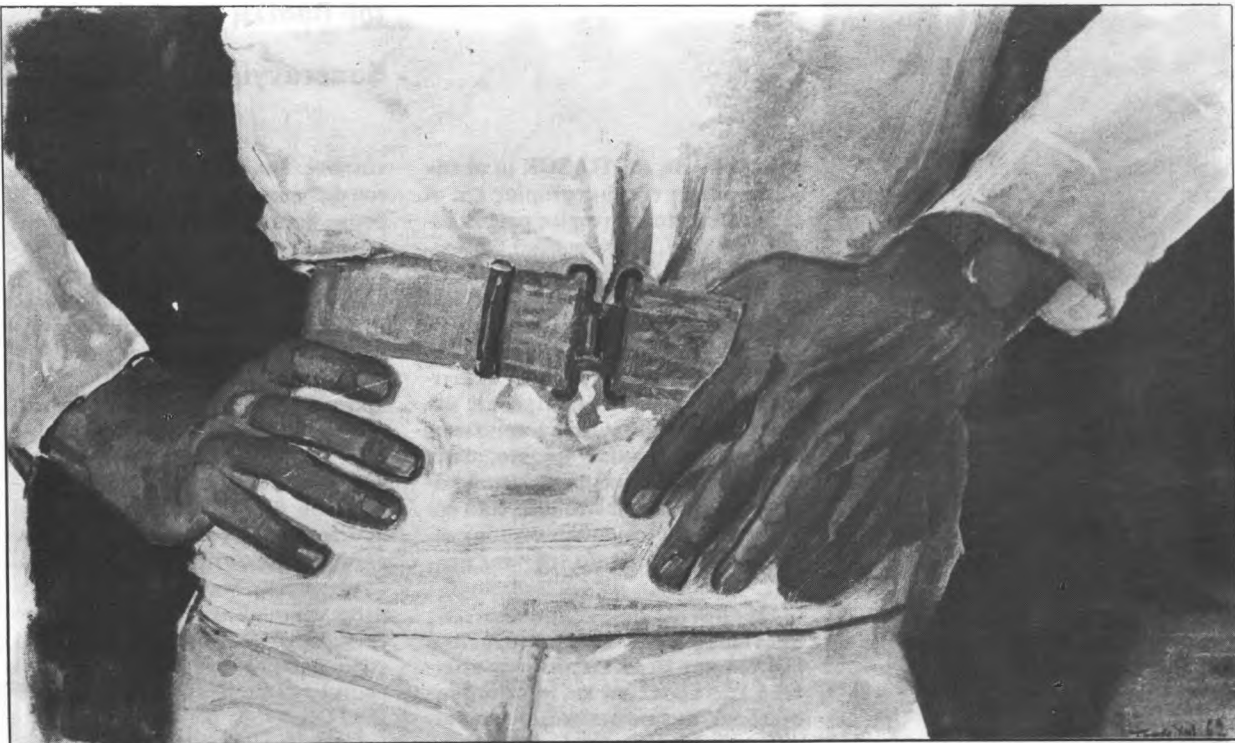
Ἄπικου πάντα οί ἄγκυρες κι οί κάβοι πάντα ντουκία.
Ἄρθοί πάντα κι ἀλύγιστοι στην ἀνεμορριπή,
μασώντας, σάν τά ζωντανά, μπανάνες καί φουντούκια,
κατάβαθα πιστεύοντας: ἀμάρτημα ἢ ντροπή.
(«Τραβέρο», *Σπουδή θαλάσσης*, σ. 35)

Ἄπό μιάν ἄλλη ἀντίληψη προσωπικῆς εὐθύνης, πού συγγενεὺει μέ τή γενναιότητα, ἀλλά καί ἀπό τό σεβασμό γιά τήν κοινότητα, ἡ τιμωρία τοῦ ἀρχηγοῦ εἶναι βαριά, ὅταν ἡ κοινότητα καταστραφεῖ ἐξαιτίας του. Ἐδῶ

λανθάνει καί ἡ μόνη στρωματογράφηση πού ἐπιχειρεῖ ὁ Ν.Κ.: ὁ ἀρχηγός ἀπό τή μιá μεριά καί τό πλήρωμα ἀπό τήν ἄλλη. Τό λάθος τοῦ πλοίαρχου τιμωρεῖται μέ μιá σχεδόν μοιραία ἀκρίβεια· τρελλαίνεται ὥσπου νά πεθάνει στή στεριά μ' ἓναν ἀσήμαντο θάνατο μεθυσμένος.

Ἡ στενοχώρια καί τό ἀλκοόλ δουλεύοντας σιγά,
μέρα τή μέρα σ' ἓνα χαῖνον χάσμα τόν ὠθοῦσαν.
Τρελλάθηκε. Τόν πείραζαν στούς δρόμους τά παιδιά,
κι οί ψεῖρες πάνω στά ξανθά του γένια ἐπερπατοῦσαν...

Μά κάποια μέρα βλέποντας μέ τ' ὄργανο ψηλά
ἔφυγε γιά τό σκοτεινό λιμάνι τοῦ θανάτου,
ἐνῶ σιγά σάν πάντοτε, φαιδρός καί φλογερός,
ὁ ἥλιος τήν κανονική διέσχιζε τροχιά του.
(«Μαραμπού», *Ἄπο πλοίαρχος Φλέτσερ*, σ. 47, 8)

Ποιοί παράγοντες διαμορφώνουν τις πολιτικές ιδεολογίες των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων;

Ποιά σχέση υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική ιδεολογία που επικαλείται επίσημως ένα όρισμένο πολιτικό κόμμα και την πραγματική ιδεολογία των μελών του;

Πώς η ιδεολογία επηρεάζει τη δράση και την ανάπτυξη ενός κόμματος;

Ποιά η σχέση μεταξύ πολιτικής ιδεολογίας και ταξικής πάλης;

Η έρευνα των ζητημάτων αυτών έχει τεράστια σημασία, τόσο από επιστημονική όσο και από πολιτική άποψη.

Αλλωστε, τα θέματα αυτά αποτελούν αντικείμενα συγκρούσεων, αμφισβητήσεων και ιδεολογικής πάλης.

Ο «Πολίτης» θέλοντας να συμβάλλει στη συστηματοποίηση και την ανάπτυξη της σχετικής αναζήτησης καθιερώνει στήλη συζητήσεων. Πιστεύει ότι με τον τρόπο αυτό θα δώσει τη δυνατότητα να παρουσιαστούν τα περιγραφικά στοιχεία και οι αναλυτικές κατηγορίες που είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη του πολιτικού στοχασμού στον τόπο μας.

Στό τεύχος αυτό παρουσιάζουμε την εργασία του Βασίλη Καπετανγιάννη που συνεχίζει τη συζήτηση για το ΠΑΣΟΚ που έχει αρχίσει στον «Πολίτη» και άλλοι.

συζήτηση

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ

Η θεωρητική και πολιτική σημασία της συζήτησης για το ΠΑΣΟΚ

Μερικές σκέψεις του Βασίλη

Καπετανγιάννη

Η εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ μετά την κατάρρευση της δικτατορίας και οι θεαματικές του επιτυχίες στις εκλογές του 1977, ήταν φυσικό να προκαλέσουν πολλά ερωτήματα για τη φύση, τη δομή, τους στόχους και τις δυνατότητές του. Η έκτόξευσή του στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, αριθμητικά και πολιτικά ισχυρής για να διεγείρει τις κυβερνητικές ανησυχίες σε ποικίλους τόνους, αλλά και η άπορία, στην κυριολεξία, της κομμουνιστικής άριστερας μπροστά στο πολιτικό αυτό κίνημα, επισημαίνουν χαρακτηριστικά τη σημασία της συζήτησης.

Η άμηχανία της κομμουνιστικής άριστερας είναι περισσότερο από έκδηλη και εμφανίζεται στην πολιτική της πρακτική και στάση σπασμωδικά, αντιφατικά και συγκυριακά. Δεν αναφέρομαι εδώ στο νεοσταλινικό ΚΚΕ που «έλυσε» το πρόβλημα με την αποφθεγματική διατύπωση του «μικροαστικού σοσιαλισμού» — παρόλο που θά ήταν ενδιαφέρον να δούμε τό πώς κατά

καιρους διαμορφώνει την τακτική του απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Αναφέρονται βασικά στο ΚΚΕέσ, που διατείνεται ότι εφαρμόζει τον «δημιουργικό μαρξισμό».

Είναι χαρακτηριστικό πώς μόλις τον Σεπτέμβριο του 1977, σε προεκλογική στην ουσία περίοδο, εμφανίστηκαν μερικές εκτιμήσεις που προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το κίνημα στη βάση της αντιστοιχίας των θεωρητικών απόψεων του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ και των πολιτικών του θέσεων¹. Είναι αμφίβολο πάντως αν η προσπάθεια αυτή με τον απόλυτο χαρακτήρα της παραπάνω αντιστοιχίας που υιοθετούσε, μπόρεσε να συμβάλει, ακόμα και στο επίπεδο το οποίο επέλεξε, στο να κατανοηθούν όρθότερα έστω και μερικές πλευρές της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ.

Επισημαίνω ένα ακόμα προεκλογικό άρθρο² που στάθηκε, επιγραμματικά όμως κι ενδεικτικά, στο λαϊκιστικό χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ.

Δύο πιο πρόσφατες μελέτες³ θίγουν νενικότερα και ειδικότερα

προβλήματα, πού ασφαλώς χρειάζονται βαθύτερη έπεξεργασία και διερεύνηση, έχουν όμως τό πλεονέκτημα πώς προσπαθούν ν' αντιμετωπίσουν σφαιρικά τό θέμα. 'Η μέν πρώτη προσπαθώντας νά έρμηνεύσει τίς κοινωνικές και πολιτικές ρίζες του κινήματος και κυρίως τήν ιδεολογία του, ή δέ δεύτερη αναλύοντας τά δομικά χαρακτηριστικά τής ελληνικής κοινωνίας, τίς αλλαγές στην ταξική της δομή και τίς έπιπτώσεις στον χαρακτήρα τής πολιτικής. Κοινό χαρακτηριστικό τους επίσης είναι τό ότι αναφέρονται στά *λαϊκιστικά* γνωρίσματα και φαινόμενα του κινήματος. 'Ο λαϊκισμός φαίνεται νά πολιτογραφείται μέ αξιόλογη συναίνεση στό πολιτικό μας λεξιλόγιο σέ σχέση μέ τό έρμηνευτικό πλαίσιο μέσα στό όποιο τοποθετούνται οί αναλύσεις γιά τό ΠΑΣΟΚ. 'Απ' αυτή τήν πλευρά λοιπόν έχω τήν έντύπωση πώς θά ήταν χρήσιμο νά έντείνουμε τήν προσπάθεια γιά θεωρητική έμβάθυνση στην έννοια του *λαϊκισμού* χωρίς βέβαια νά έγκαταλείψουμε τήν ανάλυση των συγκεκριμένων κοινωνικών, ταξικών και πολιτικών παραμέτρων πού φαίνεται ότι προσδιορίζουν τήν εμφάνιση, ανάπτυξη και πρακτική του ΠΑΣΟΚ.

Σκοπεύω λοιπόν νά παραθέσω όρισμένες σκέψεις πού άφορούν:

α) Τούς διάφορους τρόπους μέ τούς όποιους προσεγγίζεται τό πρόβλημα του λαϊκισμού.

β) Μερικές θεωρητικές προτάσεις⁴ μέ βάση τίς όποιες θά μπορούσε ένδεχόμενα νά εξεταστεί από μαρξιστική σκοπιά ό λαϊκισμός.

γ) Μερικές υποθέσεις πάνω στις όποιες στηρίζονται τά δύο άρθρα πού άνέφερα πιο πάνω και

δ) Μερικά συμπεράσματα γιά τήν κατεύθυνση τής έρευνας και τής πολιτικής σημασίας τής συζήτησης γύρω από τό ΠΑΣΟΚ.

Α. Διάφορες προσεγγίσεις στό πρόβλημα του λαϊκισμού

Γενικό χαρακτηριστικό των λίγο - πολύ συγκροτημένων άπόψεων γιά τόν λαϊκισμό είναι τό ότι προσπαθούν νά τόν εξετάσουν και σαν πο-

λιτικό κίνημα και σαν ιδεολογικό φαινόμενο. Παραθέτω άμέσως μέ πολύ σχηματικό τρόπο μερικές προσεγγίσεις πού μου φαίνονται πιο σημαντικές καθώς και τά κριτήρια πάνω στα όποια στηρίζονται.

1. Μιά πρώτη άποψη εξετάζει τόν λαϊκισμό σαν έκφραση συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης⁵. Τά διάφορα όμως κινήματα πού χαρακτηρίζονται σαν λαϊκιστικά παρουσιάζουν θεμελιακές διαφορές μεταξύ τους ως προς τήν κοινωνική τους βάση. Τό κριτήριο τής κοινωνικής τάξης επιβάλλει άναπόφευκτα τή μετάθεση του άντικειμένου τής έρευνας γιάτί λαϊκισμός άπ' αυτή τή σκοπιά — έφ' όσον ή κοινωνική βάση μπορεί νά διαφέρει — δέν είναι παρά τά «κοινά σημεία» ή τά «κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα» των διάφορων «λαϊκιστικών» κινήματων. Δέν χρειάζεται νομίζω νά έπιμείνω στό πόσο μερικές άπόψεις γιά τό ΠΑΣΟΚ κυριαρχούν από μία τέτοια προσέγγιση. 'Η μέθοδος αυτή δέν μπορεί βέβαια νά ύπερβεί τά όρια τής σύγκρισης των έμπειρικών γνωρισμάτων των διάφορων κινήματων, στην καλύτερη περίπτωση, μέ άποτέλεσμα νά εξαφανίζεται από τήν ανάλυση αυτό πού πρέπει στην πραγματικότητα νά αναλυθεί, ή ιδιαιτερότητα του λαϊκισμού.

2. Μιά δεύτερη προσέγγιση περιχαράκωνει τόν όρο «λαϊκισμός» άποκλειστικά στη σφαίρα τής ιδεολογίας. *Τυπικά* γνωρίσματα του λαϊκισμού άπ' αυτή τήν άποψη είναι μόνο τά ιδεολογικά του γνωρίσματα: έχθρότητα προς τό status quo, ή καχυποψία άπέναντι στους παραδοσιακούς πολιτικούς, άντιδιανοουμενισμός, άναφορά στό λαό κι όχι στην κοινωνική τάξη κ.λπ. 'Η προσέγγιση αυτήν άρνείται νά θεωρήσει τόν λαϊκισμό σαν κίνημα και άρκείται νά εξετάζει τό πώς τό ιδεολογικό αυτό σύμπλεγμα υιοθετείται και καλλιεργείται από κινήματα μέ διαφορετική κοινωνική βάση.

3. Μιά τρίτη προσέγγιση, πού μπορούμε νά όνομάσουμε λειτουργιστική (functionalist) έντάσει τό πρόβλημα μέσα στην προβληματική του «έκσυγχρονισμού» των παραδοσιακών κοινωνιών, και τής «πολιτικής ανάπτυξης»⁶. Πρόκειται

για την πιο συγκροτημένη προσέγγιση πού, άν και δέν διατηρεί τήν παλιά της αίγλη, έν τούτοις εξακολουθεί νά άσκει σημαντική επίδραση στην έρμηνεία των πολιτικών φαινομένων γενικότερα, και του λαϊκισμού ειδικότερα στις λεγόμενες ύποανάπτυκτες ή ύπό ανάπτυξη χώρες. Θά άδικούσα τήν άποψη αυτή άν προσπαθούσα νά παραθέσω σ' όλη τους τήν έκταση και σημασία, στό πλαίσιο του άρθρου αυτού, τίς θεωρητικές προτάσεις και αναλυτικές κατηγορίες της.⁷ Σημειώνω πάντως τά βασικά συμπεράσματα όπου καταλήγει σε σχέση μέ τό θέμα πού εξετάζουμε:

α.) Γενικά, ότι ή όρμητική είσοδος των μαζών στην πολιτική στις χώρες αυτές, κάτω από τήν επίδραση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αλλαγών, βρίσκεται σε αναντιστοιχία και ασυμμετρία με τη θεσμική ικανότητα ένσωμάτωσης του πολιτικού συστήματος.

1. Σειρά άρθρων στην «*Αθήνη*» του Π. Λευκαδίτη, 10, 12 και 13 Σεπτεμβρίου 1977.

2. Βλ. Σπ. Παπασηλιόπουλος, Οί πολιτικές δυνάμεις στις προσεχείς εκλογές και πέρα άπ' αυτές. *ΑΝΤΙ* τ. 85. 12/11/77.

3. Βλ. Α. Έλεφάντης και Μ. Καβουριάρης, «ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός», *Πολίτης* τ. 13, 'Οκτ. '77. Καί Ν. Μουζέλης, «Σκέψεις γύρω από τήν άνοδο του ΠΑΣΟΚ», *Τό Βήμα* 11, 15 και 16 Μαρτίου 1978.

4. Οί σκέψεις πού θά παραθέσω βασίζονται σχεδόν άποκλειστικά σε δύο άρθρα του Ε. Lac-lau πού προσωπικά θεωρώ σαν τήν πιο προχωρημένη μέχρι τώρα μαρξιστική συμβολή στην κατανόηση τής ιδεολογίας των λαϊκών μαζών και στην πολιτική τους χρήση. Βλ. «Towards a theory of populism» και «Fascism and ideology» στό βιβλίο του *Politics and ideology in marxist theory*, ΝΛΒ, Λονδίνο 1977.

5. Π.χ. ό Περονισμός στην 'Αργεντινή μέ ισχυρή βάση στην εργατική τάξη, τό κίνημα του Vargas στην Βραζιλία, τά διάφορα κινήματα στη Λατινική 'Αμερική τής δεκαετίας 19-20 έως 30 ή ό ρωσικός λαϊκισμός (narodnichestvo) του 19ου αιώνα.

Ιο γεγονός αυτό αποτελεί και την μήτρα από την οποία αναδύονται τα λαϊκιστικά κινήματα.

β) Ειδικότερα, η πολιτική κινητοποίηση των μαζών συνδέεται με τον σχηματισμό μιας έλιτ που με τον «έκσυγχρονιστικό» της προσανατολισμό, την ιδεολογία της ενάντια στο status quo, τα σχέδια εκβιομηχάνησης κ.λπ., αποτελεί τον ηγετικό φορέα και διαμορφωτή των λαϊκιστικών κινήματων.

γ) «Η επανάσταση των άνερχομένων προσδοκιών» (άσχετα αν σύνομα καταλήγει στην άντεπανάσταση της ραγδαίας διάψευσής τους) που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν από τους ένδογενείς πόρους που μπορεί να κινητοποιήσει το υπάρχον πολιτικό σύστημα, ή συγκινησιακή απήχηση των συνθημάτων, της «έκσυγχρονιστικής» έλιτ (άνερχόμενη άστική τάξη, στρατιωτικοί, κρατική γραφειοκρατία, διανοούμενοι ή όποιοδήποτε σχήμα συμμαχιών μεταξύ τους) συντελούν στην πολιτική κινητοποίηση τεράστιων μαζών, αναγκαίο άλλωστε μοχλό και έργαλειό για να «σπάσει» τό δοσμένο σύστημα πολιτικών σχέσεων και έξουσίας και να τεθούν σε εφαρμογή οι μεταρρυθμίσεις και οι άλλες που επαγγέλλονται. Μ' αυτά τα στοιχεία ο λαϊκισμός θεωρείται ως:

α) Πολιτική έκφραση λαϊκών στρωμάτων, όταν τα ίδια δεν είναι σε θέση να δημιουργήσουν και να εγκαταστήσουν αυτόνομη βάση πολιτικής δράσης και ταξικής ιδεολογίας.

β) Φαινόμενο άσυγχρονισμού ανάμεσα στις διαδικασίες οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και πολιτικής ανάπτυξης, και επομένως φαινόμενο μεταβατικό.

γ) Φαινόμενο στενά συνδεδεμένο, σε τελευταία ανάλυση, με όρισμένα στάδια οικονομικής ανάπτυξης, τα οποία μόλις ξεπεραστούν, ή σημασία του μειώνεται ή και εξαφανίζεται έντελώς ή εν πάση περιπτώσει, φαινόμενο που οι πιθανότητες εμφάνισής του σχεδόν εκμηδενίζονται όταν λόγω της οικονομικής ανάπτυξης ή πολιτική τείνει να προσλαμβάνει περισσότερο «συγχρονοταξικό» χαρακτήρα.

δ) Πολιτική κινητοποίηση μαζών, διαφορετικών κοινωνικών έ-

ρεισμάτων, των πόλεων και της ύπαιθρου, βασικά έξω από τάθεσμικά πλαίσια του καθιερωμένου πολιτικού ανταγωνισμού, και

ε) Φαινόμενο που ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματά του είναι ο χαρισματικός ήγητης⁸.

Κλείνοντας την παράθεση μερικών απόψεων που θεώρησα πως αντιπροσωπεύουν τις κυριότερες τάσεις στις μελέτες για τό λαϊκισμό, πρέπει να σημειώσω ότι σκόπιμα παρέλειψα ν' αναφερθώ σε κείνες που είτε εξετάζουν τό λαϊκισμό σαν άπλο φαινόμενο εξαπάτησης και καταδημαγωγώησης των μαζών είτε εξαφανίζουν τό πρόβλημα κάτω από τό άλλοθι μιας δήθεν «ταξικής ανάλυσης»: έφ' όσον ο λαϊκισμός δεν μπορεί να αναχθεί άμεσα στις τάξεις τί χρειαία άλλων μαρτύρων έχουμε για να άγνοήσουμε τό φαινόμενο;

B. Λαός και Τάξη

Η θεωρητική έγκυρότητα του όρου «λαός», τουλάχιστον από μαρξιστική σκοπία είναι άμφισβητήσιμη, αν όχι ολοκληρωτικά μετέωρη. Όμως τό πρόβλημα παραμένει. Δεν πρόκειται έδώ για τις άστικές νομικές θεωρίες περί λαού «όργανωμένου σε Κράτος» όπως διδάσκει τό Συνταγματικό Δίκαιο, ούτε για τό λαό σαν «συλλογική πολιτική θέληση», εκλογικό σώμα κ.λπ. Πρόκειται για κάτι βαθύτερο.

Πώς μπορεί να εξηγηθεί θεωρητικά από την άποψη του μαρξισμού, από την άποψη δηλαδή της ταξικής πάλης, ή σχέση λαός — τάξη; Υπάρχει κατ' άρχήν τέτοια σχέση και σε ποιο επίπεδο μπορεί να τοποθετηθεί:

Είμαστε υποχρεωμένοι να διατυπώσουμε ένα τέτοιο έρώτημα για τρεις λόγους:

α) Για να αποφύγουμε μερικές εύκολες λύσεις ή και σοβαρά πολιτικά λάθη.

β) Για να εξετάσουμε την αναλυτική βάση αναφοράς του λαϊκισμού. Γιατί ο λαϊκισμός αναφέρεται και στον λαό και στις τάξεις και

γ) Για να δοίμε πώς ο λαϊκισμός επεξεργάζεται και άρθρώνει ιδεολογικά τον «λαό» και να μπορέσουμε να διακρίνουμε τις περιπτώσεις

όπου ή αναφορά στον «λαό» δέν συνιστά αυτόματα και «λαϊκισμό».

Γ. Θεωρητικά προλεγόμενα

Είναι γνωστές οι δυσκολίες της μαρξιστικής θεωρίας να συλλάβει τη σχέση οικονομίας, πολιτικής και ιδεολογίας, παρά τα διάφορα σχήματα που έχουν προταθεί.

Είναι εξίσου γνωστές οι πολιτικές συνέπειες μερικών συλλήψεων για τις σχέσεις αυτές γιατί αναπόφευκτα συνεπάγονται πολιτικές, ιδεολογικές και ταξικές πρακτικές.

Τό έρώτημα, λοιπόν, του πώς οι τάξεις σαν κοινωνικές δυνάμεις εκφράζονται στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, είναι ένα βασικό έρώτημα, που δεν έχει άπλά θεωρητικό ενδιαφέρον αλλά τεράστια πολιτική σημασία για τό εργατικό κίνημα και τό επαναστατικό κόμμα.

Κατ' ανάγκη θά περιοριστώ σε μερικές διατυπώσεις όρισμένων θεωρητικών αντιλήψεων παίρνοντας σαν δεδομένα τις προϋποθέσεις, τα συστατικά στοιχεία και τη διάταξη των επιχειρημάτων πάνω στα όποια στηρίζονται⁹.

Είναι φανερό πως ο «λαός» δεν «υπάρχει» στο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής. Εάν ή κυρίαρχη αντίθεση στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής συνιστά ένα ειδικό πεδίο ταξικού άγώνα, πώς «μεταφράζεται» ή αντίφαση αυτή στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο; Πώς μπορούμε να συλλάβουμε την ταξική πάλη σ' αυτά τα επίπεδα; Γιατί σ' αυτά δεν ανταγωνίζονται τρόποι παραγωγής αλλά κόμματα, ιδέες, μηχανισμοί, άτομικοί και συλλογικοί φορείς δράσης.

Μέ ποιο τρόπο, θά μπορούσαμε συγκεκριμένα να τοποθετήσουμε τα ιδεολογικά στοιχεία του λαϊκισμού στις ταξικές δομές των κινήματων αυτών, στον τύπο συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής κι όχι να τα θεωρήσουμε σαν άπλά «ιδεατά παραδείγματα»;

Πώς τελικά οι τάξεις καθορίζουν τις πολιτικές και ιδεολογικές υπερδομές στο μεταφορικό σχήμα βάση - εποικοδομήμα;

Πρόκειται, κατά τη γνώμη μου, για πολύ καιρία έρωτήματα κι άς μου έπιτραπεί να επαναλάβω: καιρία

γιά την πολιτική πρακτική του επαναστατικού κόμματος.

Θά προσπαθήσω νά περιγράψω ένα γενικό πλαίσιο άπαντήσεων νιά μερικά από αυτά τά έρωτήματα.

1. Έάν κάθε ιδεολογικό και πολιτικό στοιχείο αναφέρεται *αναγκαστικά* σέ μιά τάξη, θά πρέπει νά δεχθούμε πώς ή τάξη εκφράζεται *αναγκαστικά* κι αυτή μέσα άπ' αυτό τό στοιχείο. Μ' άλλα λόγια, τό στοιχείο αυτό δέν μπορεί παρά νά αποτελεεί μιά *στιγμή* και μάλιστα *αναγκαία* τής διαδικασίας αυτο-εξέλιξης τής ουσίας τής τάξης. Έ ή τάξη παύει «πλέον» νά καθορίζει τις πολιτικές και ιδεολογικές υπερδομές. Αντίθετα, κάθε ιδεολογικό και πολιτικό στοιχείο, στιγμή άλλωστε τής δικής της *ουσιαστικής* έμπραγμάτωσης *άπορροφάται* από τήν τάξη σάν *αναγκαία* στιγμή τής δικής της αυτο-ανάπτυξης.

2. Μέ τήν υποβάθμιση αυτή του ιδεολογικού και πολιτικού στοιχείου, κάθε ανταγωνισμός στά επίπεδα αυτά θεωρείται έξ όρισμού ότι έμπειριέχει σαφώς — και άναπόφευκτα — ταξικά στοιχεία, και έπομένως κάθε αντίφαση στά επίπεδα αυτά άνάγεται σέ ταξική αντίφαση.

3. Έάν όμως δεχθούμε: α) ότι οι τάξεις ύπάρχουν σάν τέτοιες μόνο στό επίπεδο των ταξικών άγώνων, ότι δηλαδή οι ταξικοί άγώνες συνιστούν και συγκροτούν τις τάξεις σάν τέτοιες — γιατί διαφορετικά ή ταξική πάλη δέν θά ήταν παρά έξωτερικό στοιχείο των τάξεων, μιά προϋπάρχουσα «φύση» τάξεων που συγκροτούνται έξω από τό πεδίο τής ταξικής πάλης και β) ότι κάθε αντίφαση δέν είναι ταξική αντίφαση (άν και υπερκαθορίζεται από τήν ταξική πάλη), τότε μπορούμε νά προχωρήσουμε στους έξής συλλογισμούς.

A. Δέν μπορούμε νά συλλάβουμε τους ταξικούς άγώνες παρά σέ σχέση μέ τις συνολικές πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις κυριαρχίας — ύποταγής που χαρακτηρίζουν στήν άναντικατάστατη ιδιαιτερότητά του τόν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό και τό πολιτικό του σύστημα.

B. Έ βασική και κυρίαρχη αντίφαση που εδρεύει στόν τρόπο παραγωγής εκφράζεται στά επίπεδα που αναφέραμε μέ τήν ιδεολογική - πολιτική συγκρότηση των συλλογικών φορέων δράσης στόν άμοιβαίο τους άλληλοκαθορισμό. Είναι ή σφαίρα του *ταξικού άγώνα*.

Όμως τήν βασική αυτή αντίφαση όπως τήν εκφράζουν ή τείνουν νά τήν εκφράσουν πολυεδρικά οι συλλογικοί φορείς δράσης, τέμνει ή αντίφαση άνάμεσα στόν «συνασπισμό τής έξουσίας»¹⁰ και στις κυριαρχούμενες τάξεις, «τόν συνασπισμό του λαού».

Μ' αυτή τήν έννοια, ό «λαός» αποτελεί έναν από τους δύο πόλους τής κυριαρχής αντίφασης στόν κοινωνικό σχηματισμό, πόλο που έφ' όσον τοποθετείται κυρίως στό επίπεδο του πολιτικού και ιδεολογικού άγώνα κι όχι του τρόπου παραγωγής έξαρτάται άκριβώς από τό σύνολο των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας - ύποταγής στό συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, από τό ιστορικά διαμορφωμένο πλέγμα ποικίλων συμμαχιών που συνάπτονται, σταθεροποιούνται ή διαλύονται κι ανασυγκροτούνται πάνω σέ πολλά επίπεδα, άνάλογα μέ τήν συγκυρία των πολιτικών άγώνων.

Γενικά θά μπορούσαμε νά πούμε πώς άν ή ταξική αντίφαση είναι κυρίαρχη στό άφηρημένο επίπεδο του τρόπου παραγωγής, ή αντίθεση λαού - συνασπισμού τής έξουσίας είναι κυρίαρχη στό επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού, των ιδεολογικών και πολιτικών σχέσεων.

Προκύπτει άμέσως τό έρώτημα: ποιά είναι ή σχέση άνάμεσα στις δύο αυτές αντιφάσεις και κατ' έπέκταση ποιά είναι ή σχέση άνάμεσα στήν ταξική ιδεολογία και στήν λαϊκή δημοκρατική ιδεολογία;

Έάν και πάλι δεχθούμε, παρά τά έμφανή προβλήματα που ύπάρχουν, πώς οι σχέσεις παραγωγής πάντα διατηρούν τό ρόλο του «προσδιορισμού σέ τελευταία άνάλυση» είναι φανερό πώς ό ταξικός άγώνας διατηρεί τήν προτεραιότητα σέ σχέση μέ τόν λαϊκό - δημοκρατικό άγώνα.

Δ. Λαϊκός δημοκρατικός άγώνας και λαϊκή δημοκρατική ιδεολογία

Γιά νά μπορέσουμε νά μιλήσουμε γιά λαϊκό - δημοκρατικό άγώνα (λ.δ.α.) και λαϊκή - δημοκρατική ιδεολογία (λ.δ.ι.) είναι άπαραίτητο τό ύποκείμενο «λαός» νά βρίσκεται ιστορικά σέ ανταγωνιστική σχέση μέ τόν κυρίαρχο συνασπισμό έξουσίας. Έ υπάρχει φυσικά μιά τεράστια δυσκολία — ιδεολογικά πολιτικά συγκεκριμένη κάθε φορά — ένταξης των στοιχείων τής λ.δ.ι. στό στρατόπεδο του λαού. Και είναι φανερό πώς έπεμβαίνει έδω ένας μηχανισμός έπιλογής που τά κριτήριά του δέν είναι πάντα ξεκάθαρα και που πολλές φορές αποτελούν ένα σύνολο αντιφατικό. Γιατί είναι προφανές πώς κάθε μη ταξικό ιδεολογικό στοιχείο δέν είναι αυτόματα και λαϊκό — δημοκρατικό.¹¹

Μέ τόν όρο λαϊκή - δημοκρατική ιδεολογία έννοούνται οι δημοκρατικές παραδόσεις του λαού, τά σύμβολα, οι άξίες, ή κουλτούρα κ.λπ., σέ συντομία όλες οι μορφές μέ τις όποιες ό λαός άποκτά έπίγνωση τής ιστορικής ταυτότητάς του μέσω τής αντιπαράθεσης και πάλης του ένάντια στό συγκροτημα τής έξουσίας.

Οι λαϊκές παραδόσεις και γενικότερα ή σφαίρα τής λαϊκής δημοκρατικής ιδεολογίας αποτελείται από ένα πολύπλοκο σύνολο ιδεολογικών στοιχείων που εκφράζουν τήν ιδεολογική άποκρυστάλλωση τής αντίστασης στήν καταπίεση. Είναι φυσικό λοιπόν νά ύπάρχουν στοιχεία αντιφατικά κι άμφιλεγόμενα. Πρόκειται γιά ένα χώρο ιδεολογικά ρευστό, που δέν έχει έσωτερική συνοχή αλλά αποτελείται από στοιχεία που ένω δέν έχουν άκριβές ταξικό περιεχόμενο μπορούν νά ύπάρχουν μόνο *στήν άρθρωσή τους* μέ συγκροτημένους ταξικούς ιδεολογικούς λόγους.

Οι λαϊκές παραδόσεις αποτελούν μοναδική κι άναντικατάστατη ιστορική έμπειρία μέ σταθερές και διαρκείς δομές νοημάτων, άξιών και συμβόλων, άνθεκτικότερες από τήν κοινωνική δομή. Δέν είναι αυθαίρετες και δέν μπορούν νά αλλάξουν κατά βούληση. Δίνουν όμως μιά ιδιαιτερότητα, άνεπανάληπτη, μοναδική και άναντικατάστατη ταυτό-

τητα στο ιδεολογικό υποκείμενο που λέγεται π.χ. ελληνικός λαός.⁶

Μέ ποιά τρόπο λοιπόν οι τάξεις είναι παρούσες στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο; Εάν α) ή σφαίρα του λ.δ.α. με τα ιδεολογικά και πολιτικά του στοιχεία που δεν μπορούν να αναχθούν στην τάξη αποτελεί ένα *αυτόνομο πεδίο ταξικού αγώνα* και εάν β) ο ταξικός αγώνας, όπως είπαμε, έχει την προτεραιότητα σε σχέση με τον λαϊκό — δημοκρατικό αγώνα.

Τότε δύο συμπεράσματα είναι αναπόφευκτα.

α) Ο χώρος της λαϊκής - δημοκρατικής ιδεολογίας είναι ο κατεξοχήν χώρος του ιδεολογικού ταξικού αγώνα.

β) Ο ταξικός αγώνας στο ιδεολογικό επίπεδο συνίσταται σε μεγάλο βαθμό στην προσπάθεια *άρθρωσης* των στοιχείων της λ.δ.ι. στον ιδεολογικό και πολιτικό λόγο των ανταγωνιστικών τάξεων.

Δέν χρειάζεται να επαναλάβει κανείς πώς κάθε τάξη στη διεξαγωγή του ιδεολογικού ταξικού αγώνα προσπαθεί να παρουσιάζεται σαν τάξη και σαν λαός, προσπαθεί να παρουσιάζει τα ταξικά της συμφέροντα σαν αντιπροσωπευτικά των λαϊκών συμφερόντων, των ποικίλων τάξεων, τμημάτων και στρωμάτων που απαρτίζουν το λαό στο σύνολό του.

Η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης δέν συνίσταται κυρίως στην «κοσμοθεωρία» της, που εκφράζει «ιδεολογικά» την ουσία της, αλλά στο ότι αποτελεί μέρος του συστήματος της κυριαρχίας της. Η κυρίαρχη ιδεολογία είναι κυρίαρχη όχι σαν κτήμα της κυρίαρχης τάξης αλλά γιατί επιβάλλεται με διάφορους τρόπους και γιατί, πάνω απ' όλα, άρθρώνει στον ιδεολογικό της λόγο τα μη ταξικά ιδεολογικά στοιχεία.

Στο βαθμό που μία τάξη είναι ικανή όχι μόνο να επιβάλει μέσω των ιδεολογικών και πολιτικών μηχανισμών του κράτους τη δική της «συνολική αντίληψη του κόσμου» στις κυριαρχούμενες τάξεις, αλλά και να απορροφά εν μέρει ή να ούδετεροποιεί και να εξουδετερώνει τα ιδεολογικά εκείνα περιεχόμενα της λ.δ.ι. που εκφράζουν την αντίσταση απέναντι στην καταπίεση και την κυριαρχία, είναι και ήγεμονική.

Καμιά τάξη δέν μπορεί να υπάρξει σαν τέτοια παρά μόνο στον αγώνα για την ήγεμονία στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο. Η ήγεμονία της δέν οφείλεται τόσο στην «επιβολή» του ιδεολογικού της ταξικού λόγου, ως τό επαναλάβουμε, αλλά στην ικανότητα άρθρωσης των διαφορετικών αντιλήψεων των άλλων τάξεων και στρωμάτων στο δικό της σύνολο με τρόπο που να εξουδετερώνεται ο δυνητικός ανταγωνισμός τους, ή δυνατότητα άρθρωσής τους στον αντίπαλο ιδεολογικό λόγο.

Μ' άλλα λόγια τό πεδίο μάχης της λ.δ.ι. χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη και σύγκρουση εναλλακτικών σχεδίων άρθρωσης των ανταγωνιστικών τάξεων όπως εκφράζονται στην «αντιπροσωπευτική» τους σχέση, με τα πολιτικά κόμματα αλλά και μέσω άλλων μηχανισμών. Η λ.δ.ι. δέν μπορεί να υπάρξει τουλάχιστον από την άποψη των όρων του πολιτικού - ιδεολογικού ανταγωνισμού παρά σε σχέση με μία *ταξική αρχή άρθρωσης*. Μόνο έτσι μπορούμε να καταλάβουμε γιατί στην ιδεολογία ενός κινήματος μπορούν να συνυπάρχουν ταξικά και μη ταξικά ιδεολογικά στοιχεία.

Ο ταξικός χαρακτήρας ενός ιδεολογικού λόγου αποκαλύπτεται από την *ειδική του αρχή συνάρθρωσης* και δέν μπορεί να αφορά τά περιεχόμενα της ιδεολογίας αλλά τη μορφή της. Άς πάρουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: τον εθνικισμό και τις δημοκρατικές ελευθερίες.

Α. Κάθε τάξη κάνει μία όρισμένη χρήση του εθνικισμού. Άλλά πού έγκειται ή διαφορά; Εάν ο εθνικισμός αναφέρεται σε τόσο διαφορετικά στοιχεία με αυστηρά ταξικό χαρακτήρα και ταυτότητα, πώς είναι δυνατόν να αποτελέσει πεδίο άρθρωσης διαφορετικών ταξικών ιδεολογικών και πολιτικών λόγων; Και πώς θά μπορούσε να διεξαχθεί ο ιδεολογικός ταξικός αγώνας χωρίς την ύπαρξη ενός πεδίου όπου υπάρχουν κοινά «νοήματα», κοινό έδαφος; Πώς θά μπορούσε κάθε τάξη να παρουσιάζεται σαν ο «αυθεντικός» εκπρόσωπος του λαού; Η ίδια ή αρχή της άρθρωσης απαιτεί την ύπαρξη μη ταξικών περιεχομένων της ιδεολογίας — με τίς αντιφάσεις

τους και τούς αμοιβαίους ανταγωνιστικούς καθορισμούς τους. Άποτελούν την πρώτη ύλη άκατέργαστη ή ήμικατεργασμένη πάνω στην όποια λειτουργούν ιδεολογικές πρακτικές της τάξης.

6. Βλ. ένδεικτικά, D. Apter, «Political change», Frank Cass, London 1973 και «The politics of modernization», London 1969, G. Almond and J. Coleman, «The politics of developing areas», Princeton University Press, 1960 και G. Almond, «Crisis, choice and change», Little Brown, Boston 1973, M. Waener (ED), «Modernization», Basic Books 1966, G. Almond, «Political development» Little Brown 1970, J. La Palombara, στο βιβλίο των L. Pye and S. Verba, «Political culture and political development», Princeton University Press, 1969, E. Shils, «Political development in new states», The Hague, 1962, J. Kautsky, «Political change in underdeveloped countries, New York 1962, P. Organsky, «Stages of political development», New York Knopf 1965, S. Lipset, «Political man, the social basis of politics», iny. Bonbrday 1960. Βλ. επίσης στα Έλληνικά Μ. Βεντούρης, «Πολιτική Κουλτούρα», Παπαζήσης 1977 και Π. Τερλεξής, «Οικονομία και Δημοκρατία», Ράππας 1973, με την σχετική εκτεταμένη και πάρα πολύ χρήσιμη βιβλιογραφία τους.

Β. Ἐάν τώρα οἱ δημοκρατικές ἐλευθερίες καί οἱ δημοκρατικοί θεσμοί ἀποστεγνώνονται ἀπό τό περιεχόμενό τους ἢ περιορίζονται ἀπό τό αὐταρχικό κράτος τοῦ σύγχρονου μονοπωλιακοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι δυνατό τά περιεχόμενα αὐτά νά συνδέονται ὄλο καί περισσότερο μέ τόν ἐναλλακτικό σοσιαλιστικό λόγο; Δέν μπορεί ἡ σοσιαλιστική ἰδεολογία στήν προοπτική τοῦ δημοκρατικοῦ δρόμου γιά τόν σοσιαλισμό ν' ἀπορροφήσει τήν αὐθόρμητη παραγωγή δημοκρατικῆς ἰδεολογίας τῶν μαζῶν στήν πάλη τους κατά τοῦ αὐταρχισμοῦ καί τῆς καταπίεσης καί νά τήν ἀρθρώσει στόν δικό της ἰδεολογικό καί πολιτικό λόγο;

Συνοψίζοντας τήν παραπάνω ἀνάλυση ὁ ἰδεολογικός χώρος τοῦ λ.δ.α:

α) καθορίζεται ἀπό τόν ἀνταγωνισμό διαφορετικῶν σχεδίων ἀρθρωσης τῶν ἀνταγωνιστικῶν κοινωνικῶν τάξεων καί μ' αὐτή τήν ἔννοια δέν παρουσιάζει τήν «καθαρότητα» μιᾶς ἀπόλυτα κλειστῆς ταξικῆς ἰδεολογίας.

β) ὑπόκειται σέ πολλές ἀρχές ἀρθρωσης ἀκριβῶς γιατί δέν ἔχει σαφή ταξικό χαρακτήρα. Θά πρέπει νά προσθέσουμε παρενθετικά ὅτι ἡ ἀρθρωση αὐτή ἐπιτυγχάνεται μέ πολλοὺς τρόπους ἀπό τοὺς ὁποίους δέν πρέπει νά ἀποχωριστεῖ ἡ ἀσκηση ὠμῆς φυσικῆς βίας.

Ἔτσι μπορούμε νά ἐξηγήσουμε καί τόν μετασχηματισμό τῶν ἰδεολογιῶν, ἂν δηλαδή κατανοήσουμε πῶς οἱ ἰδεολογίες μετασχηματίζονται μέσω τοῦ ταξικοῦ ἀγῶνα πού γίνεται μέ τήν παραγωγή ὑποκειμένων, ἀτομικῶν καί συλλογικῶν φορέων δράσης, καί μέσω μιᾶς διαδικασίας ἀρθρωσης καί ἀποσύνδεσης. Ἡ ἀνερχόμενη κοινωνικά τάξη δέν μπορεί νά παίξει τόν ἡγεμονικό της ρόλο χωρίς νά κατακτήσει τήν ἰκανότητα τῆς ἀποδιάρθρωσης καί ἀποσύνδεσης τῶν λαϊκῶν αὐτῶν στοιχείων ἀπό τόν κυρίαρχο ἰδεολογικό ρόλο καί τῆς ἀντίστοιχης ἀρθρωσης καί ἐνσωμάτωσής τους στόν δικό της.

Ε. Λαϊκισμός

Πῶς θά μπορούσαμε τώρα νά ἐξετάσουμε τό πρόβλημα τοῦ λαϊκισμοῦ

μέ βάση τίς θεωρητικές προτάσεις πού διατυπώσαμε;

Κεντρικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ λαϊκισμοῦ εἶναι ἡ ἀναφορά του στό «λαό», γνώρισμα πού συνίσταται στήν προσπάθεια νά ἐκμεταλλευτεῖ τή λ.δ.ι. στό βαθμό πού εἶναι ἀνταγωνιστική στήν κυρίαρχη, νά τῆς δώσει κάποιο εἶδος συνοχής καί νά τήν παρουσιάσει σάν μιᾶ ἐναλλακτική πολιτική λύση ἀπέναντι στό ὑπάρχον σύστημα ἰδεολογικῆς καί πολιτικῆς κυριαρχίας. Αὐτό μέ κανένα τρόπο δέν σημαίνει ὅτι ὁ λαϊκισμός εἶναι πάντα ἐπαναστατικός *irso jure*. Ὑπάρχει ὁ λαϊκισμός τῶν κυρίαρχων τάξεων κι ὁ λαϊκισμός τῶν κυριαρχούμενων.

Σχετικά μέ τό λαϊκισμό τῶν κυρίαρχων τάξεων θά μπορούσαμε νά μνημονεύσουμε ὄχι μόνο μερικά στοιχεία τῆς φασιστικῆς ἰδεολογίας ἢ τοῦ δεξιῦ ριζοσπαστισμοῦ ἀλλά καί τοῦ σύγχρονου δεξιῦ — συντηρητικοῦ λαϊκισμοῦ (π.χ. ὁ ρητορικός σέ μεγάλο βαθμό λαϊκισμός τῆς ἀρχηγῶ τοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος τῆς ἀντιπολίτευσης στήν Ἀγγλία Μ. Θάτσερ πού ἔχει βαθιές ρίζες στή συντηρητική παράδοση καί τροφοδοτεῖται ἀπό τό γραφεικρατικό κρατισμό τῆς σοσιαλδημοκρατίας τοῦ κυβερνῶντος Ἐργατικοῦ κόμματος). Ἡ ἀκόμα καί τό λαϊκισμό τῆς ἴδιας τῆς σοσιαλδημοκρατίας στίς διάφορες ἱστορικές παραλλαγές της.

Γιά τίς κυριαρχούμενες τάξεις λαϊκισμός σέ καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς δέν μπορεί νά σημαίνει παρά τή διαρκή προσπάθεια τῆς ἐργατικῆς τάξης νά γίνει ἡγεμονική κοινωνική δύναμη, νά ἐγκαταλείψει δηλαδή τά στενά κορπορατιστικά συμφέροντά της, ὅπως τόνιζαν πάντα ὁ Γκράμσι κι ὁ Τολιάτι, νά ἀναδεικνύεται καθημερινά σέ ἔθνικη ἡγετική δύναμη ἀρθρώνοντας τή λ.δ.ι. στή σοσιαλιστική ἰδεολογία, ὀργανώνοντας τό ἑτερογενές αὐτό σύγολο σ' ὅλα τά επίπεδα, καί κυρίως στό ἰδεολογικό, σέ μιᾶ συνθετική ἐνότητα πού θά ἐκφράζει τά ἀμοιβαία συμφέροντα τῶν τάξεων καί τῶν στρωμάτων αὐτῶν πρὸς μιᾶ ἐνιαία πολιτική κατεύθυνση. Ὅταν μιλάμε γιά «σοσιαλιστικό λαϊκισμό» δέν ἔννοοῦμε καμμιά ἰδεολογική ἔκφραση «καθυστερημένων» στρωμάτων ἀλλά

τήν πραγματική ἐνσωμάτωσή τους στή σοσιαλιστική ἰδεολογία καί τήν κατάκτηση τῆς ἡγεμονίας. Χωρίς αὐτή τήν ἀρθρωση τοῦ «λαοῦ» στή σοσιαλιστική ἰδεολογία εἶναι ἀδύνατο νά ἀντιμετωπισθεῖ πολιτικά καί ἰδεολογικά καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, νά ἀνατραπεῖ τό κυρίαρχο συγκρότημα ἐξουσίας. Ὁ «σοσιαλιστικός λαϊκισμός» εἶναι ὁ μόνος πού μπορεί τελικά νά δώσει διέξοδο, τήν σωστή ἔκφραση στήν πύρινη ριζοσπαστική της μορφή στήν ἀντίθεση λαός — κυρίαρχο συγκρότημα ἐξουσίας καί τελικά νά «ὑπερβεί» αὐτή τήν ἀντίφαση. Οἱ ἀνώτατες μορφές λαϊκισμοῦ δέν μπορεί παρά νά εἶναι μόνο σοσιαλιστικές.

7. Βλ. χαρακτηριστικά ἄρθρα τῶν G. Germani καί T. Di Della, στό βιβλίο τοῦ C. Veliz (ED), «Obstacles to change in latin America», London 1970.

8. Γιά τήν ἔννοια τοῦ ὄρου βλ. Max Weber, «The theory of social and economic organization», ἐκδ. τοῦ T. Parson, Glencoe, The Free press, 1947.

9. Ἐπαναλαμβάνω πῶς γιά τά κύρια θεωρητικά ἐπιχειρήματα στηρίζομαι στήν ἀνάλυση τοῦ E. Laclau. Βλ. ὑποσ. 4.

10. Μέ τήν ἔννοια πού χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο Ν. Πουλαντζᾶς, βλ. «Πολιτική Ἐξουσία καί Κοινωνικές Τάξεις», τόμος Α' καί Β', Θεμέλιο 1975 καί «Classes in contemporary capitalism» NLB, Λονδίνο 1975.

11. Ἡ ἔννοια τοῦ «δημοκρατικοῦ» δέν ταυτίζεται ἐδῶ οὔτε μέ τίς κατηγορίες τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς πολιτικῆς θεωρίας (κοινοβουλευτισμός κ.λπ.) οὔτε μέ τήν ἀντίληψη ὅτι τό δοσμένο δημοκρατικό πολιτικό πλαίσιο στήν ὁποιαδήποτε μορφή του πρέπει ἀπλῶς νά «χρησιμοποιηθεῖ» μέχρι νά φτάσει ἡ στιγμή γιά τήν ἐπιβολή τῆς «δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου».

Θά πρέπει νά ἔχει γίνει σαφές ὅτι ὅταν ἀναφερόμαστε στόν λαϊκισμό ἐννοοῦμε ταυτόχρονα μαζικά κινήματα, τεράστιες μετακινήσεις μαζῶν, πολιτική κινητοποίηση λαϊκῶν στρωμάτων πού ἐκφράζουν μέ ἔνταση καί στό ἰδεολογικό ἐπίπεδο τά αἰτήματά τους. Καί κυρίως σέ περίοδο κρίσης καί συμπτωμάτων ἀποδιάρθρωσης τοῦ ἰδεολογικοῦ λόγου τῆς κυρίαρχης τάξης. Ἐνῶ ὅμως ὁ λαϊκισμός ἔχει ἕνα ἰδιαίτερο ἰδεολογικό πεδίο εἶναι ἀδύνατο νά τόν καταλάβουμε χωρίς βαθιά ἐξέταση τῆς ἰδεολογίας τῶν ἀνταγωνιζόμενων τάξεων σέ ἕνα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό.

Ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας τοῦ λαϊκισμοῦ εἶναι αὐτός πού τόν καθιστᾷ εὐάλωτο στίς διάφορες τάξεις καί ἐπιτρέπει τήν παρουσία του στά ἰδεολογικά τους σύνολα. Ἡ διαλεκτική τάξη — λαός ἔχει μιά δική τῆς δυναμική, ἡ δόμηση τῶν σχέσεων τους εἶναι ἀποτελεσματικά διαρκοῦς πάλης καί ἡ ἀπορρόφηση τοῦ «λαοῦ» ἀπό τόν ταξικό λόγο ποτέ δέν ἐπιτυγχάνεται ὀλοκληρωτικά.

ΣΤ. Σοσιαλισμός ἐναντίον λαϊκισμοῦ;

Μέ βάση τόν χαρακτήρα τῆς λαϊκιστικῆς ἰδεολογίας πού προσπάθησαν νά θίξω ἔμμεσα διατυπώνοντας ὀρισμένες σκέψεις γιά τόν ἰδεολογικό χῶρο τῆς λ.δ.ι. μπορούμε νά ἐπισημάνουμε μερικά ἐπίμαχα σημεία τοῦ ἀρθροῦ στόν *Πολίτη*¹².

Ἐκτός φυσικά ἀπό τίς πολλές ὀρθές διατυπώσεις πού περιέχονται στό ἀρθρο ἀπό τή σκοπιά πού ἐξετάζουμε τό θέμα, μᾶς ἐνδιαφέρουν κυρίως οἱ ἐκτιμήσεις γιά τήν λαϊκιστική ἰδεολογία τοῦ ΠΑΣΟΚ. Παρατηρεῖται ὀρθά ὅτι τό κίνημα (ἐκτός τῶν ἄλλων) ἀποτελεῖ γέννημα διπλῆς ἰδεολογικῆς κρίσης: τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας στή χώρα μας καί τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας (σέ παγκόσμιο ἀλλά καί ἐσωτερικό ἐπίπεδο). Θά μπορούσε νά προσθέσει κανεῖς χωρίς κίνδυνο καί τήν κρίση τῶν κομματικῶν φορέων τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς στήν Ἑλλάδα.

Ἐνῶ ὅμως ἐπισημαίνονται μέ ἀρκετή σαφήνεια πολλά ἰδεολογικά στοιχεῖα τοῦ Πασοκικοῦ λαϊκισμοῦ, δίνεται ἡ ἐντύπωση ἢ μᾶλλον δια-

τυπώνεται κατηγορηματικά ἡ ἀποψη, ὅτι «οἱ μᾶζες ἄκουσαν ἀπό τό στόμα τοῦ Ἄνδρέα τίς δικές τους φωνές, ἀπαράλλακτες, ἀντιφατικές, ἀποσπασματικές, θολές»¹³. Ἀνάγεται δηλαδή ἡ ἰδεολογία τοῦ κινήματος σέ τίποτα περισσότερο ἀπό *ἀπλό ἀντίλαλο* τοῦ συγκεκριμένου καί ἀντιφατικοῦ ἰδεολογικοῦ ὄδου τῶν μαζῶν ἢ στήν καλύτερη περίπτωση, σέ μιά «ἐκλεκτικιστική ἄρθρωση».

Ἡ λαϊκιστική ἰδεολογία ἀντιπαραβάλλεται σέ τελευταία ἀνάλυση σέ θανάσιμη διαμάχη μέ τήν σοσιαλιστική ἰδεολογία, παρά τά «σοσιαλιστικά θραύσματα» πού ἡ ἴδια ἐμπεριέχει. Ἡ κατάληξη εἶναι ἀναπόφευκτη: «τῆν αὐθόρμητη αὐτή λαϊκή παραγωγή τό ΠΑΣΟΚ δέν τήν μετατρέπει σέ σοσιαλιστική ἰδεολογία — ἄλλωστε δέν εἶναι μετατρέψιμη»¹⁴ (ὕπογρ. δική μου).

Ἐτσι τό ἐρώτημα πού τίθεται στό τέλος τοῦ ἀρθροῦ, τό ἄν δηλαδή πρόκειται γιά μιά βιώσιμη ἀποκρυστάλλωση ἢ ἀφειτηρία γιά νέες ρευστοποιήσεις, δέν μπορεῖ στήν πραγματικότητα νά ἀπαντηθεῖ μέ τή φανταστική ἀντιπαραθήκη «σοσιαλισμοῦ — λαϊκισμοῦ» καί μέ τούς ὑπόκωφους θρήνους γιά τήν «νόθευση τῶν μαρξιστικῶν διδαγμάτων».

Καί δέν μπορεῖ νά ἀπαντηθεῖ γιατί ἡ σοσιαλιστική ἰδεολογία (ὁ μαρξισμός — λενινισμός), παρόλο, πού δέν διευκρινίζεται τό περιεχόμενό της, θεωρεῖται σάν ἕνα *a priori* σύνολο πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ ὁποίου θά πρέπει νά κινηθεῖ ἡ ἰδεολογική πραγματικότητα. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἀντίληψη ἡ «σοσιαλιστική ἰδεολογία» εἶναι μιά «καθαρή» ἰδεολογία πού βρίσκεται στά βιβλία ἢ στό μυαλό τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐθνικές ἢ πολιτιστικές παραδόσεις, οἱ περίφημες «ἰδιομορφίες» τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῶν ἄλλων λαϊκῶν στρωμάτων μᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας, δέν μπορεῖ παρά ν' ἀποτελοῦν παρεκκλίσεις καί νοθεύσεις τῆς δοσμένης αὐτῆς «καθαρότητας» *κατάλοιπα* πού πρέπει νά ἐξαφανιστοῦν ἀφοῦ περάσουν πρῶτα ἀπό τό καθαρτήριο τοῦ δοσμένου κι ἀφηρημένου ἰδεολογικοῦ συνόλου. Ἄς τό πῶ ὅμως πιο καθαρά. Ἡ μαρξιστική — λενινιστική ἰδεολογία δέν εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς ἐργατικῆς τάξης, δέν ἀνταποκρίνεται ἐξ ὀρισμοῦ

στά ταξικά της συμφέροντα παρά ἀποτελεῖ μόνο ἕναν ἀπό τούς ἀφηρημένους καί *ἀναγκαίους* δρους τῆς ἰδεολογικῆς καί πολιτικῆς τῆς ὑπαρξης καί πρακτικῆς. Ἡ μαρξιστική-λενινιστική ἰδεολογία δέν εἶναι ἡ *τελική μορφή* τῆς ἰδεολογίας τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τό νά δεχτοῦμε τό ἀντίθετο εἶναι σάν νά συνηγοροῦμε ὑπέρ τοῦ ὑπερ-αριστερισμοῦ, θεωρητικοῦ καί πολιτικοῦ. Πραγματικά, γιά τόν ὑπερ-αριστερισμό δέν εἶναι οἱ συγκεκριμένοι ταξικοί ἄγῶνες πού διαμορφώνουν τήν ἰδεολογία τῶν μαζῶν ἀλλά κάποια ἐμφύτευση μιᾶς ἰδεολογίας πού προϋπάρχει ἔξω καί πάνω ἀπ' αὐτούς. Γιά τόν ὑπερ-αριστερισμό οἱ ἄγῶνες δέν δημιουργοῦν ὀρθή ἰδεολογία, τό πολυ-πολύ νά βοηθοῦν στήν ὀρίμανση τῶν συνειδήσεων, ξεκαθαρίζοντας τά νόθα στοιχεῖα καί προλειαινόντας τό ἔδαφος γιά τήν εἴσοδο στήν ἰδεολογική κατήχηση τῆς καθαρῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας.

Ὅμως ἄν δεχτοῦμε τίς ὑποθέσεις πού παρέθεσα πιο πάνω, θά πρέπει νά πούμε πῶς ἀπό τήν ἀποψη τῶν ταξικῶν συμφερόντων τῆς ἐργατικῆς τάξης ἡ ἰδεολογία της μπορεῖ νά συνίσταται μόνο στήν ἄρθρωση τοῦ μαρξισμοῦ - λενινισμοῦ (σάν ἰδεολογίας) μέ τή λαϊκή - δημοκρατική ἰδεολογία διαμορφωμένη στούς μακρόχρονους ἄγῶνες τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν ὑποκειμένων, τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας, μοναδικῆς καί ἰδιαίτερης. Μόνο μ' αὐτό τόν τρόπο καί μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ ἰδεολογία τῆς ἐργατικῆς τάξης μπορεῖ νά τείνει καί νά κατακτήσει τήν ἡγεμονία.

Τό πρόβλημα λοιπόν δέν εἶναι νά ἀντιπαραθέσουμε μιά δῆθεν καθαρή σοσιαλιστική ἰδεολογία σ' ἕνα δῆθεν λαϊκιστικό ἰδεολογικό συνοθύλευμα, ἀλλά νά ἀπαντήσουμε στό ἐάν τά ἑτερόκλητα ἰδεολογικά λαϊκά στοιχεῖα τοῦ κινήματος τοῦ ΠΑΣΟΚ μποροῦν ἢ ὄχι ν' ἀποτελέσουν

12. Βλ. ὑπόσ. 3

13. Σελ. 19.

14. Σελ. 25.

άντικείμενο άρθρωσης στη σοσιαλιστική ιδεολογία, ἐφ' ὅσον βέβαια τὴν προσδιορίζουν.

Κατὰ τὴ γνώμη, μου, εἶναι λάθος νὰ ἀντιπαρτίθεται μὲ τέτοιο τρόπο ὁ σοσιαλισμὸς κι ὁ λαϊκισμὸς παρόλο πού εἶναι σαφές ὅτι ὑπάρχουν σημεῖα τριβῆς, ἀνταγωνισμοῦ, διαμάχης, ἀκόμα καὶ σύγκρουσης, ὄχι ὅμως μὲ τὴν ἔννοια δύο ἰδεολογικῶν στρατοπέδων, ἐνός καθαροῦ ταξικοῦ καὶ ἐνός ἀταξικοῦ ἢ πολυταξικῶ — ἄμορφου, ἀδιάπλαστου κι ἀποδιարθρωμένου.

Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη νομίζω πῶς ὑποτιμᾶται τόσο ὁ ρόλος τῆς χαρακτηριστικῆς προσωπικότητας σάν μορφή νομιμοποίησης τῆς ἐξουσιαστικῆς δυνάμεως τοῦ Ἀρχηγοῦ πάνω στὶς μάζες ὅσο καὶ ἡ ἱκανότητα τῆς Ὀργάνωσης νὰ κινητοποιεῖ ἀποτελεσματικὰ τὴ συγκατάθεση αὐτὴ καὶ νὰ ἐπεξεργάζεται τὴν ιδεολογία τοῦ κινήματος σ' ἓνα βαθμὸ. Ὁπωσδήποτε πάντως, τόσο ὁ Ἀρχηγὸς ὅσο καὶ ἡ Ὀργάνωση δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σάν ἀπλά ἡχεῖα τῶν γοερῶν μαζικῶν κραυγῶν τῶν λαϊκῶν στρωμάτων καὶ τάξεων πού ἐκπροσωπεῖ τὸ ΠΑΣΟΚ. Σὲ ποῖο βαθμὸ γίνεται αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ τὸ διαπιστώσει κανεὶς. Ὅμως, ἡ σωστὴ διαπίστωση ὅτι τὸ κίνημα, κι ὁ ἀρχηγὸς του ἰδιαίτερα, δίνουν ἀπλά πολιτικὴ ἔκφραση στὰ λαϊκὰ αἰτήματα, ἐνῶ εἶναι σωστὴ δὲν εἶναι ἐπαρκῆς.

Ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά σαφέστατα καὶ κυρίαρχα ἰδεολογικὰ στοιχεῖα: ὁ ἐθνικισμὸς κι ἓνα εἶδος κοινωνικῆς ιδεολογίας¹⁵ πού ἀρθρώνονται μεταξύ τους μ' ἓνα ὀρισμένο τρόπο, ὅσο ἀσαφῆς κι ἐκλεκτικὸς κι ἂν εἶναι αὐτός. Πάντως τὸ ἐρώτημα πού διατυπώνει τελικὰ τὸ ἄρθρο, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ σταθερές ἀποκρυσταλλώσεις, σαφῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ χωρὶς βαθύτερη διερεύνηση.

Z. Ἐξαρτημένη ἀνάπτυξη καὶ λαϊκισμὸς

Ἡ ἐξέταση καὶ οἱ ὀποιοσδήποτε ἐρμηνεῖες γιὰ τὴν ιδεολογία τοῦ λαϊκισμοῦ καὶ τὴν συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ ΠΑΣΟΚ δὲν μποροῦν ἀπὸ μόνες τους νὰ ἐξηγήσουν τὸ φαινόμενο. Χρειάζεται νὰ ἀναλυθοῦν προσεκτικὰ τόσο οἱ συγκυρίες

τῆς ταξικῆς πάλης ὅσο καὶ οἱ ἱστορικὰ διαμορφωμένες μορφές τῆς. Χρειάζεται ἀκόμα νὰ ἐρευνηθοῦν ἱστορικὰ οἱ ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς ρίζες τοῦ κινήματος καὶ οἱ συσχετισμοὶ του μὲ τὰ δομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ὅπου σὲ τελευταία ἀνάλυση παραπέμπονται.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Μουζέλη¹⁶ ἐξετάζει τὸ κίνημα τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ σκοπιὰ. Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ κινήματος ἐξετάζεται κάτω ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ σχῆμα τοῦ τύπου τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου πού ἐπικράτησε στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συνεπειῶν τῆς ἐξαρτημένης καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Τὸ κίνημα ἐξετάζεται ἐπίσης σὲ σύνδεση μὲ μιὰ διαδικασία ἐκτεταμένης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς κινητοποίησης μαζῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων οἱ ὁποῖες ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς πολιτικὲς σχέσεις: Τὸ σύστημα τῆς πολιτικῆς πελατείας (Clientelisme) καὶ τὴν «ἐξαρτημένη ἐνσωμάτωση» τους στὶς πολιτικὲς διαμάχες καὶ τὸ σύστημα τῆς κυρίαρχης τάξης. Βάση τοῦ λαϊκισμοῦ ἀπ' αὐτὴ τὴν εὐρύτερη σκοπιὰ ἀποτελοῦν τὰ λαϊκὰ αὐτὰ στρώματα τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων πού βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, τρόπο πού ἐνῶ ἔχει ἐγκαταστήσει τὴν κυριαρχία του στὸν κοινωνικὸ σχηματισμὸ δὲν παύει νὰ ἔχει τὴ μορφή «θύλακα».

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι λόγῳ τῆς ἀπήχησης τοῦ ΠΑΣΟΚ στὰ λαϊκὰ αὐτὰ στρώματα πού γιὰ πολλοὺς λόγους δὲν κατόρθωσαν στὴ χώρα μας νὰ ἀποκτήσουν αὐτόνομη βάση πολιτικῆς ὀργάνωσης, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κάταλαμβάνει κατεξοχὴν τὴν πολιτικὴ ἀρένα τοῦ λαϊκισμοῦ.

Αὐτὸ ὅμως πού δὲν ἐξηγεῖται μὲ ἐπάρκεια κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ συνοδοιπορία τῶν δομικῶν ἀλλαγῶν μὲ τὴν πολιτικὴν κινητοποίηση τῶν στρωμάτων αὐτῶν σὲ λαϊκιστικὲς βάσεις καὶ ἐπιπλέον τὸ γιατί αὐτὴ ἡ μορφή ἐνσωμάτωσης (ἢ λαϊκιστικῆ) εἶναι μὴ ταξικὴ. Ἦταν ἀναγκαστικὰ ἀναπόφευκτη ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ ἐνδυνάμω-

ση τοῦ κινήματος καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς προϋποθέσεις συντελέστηκε ἡ ἰσχυροποίησή του καὶ σὲ ποιά πεδία;

Δέν θὰ μπορούσα νὰ καταπιασθῶ ἐδῶ μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν ταξικῶν ἀγῶνων πού διατρέχουν τὴν ἱστορικὴ περίοδο μέσα στὴν ὁποία τοποθετοῦνται οἱ ἰδεολογικοὶ καὶ πολιτικοὶ ὄροι πού ἐθρεψαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κινήματος. Ἐχῶ ὅμως τὴ γνώμη πῶς ἡ ἀναφορά πού γίνεται στοὺς *πολιτικούς παράγοντες* γιὰ νὰ ἐρμηνευτεῖ τὸ κίνημα καὶ νὰ ἐξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα τῆς «καθυστερημένης» ἐμφάνισής του παραπέμπει αὐτόματα καὶ ἀναπότρεπτα στὴ σύνδεση τοῦ λαϊκισμοῦ καὶ ὀρισμένων σταδίων οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἢ καθορισμένων δομικῶν μεταβολῶν.

15. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Μουζέλη, ὑπόσ. 3.

16. Βλ. ἐπίσης τὸ βιβλίο του «Modern Greece, facets of underdevelopment», Macmillan, Λονδῖνο 1978 (πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ σύντομα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ἐξάντας).

Αν τό λαϊκιστικό κίνημα δέν εμφανίστηκε στόν «καιρό» του, όπως κανονικά «θά έπρεπε», τότε ύπόλογοι αὐτῆς τῆς καθυστέρησης εἶναι οἱ πολιτικοί παράγοντες πού «ἀνέκοψαν» μιά φυσιολογική πορεία. Οἱ οικονομικο - κοινωνικοί δομικοί περιορισμοί προδιαγράφουν τά πλαίσια τῶν δυνατῶν λύσεων — τῶν πραγματικῶν ὁρίων μιάς πολιτικῆς πού εφαρμόζεται — δέν ἀποτελοῦν δίκτυο γιά τό ποιά πολιτική λύση ἐπιλέγεται, ὑπερσχύει ἢ εφαρμόζεται τελικά οὔτε ἀποκαλύπτει σ' ὄλη τήν ἔκταση καί τό βάθος τούς ὅρους τοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ.

Οἱ εἰδικοί πολιτικοί καί ιδεολογικοί παράγοντες ἔχουν πρωταρχική καί βαρύνουσα σημασία γιά τήν ἔρμηνεία τῶν ὄρων κάτω ἀπό τούς ὁποίους εμφανίζονται τά διάφορα πολιτικά κινήματα καί οἱ πολιτικοί ἀνταγωνισμοί τῶν τάξεων. Ἀληθεύει βέβαια ὅτι ἐκεῖ ὅπου ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς δέν ἔχει ἐπεκτείνει εὐρύτατα τήν κυριαρχία του, οἱ συνθηκὲς δέν εἶναι εὐνοϊκὲς γιά τήν αὐτόνομη πολιτική ὀργάνωση τῶν κυριαρχούμενων τάξεων ἢ ὅτι οἱ τάξεις πού ἔχουν δυνατότητα αὐτόνομης πολιτικῆς ὀργάνωσης εἶναι ἀριθμητικά ἀνίσχυρες. Ποιά ἦταν ὁμως ἡ ἀριθμητική ἰσχύς τῆς ἐργατικῆς τάξης ὅταν ἀναπτύχθηκε τό κίνημα τοῦ ΕΑΜ;

Συμπερασματικά εἶναι ἀναγκαῖο κατά τῆ γνώμη μου νά μελετηθοῦν προσεκτικά σέ συνάρτηση μέ τόν χαρακτήρα καί τόν ρυθμό τῶν δομικῶν ἀλλαγῶν οἱ ὅροι τῶν πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν.

Ἐνα πλαίσιο μελέτης τῶν ὄρων αὐτῶν θά μπορούσε κατά τῆ γνώμη μου νά ἔχει σάν ἀφετηρία τίς μεγάλες λαϊκὲς κινητοποιήσεις τῆς περιόδου τοῦ Ἀνένδοτου ἀγώνα, περίοδο κατά τήν ὁποία γιά πρώτη φορά ἐπέρχεται ραγδαία πολιτικοποίηση τῶν μαζῶν. Θά μπορούσε ἔτσι νά ἀναλυθοῦν οἱ ὅροι καί τά ὄρια τῆς πολιτικοποίησης αὐτῆς, οἱ ὅροι πού ὑπαγόρευαν τό εἶδος τῆς πολιτικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν μαζῶν πού πραγματοποιήθηκε, τό βαθμὸ ἀντίθεσης στό status quo, κοινωνικό καί πολιτικό τῆς ἐποχῆς, κ.λπ. Θά ἔπρεπε μετὰ ἡ ἀνάλυση νά

σταθεῖ στήν παρατεταμένη πολιτική κρίση τοῦ 1965-67 καί τήν ἐπακόλουθη κατάρρευση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ἡ περίοδος ἐπίσης τῆς δικτατορίας εἶναι ἐξίσου σημαντική γιά τήν διερεύνηση τῶν ιδεολογικῶν μεταμορφώσεων τοῦ λαοῦ, τῶν ἀλλοιώσεων καί τῶν μετασχηματισμῶν τῆς λαϊκῆς δημοκρατικῆς ιδεολογίας, τούς ὅρους πού ὑπαγόρευαν τίς ἀλλαγές κατευθύνσεων, τίς μεταλλαγές πού ἐπῆλθαν στή συνέχεια στίς βασικὲς πολιτικὲς διαιρέσεις καί τίς σχέσεις τους μέ τίς ἀλλαγές στήν κοινωνικο-οικονομική δομή.

Μιά τέτοια ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση θά μᾶς βοηθοῦσε ἀπό πολλές πλευρὲς στήν κατανόηση τῶν λόγων τῆς ἀπήχησης τοῦ ΠΑΣΟΚ σέ εὐρύτερα λαϊκά στρώματα τῶν πόλεων καί τῆς ὑπαίθρου. Θά ἔδειχνε ἐπίσης τό πόσο στενά συνδέεται τό φαινόμενο μέ τήν κρίση τῆς ιδεολογίας τῶν κομματικῶν φορέων τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς καί πρωταρχικά μέ τῆ θανάσιμη ἀδυναμία τοῦ ΚΚΕἔσ. νά ἀρθρώσει τά νέα ιδεολογικά στοιχεῖα τοῦ δημοκρατικοῦ δρόμου γιά τόν σοσιαλισμὸ μέ τίς ἀγωνιστικὲς δημοκρατικὲς παραδόσεις τοῦ λαοῦ, νά τούς δώσει συνοχή καί συνεπή πολιτική ἔκφραση. Γιατί δέν εἶναι βέβαια δυνατόν ἀπό τῆ μιά μεριά νά ἐπαγγέλεται κανεῖς τόν δημοκρατικό δρόμο κι ἀπό τήν ἄλλη νά ἀρνείται πεισματικά νά θέσει τούς ὅρους γιά τῆ δημιουργία τοῦ ιστορικοῦ ὑποκειμένου τῆς πραγμάτωσῆς του.

Η. Πολιτικά συμπεράσματα

Ἡ πολιτική στάση τῶν δυνάμεων τῆς ἀνανέωσης τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος ἀπέναντι στό ΠΑΣΟΚ δέν μπορεί νά εἶναι εὐκαιριακή καί δέν πρέπει νά παγιδευτεῖ σέ μιά «μετωπική» σύγκρουση κάτω ἀπό τό σχῆμα δύο ιδεολογικῶν συνόλων σέ παράταξη μάχης.

Ἀντίθετα, ἀφοῦ ἀπορριφθεῖ πρῶτα ἡ ἀπλουστευτική ἀποψη τῆς «μικροαστικῆς» του ιδεολογίας, καί μάλιστα μέ τήν μορφή τοῦ σύγχρονου μικροαστισμοῦ, ὁ ιδεολογικός ἀγώνας θά πρέπει νά διεξαχθεῖ στό πεδίο ὅπου συνδέονται βαθύτατα οἱ

δημοκρατικὲς παραδόσεις τῶν λαϊκῶν ἀγῶνων μέ τό ὄραμα τῆς δημοκρατικῆς, σοσιαλιστικῆς κι ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας.

Ἀλλά γι' αὐτό χρειάζεται ἡ ἐμπρακτὴ ἀπόδειξη ὅτι οἱ κομματικοὶ φορεῖς τῆς ἐπαγγελίας τοῦ δημοκρατικοῦ δρόμου γιά τόν σοσιαλισμὸ πιστεύουν καί προετοιμάζουν συστηματικά σ' ὄλους τούς τομεῖς τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων μέ τήν ιδεολογική καί πολιτική τους παρακτική καί μέ τῆ θεσμική κατοχύρωση, τά ὑποκειμενα, ἀτομικά καί συλλογικά, πού θά ἐπωμιστοῦν τό ἔργο αὐτό.

Ἡ ὑποτίμηση τῶν νέων περιεχομένων τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, κάτω ἀπό συνθηκὲς ἐξάρτησης καί ἐντεινόμενων ἀπειλῶν κατά τῆς ἴδιας τῆς ἑδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς χώρας καί τῆς ἐθνικῆς της συνοχῆς, καί ἡ ἀπώλεια τῆς ἱστορικῆς εὐκαιρίας νά ἀρθρωθεῖ ἡ σοσιαλιστικὴ ιδεολογία μέ τά δημοκρατικά κι ἀντικαπιταλιστικά αἰσθήματα αὐτῶν τῶν στρωμάτων, ἐπέτρεψαν στό ΠΑΣΟΚ νά ἡγεμονεύσει στό χώρο αὐτό.

Νέες δυνατότητες ἀρθρώσεως θά προκύψουν τότε μόνο ὅταν ἀποδειχτεῖ ἡ μαχητικὴ παρουσία τῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας στους χώρους δράσεως τῶν μαζῶν καί ἀρχίσουν νά χτίζονται οἱ λαϊκὲς ὀργανώσεις πού θά θεσμοποιήσουν τήν πρακτικὴ τῆς δημοκρατικῆς καί σοσιαλιστικῆς προοπτικῆς.

Νά πιστέψει κανεῖς ἄραγε πῶς ἡ ἀπουσία μιάς τέτοιας ἀντίληψης, τῆς θέλησης καί τοῦ ἠθικοῦ γιά ἓνα τέτοιο ἔργο, θά μᾶς καταδικάσει τελεσίδικα καί θά μᾶς ἐκθέσει ἀναπόφευκτα μεταξύ τῆς σπάθης ἢ τῶν ψυχιατρειῶν τοῦ «δικτάτορα τοῦ προλεταριάτου» (προσαρμοσμένου στίς «ιδιόμορφες» ἑλληνικὲς συνθηκὲς) καί τῆς αὐταρχικότητος καί ἀντιδημοκρατικότητος τοῦ Πασοκικοῦ λαϊκισμοῦ; Ἡ νά πιστέψουμε πῶς θά συνειδητοποιηθεῖ ἔγκαιρα ὅτι ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ χώρου τῆς ἀνανέωσης τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος ἔχει σάν ἀναγκαῖα προϋπόθεση τόν προσδιορισμὸ τῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας καί τήν ἐμπέδωση καί λειτουργία τῆς δημοκρατίας στόν κομματικό φορέα;

Λοῦδινο, Μάρτης '78

για ζωριζω • και γραμμα

«Τά χαμένα πρόσωπα»

-αυτοβιογραφία του E. R. Dodds 'Οξφόρδη 1977-

‘Ο ‘Ιρλανδός κλασικός φιλόλογος, συγγραφέας του περίφημου έργου «Οί Έλληνες και τό παράλογο» (πού κυκλοφόρησε και στά ελληνικά) δικαιώνει με τόν τίτλο τής αυτοβιογραφίας του τό λόγο του John Cowper Powys «τά πρόσωπα πού έχουμε υπάρξει χάνονται μάλλον παρά ολοκληρώνονται σ’ αυτό πού γινόμαστε» πού αποτελεί και ένα από τά δύο mottos του βιβλίου — τό άλλο είναι του Matthew Arnold «τό κάθε μισό μας ζει καμιά εκατοστή διαφορετικές ζωές». Αλλά τά δύο σημεία, τό άνολοκλήρωτο και χαμένο από τή μία μεριά και τό διχασμένο και αντιφατικό από τήν άλλη αποτελούν τούς δύο βασικούς άξονες του έργου. ‘Ακόμη περισσότερο αυτοί υπήρξαν και οί δύο βασικοί άξονες τής ίδιας τής ζωής του συγγραφέα, όπως φαίνεται από τή βιογραφία του έτσι πού τό άλλο έγώ του, ό έσωτερικός έαυτός του, νά

ντιν, ‘Αμερική, Κίνα κ.λπ. κ.λπ. όπου όλα (ίσως λιγότερο ή Κίνα), τόν άπογοήτευσαν. ‘Αποκαλεί τήν ‘Οξφόρδη «άγνωστή του και άσυμπάθιστη». Στο τελευταίο του κεφάλαιο περιγράφει τίς άποδράσεις του από τήν ‘Οξφόρδη όπου τό 1936 διορίστηκε καθηγητής και διαδέχτηκε τό μεγάλο Gilbert Murray, φεύγοντας από τό Ρέντιν, πού τόσο άγαπούσε τότε. Τό πανεπιστημιακό κατεστημένο τής ‘Οξφόρδης, δυσανεκτήθηκε από τήν παρουσία του. Ειπώθηκε τότε (και είναι αλήθεια) ότι τόν Dodds επέβαλε στην ‘Οξφόρδη ό τότε πρωθυπουργός Stanley Baldwin, πού είχε και ό ίδιος σπουδάσει κλασικά και ήξερε πρόσωπα και πράγματα από πρώτο χέρι, με τή θερμή σύσταση και τήν έπιμονή του άχωροϋντος Murray. Είπαν ακόμη πώς δέν ήταν όσο έπρεπε νομιμόφρων πολίτης, γιατί ως γνήσιος και πιστός ‘Ιρλανδός είχε «άνορθόδοξες πεποιθήσεις» και τέλος ότι δέν είχε τά άπαραίτητα... επαγγελματικά προσόντα γιατί μέχρι τότε δέν είχε δείξει ενδιαφέρον για τήν κλασική περίοδο τής αρχαίας ελληνικής γραμματείας. ‘Η αλήθεια είναι ότι ό Dodds, ακολουθώντας τίς μικρές παρεκλίσεις του Murray από τά κατά παράδοση ενδιαφέροντα τής συντηρητικής ‘Οξφόρδης, προχώρησε πολύ περισσότερο και τελικά βάλθηκε νά έρευνήσει ό,τι πιο παράλογο ή απλώς ά-λογο στοιχείο εξέφρασε τούς αρχαίους Έλληνες, πράγμα πού πριν άπ’ αυτόν (άπ’ ότι ξέρω) μόνον ό Νίτσε είχε κάνει κάπως συστηματικά στή σύντομη άλλωστε θητεία του στην κλασική φιλολογία. ‘Αποτέλεσμα: τό βιβλίο πού τόν επέβαλε διεθνώς είναι τό «The Greeks and the Irrational», ενώ ή έκδοση πού τόν εξέφρασε (περισσότερο άκόμη και από τό «Γοργία» του Πλάτωνος) είναι οί όργανιστικές «Βάκχες» του όρθολογιστή Εϋριπίδη. Γιατί μόνο ένας ρασιοναλιστής, όπως είναι ό Dodds, μπορεί νά συλλάβει καλά τό μή όρθολογισμό, όπως μόνο ένας άνθρωπος του πάθους και τής

να ζουριζω • και γραμματα ζουριζω

ευαισθησίας καταλαβαίνει καλά τήν απάθεια και τήν έλλειψη ευαισθησίας. (Αυτό τό ένοιωσε σωστά ό Σεφέρης πού στό «Ευριπίδης 'Αθηναίος» λέει πώς ό Ευριπίδης: «είδε τίς φλέβες τών ανθρώπων σάν τά δίχτυα τών θεών όπου μās πιάνουν σάν τ' άγρίμια· προσπάθησε νά τό τρυπήσει».

Άλλά ό Σεφέρης πού «ξέρει» λέει «προσπάθησε νά τό τρυπήσει» κι όχι «τό τρύπησε», γιατί τό πάθος δέν νικιέται πάντα μέ τόν όρθολογισμό).

Στά «Χαμένα πρόσωπα» ό Dodds είναι άπογοητευμένος από τά περισσότερα πρόσωπα, πράγματα, ιδέες, τόπους, αξιώματα, άκόμη και (ή προπάντων) από τόν ίδιο του τόν έαυτό. Άνήσυχος, άσυμβίβαστος, εικονοκλάστης, διαρκώς διψασμένος γιά άληθινή γνώση και ζωή, δέν προσποιείται τόν εύτυχημένο. Είναι ένα πρόσωπο τραγικά διαψευσμένο και τό λέει καθαρά, και μάλιστα μέ χιούμορ, αυτοσαρκαστικά («ό αυτοσαρκασμός γλιτώνει ένα σοβαρό άνθρωπο από τή γελοιοποίηση», έλεγε ό συμπατριώτης του G.B.S.). Όμως υπήρξαν και ίκανοποιητικά πράγματα στή ζωή του («άπό τύχη» όπως λέει, πράγμα πού είναι τό μόνο γιά τό όποιο δέν μέ έπεισε άπόλυτα). Ευτύχησε ιδιαίτερα στό γάμο του, στίς σπουδές του και στό ότι γνώρισε άπό κοντά τούς τέσσερεις μεγαλύτερους ποιητές τής έποχής του, όπως λέει, τόν Eliot, τόν Yeats, τόν Auden και τόν Macneice. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα φαίνεται ή έξομολόγησή του πώς ανήκει σέ κείνη τήν κατηγορία ανθρώπων (άτυχους προνομιούχους, θά τούς όνόμαζε κανείς δξύμωρα), πού είναι ύποχρεωμένοι νά έμπνέουν άγάπη ή μίσος στους άλλους μέ τή πρώτη ματιά.

Δέν ξέρω αν ή «αυτοβιογραφία» του Dodds μās κάνει σοφότερους ή καλύτερους. Σίγουρα όμως μās κάνει πλουσιότερους σέ προβληματισμένο ανθρωπισμό.

Άνδρέας Παναγόπουλος

Νέα βιβλία

Δίκαιο

Κοτσιρης Λάμπρος, *Πτωχευτικόν Δίκαιον*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα '78.
Κουσουλής Στέλιος, *Γραφτά πάνω στό Δίκαιο*, Άθ. '78.

Έκπαίδευση

Μαραγκουδάκης Γιώργος, *Οικοδόμησις τής γνώσεως και διδασκαλία. Συμβολή στήν παιδαγωγική ψυχολογία τής γενικής εκπαίδεύσεως*. Έκδ. Δίπτυχο, Άθήνα '78.
Φραγκουδάκη Άννα, *Τά άναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, Άθήνα '78, έκδ. Θεμέλιο.

Ιστορία

Βεργόπουλος Κώστας, *Κράτος και οικονομική πολιτική στό 19ο αιώνα*. Έκδ. Έξάντας, 1978.
Ήλιου Φίλιππος, *Κυκλοφορίες τών ελληνικών βιβλίων, τά μεγάλα τραθήγματα του 1823*. Ανάτυπο από τό π. ΠΟΛΙΤΗΣ, τ. 13/77.
-, *Τραθήγματα. Με άφορμή τό άρθρο του Γ. Βελουδή*. Ανάτυπο από τό π. Άντι, τ. 93/78.
-, *Η ιδεολογική χρήση τής ιστορίας. Σχόλιο στή συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου*. Ανάτυπο από τό π. Άντι, τ. 46/76.
Κελεσιδου - Γαλανού Άννα, *Η ιστορία ενός πρόσφυγα επαναστάτη*. Έκδ. ΟΔΕΒ, Άθήνα 1977.
Μινιέ Φραγκίσκος, *Ιστορία τής Γαλλικής Επανάστασης*, έκδ. Αφών Τολιδη, Άθήνα 78.
Μνημεία Κρητικών Επανάστασεων, τ. Α' 1821 - 1822. Έκδ. Ιστορικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Κρήτης.
Μοσσε Κλάντ, *Τό τέλος τής Αθηναϊκής δημοκρατίας*. Έκδ. Παπαζήση, Άθήνα '77.
Μπετελέμ Σάρλ, *Οι ταξικοί άγώνες στήν ΕΣΣΔ, 1923 - 1930*, Έκδ. Ράππας, Άθήνα 1977.
Πικρός Γιώργης, *Καλπάκι - Φυλακές - Ξερονήσια*, έκδ. Καρανάση, Άθήνα 1978.
Τζουγανάτος Νικ., *Ο Μαρίνος Αντύπας και οι σοσιαλιστικές έξελίξεις στήν Κεφαλονιά*. Πειραιάς 1978.
Φλουντζης Αντώνης, *Στρατόπεδα Λάρισσας - Τρικάλων 1941 - 1944, ή γέννηση του άντάρτικου στή Θεσσαλία*. Έκδ. Πα-

παζήση, Άθήνα 1978.

Φραγκουδάκη Άννα, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ό γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1977.
Clotz Gustave, *Η ελληνική «πόλις», Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης*, Άθήνα '78.

Κοινωνικές Έπιστήμες - Ψυχολογία

Άβδελίδης Παρμ., *Ο συνεταιρισμός στις συνθήκες του καπιταλισμού*, Άθ. '78, έκδ. Gutenberg.
Βελουδής Γιώργος, *Τό σύγχρονο λαϊκό μυθιστόρημα*, Άθήνα '77, σ. 14.
Γαλανός Γιάννης, *Η ψυχανάλυση μετά τόν Φρόυντ*, Άθήνα '78, έκδ. Μπουκουμάνη.
Θωμαϊδης Βασίλειος, *Τό δημογραφικό μας πρόβλημα (Αυτογενεκτομία και πληθυσμιακή παρακμή)*, Πειραιάς 1977.
Lefebvre Henri, *Δικαίωμα στήν πόλη, χώρος και πολιτική*, μετ. Π. Τουρνικιώτης, έκδ. Παπαζήσης, '77.
Σουήζυ Πώλ, *Τό παρόν σάν ιστορία*. Δοκίμια πάνω στον καπιταλισμό και τό σοσιαλισμό, Άθ. '78, Μπουκουμάνης.
Φρόμ Έριχ, *Νά έχεις ή νά είσαι*, μετφ. Έλ. Τζελέπογλου, έκδ. Μπουκουμάνης, Άθήνα '78.

Οικονομία

Άντι (Συλλογή άρθρων), *ΕΟΚ και Έλλάδα, άρνηση ή άποδοχή*, Άθήνα '78.
Γεωργιάδης Μάριος, *Ξενοδοχειακή Οικονομική*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 78.
Λιανός Θεόδ., *Θέματα Μακροοικονομικής άναλύσεως*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα '78.
Meigs Walter, Larsen John, Robert Meigs, *Εξελεγκτική*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα '78.
Noël Emile, *Οι θεσμοί τής Ευρωπαϊκής Κοινότητας και ή λειτουργία τους*. Έκδ. Γ.Δ. πληροφοριών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Bruxelles.
Ντόμπ Μωρίς, *Θεωρία τής άξιας και τής διανομής*. Από τόν Άνταμ Σμιθ μέχρι σήμερα, έκδ. Gutenberg, Άθήνα '77.
Παπασηλιόπουλος Σπήλιος, *Μελέτες πάνω στή σύγχρονη ελληνική οικονομία*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα '78.
Robinson Joan - Eatwell John, *Εισαγωγή στή σύγχρονη οικονομική*, τ. 1, μετφ. - έπιμέλεια Κ. Σοφούλης. Έκδ. Παπαζήση, Άθήνα '78.